

INSTITUT
EKONOMSKIH
NAUKA

**BLACK SWAN IN
THE WORLD
ECONOMY**

2020

Urednici

**Petar Mitić
Darko Marjanović**

Septembar, 2020

BLACK SWAN IN THE WORLD ECONOMY 2020

Autori

**Aida Hanić
Petar Mitić
Darko Marjanović
Mihajlo Đukić
Danijela Stojanović
Aleksandar Zdravković
Slaviša Tasić
Milica Kočović De Santo
Marko Miljković
Emilija Cvetković**

Beograd, 2020.

Izdavač:

Institut ekonomskih nauka

Zmaj Jovina 12, Beograd

Tel. (011) 2622-357, 2623-055

Faks: (011) 2181-471

www.ien.bg.ac.rs

office@ien.bg.ac.rs

Za izdavača:

Dr Jovan Zubović, direktor

ISBN 978-86-89465-54-9

Monografija „**BLACK SWAN IN THE WORLD ECONOMY 2020**“ rezultat je internog projekta finansiranog od strane Instituta ekonomskih nauka, Beograd.

Sa ciljem aktivnog doprinosa zaštiti životne sredine, ova monografija dostupna je isključivo u elektronskoj formi.

© Institut ekonomskih nauka 2020. Sva prava zadržana. Bez pismene saglasnosti izdavača nije dozvoljen nijedan oblik reprodukcije, kopiranja ili prenošenja kako celine, tako i posebnih delova ove publikacije

PREDGOVOR

Monografija „*Black Swan in the World Economy 2020*“ nastala je kao rezultat internog projekta Instituta ekonomskih nauka, Beograd sa ciljem da analizira ekonomske i društvene efekte izazvane pandemijom COVID-19 na svetsku i privredu Srbije. Usled visokog stepena međuzavisnosti globalne ekonomije i efekta preliivanja negativnih ekonomskih i društvenih posledica s jedne države na drugu te potpunom izolacijom preko tri milijarde ljudi, pandemija je izazvala svojevrsnu „*paralizu*“ sveta kakvog smo do sada poznavali. Upravo radi snažnih društveno-ekonomskih poremećaja koji su se desili u veoma kratkom roku, pojava COVID-19 je u određenim naučnim i stručnim radovima okarakterisana kao Crni labud svetske ekonomije 2020. godine.

Termin Crni labud (*engl. black swan*) odnosi se na događaj kojeg karakteriše retkost, izuzetan značaj i retrospektivna predvidljivost. Autor koji je definisao Crnog labuda, Nassim Nicholas Taleb (2007), navodi da ova metafora objašnjava pojavu događaja koji je izuzetno redak jer se javljakao posledica nepobitne istine koju je pojedinac definisao na osnovu dotadašnjeg iskustva koje je u osnovi ograničeno. Istorijski kontekst ove metafore veže se za događaj otkrivanja crnog labuda 1697. godine u Australiji što se do tada smatralo nemogućim pa se tvrdnja da su „*svi labudovi beli*“ koristila kao definitivna istina. Pojavom crnog labuda dokazuje se da je ljudsko znanje ograničeno i krhko.

Pored Crnog labuda, literatura razlikuje i druge metafore koje na sličan ali opet specifičan način objašnjavaju uzroke koji dovode do pojave ovakvih događaja i sagledavaju njegov tok kretanja u drugačijoj perspektivi. Time se otvara mogućnost diskusije i naučne relevantnosti da je pojava COVID-19 možda ipak rezultat zanemarivanja signala koji su se javili znatno ranije da se pandemija ovakvih razmera može dogoditi. Isto tako, pokrenule su se diskusije da li trenutni model ekonomskog rasta zaista može da adekvatno implementira društveno-ekološku paradigmu?

Pandemija COVID-19 ne može se posmatrati samo kao zdravstvena ili ekonomska ili društvena ili obrazovna kriza već pre kao njihova interakcija obzirom na uticaj u svakom aspektu. U toj interakciji pitanje životne sredine i održivog razvoja je ponovo došlo u fokus interesovanja. Ubrzo posle proglašenja pandemije, ispojili su se određeni pozitivni efekti na životnu

sredinu i obnavljanje ekosistema. Iako su ti efekti bili kratkoročni, ostavili su mogućnost da se u naučnom aspektu vidi na koji način se taj uticaj može produžiti, udružujući napore svih segmenata društva. To se posebno odnosi na primenu ili revidiranje koncepta održivog razvoja koji je kao tema uveliko zastupljena u programima svetskih organizacija ali nije jednako implementirana u svetskim razmerama.

Isto tako, pandemija je uticala i na kompletan obrazovni proces budući da je radi mera karantina došlo do nužnosti u primeni učenja na daljinu stvaranjem pametnih obrazovnih okruženja. Time se ustvari omogućila fleksibilnost u radu, jer su korisnici mogli sami da određuju mesto, vreme i tempo učenja. Ovaj model obrazovanja primenjivao se u celom svetu uključujući i Srbiju.

Upravo radi aktuelnosti i neizvesnosti u kojoj se svet još uvek nalazi, smatrali smo da postoji velika potreba društva za istraživanjem ove teme. U skladu sa time, na projektu je učestvovalo ukupno 16 istraživača u različitim zvanjima, koji su proizveli 11 naučnih radova koji imaju multidisciplinarni karakter. Tri naučna rada su objavljena u časopisu *Ekonomika* (Vol 53, No 1) dok je u okviru ove monografije predstavljeno 8 naučnih radova.

Prvi rad uvodi čitaoca ove monografije u opštu problematiku vezanu za koncept Crnog labuda, način klasifikacije događaja kao takvog, analizu pređašnjih događaja koji su tretirani kao Crni labud te analizira nedoumicu da li je pojava COVID-19 zaista Crni labud ili se ipak radi o događaju koji i nije toliko redak pa se može smatrati Sivim nosogorm?

Oslanjajući se na istorijska iskustva sa pandemijama, u drugom radu akcent se stavlja na analizu iskustava iz prošlosti i znanja koja su se izvela na osnovu pređašnjih velikih pandemija, te se identifikuju moguće društveno-ekonomske posledice aktuelne COVID-19 pandemije na situaciju u Srbiji.

Imajući u vidu da je pandemija dovela u pitanje postojeći model ekonomskog rasta, treći rad daje sintezu preporuka alternativnih razvojnih smernica u vezi sa funkcionisanjem savremene ekonomije, njenih ciljeva, mera i instrumenata, kao i vlasništva, obaveza i prava nad resorom i resursima zdravstva i resorima "podrške" koji su najviše opterećeni nastalom krizom kroz sagledavanje odnosa javno i privatno.

Četvrti rad se bavi problematikom ekonomskih kriza i ulogom koju ekonomska teorija i politika igraju u odgovorima na njih. Ovo se posebno odnosi na poređenje mera koje su se donosile tokom Velike depresije, svetske ekonomske krize iz 2008. godine i pandemije COVID-19.

U petom radu akcenat se stavlja na prikaz donetih ekonomskih mera za ublažavanje posledica COVID-19 u slučaju Srbije. Time se stiče uvid u aktivnosti koje je vlada poduzimala i na koji način su mere imale efekta budući da su početkom aprila 2020. godine predstavljena četiri seta ekonomskih mera koji su kao glavni cilj imali ublažavanje posledica pandemije virusa COVID-19.

U okviru šestog rada sprovedena je regresiona analiza o uticaju direktne državne novčane pomoći privredi i efektivnosti sprovedenih mera za sprečavanje širenja pandemije na jaz između prognoziranih stopa rasta BDP-a pre i nakon izbijanja pademije, na uzorku od 170 zemalja. Isto tako, u radu je analizirano da li je novčana pomoć privredi imala podsticajan efekat i šta se može očekivati u budućnosti.

Usled obustavljanja klasične nastave u školama u Srbiji zbog pandemije COVID 19, organizovan je veliki broj različitih programa i alternativnih digitalnih načina realizacije nastave na svim obrazovnim nivoima, od kojih je najznačajnije mesto pripalo učenju na daljinu. Upravo ovaj koncept detaljno je obrazložen u okviru sedmog rada.

Nakon izbijanja pandemije COVID-19, svetsku javnost su obišle slike oporavljenih ekosistema pa su se počele istraživati i određene prednosti koje je pandemija izazvala. Tematiku uticaja pandemije na životnu sredinu energetski sektor te primenu obnovljivih resursa, analizira poslednji rad u monografiji.

Na kraju možemo reći da ova monografija daje doprinos u razumevanju događaja koji definiše jednu eru postojanja i otvara mogućnost kako za naučnu diskusiju tako i za sveobuhvatnu analizu nove društvene paradigme.

Autori

SADRŽAJ

PREDGOVOR.....	5
CRNI LABUD U SVETSKOJ EKONOMIJI	9
<i>Aida Hanić</i>	
MOGLO JE I GORE, DOBRO BITI NEĆE: COVID-19 I DRUŠTVENO-EKONOMSKI EFEKTI PANDEMIJA U ISTORIJSKOJ PERSPEKTIVI, U SVETU I SRBIJI	29
<i>Emilija Cvetković, Marko Miljković</i>	
SMENA EKONOMSKIH CIKLUSA USLOVLJENA NEEKONOMSKIM FAKTORIMA - NADA U REŠENJA SA PERIFERIJE	52
<i>Milica Kočović De Santo</i>	
PANDEMIJA I DRUGE KRIZE: SLIČNOSTI, RAZLIKE I LEKCIJE.....	82
<i>Slaviša Tasić</i>	
EKONOMSKE MERE ZA UBLAŽAVANJE POSLEDICA COVID-19	91
<i>Darko Marjanović, Mihajlo Đukić</i>	
DO GROWTH EXPECTATIONS MATCH UP WITH FISCAL BAILOUT AND CONTAINMENT MEASURES IN THE TIME OF COVID-19?	106
<i>Aleksandar Zdravković</i>	
ANALIZA REALIZACIJE UČENJA NA DALJINU U SRBIJI ZA VREME PANDEMIJE VIRUSA COVID 19.....	121
<i>Danijela Stojanović</i>	
UTICAJ COVID-19 NA ŽIVOTNU SREDINU I ENERGETSKI SEKTOR.....	141
<i>Aida Hanić, Petar Mitić</i>	

CRNI LABUD U SVETSKOJ EKONOMIJI

Aida Hanić¹

Apstrakt

Epidemija COVID-19 u veoma kratkom roku dovela je do globalnih ekonomskih promena koje podrazumevaju najdublju recesiju posle Drugog svetskog rata što je u javnosti predstavljeno kao Crni labud. U ekonomskoj terminologiji ova metafora podrazumeva događaj kojeg karakteriše retkost, izuzetan značaj i retrospektivna predvidljivost. Analizirajući ta tri elementa određeni broj naučnih radova posmatra COVID-19 upravo kao jedan takav događaj. Međutim, u literaturi se pored ove metafore mogu pronaći i drugi termini poput Sivi nosorog koji na sličan ali opet specifičan način objašnjavaju uzroke koji dovode do pojave ovih događaja i sagledavaju njegov tok kretanja na drugačiji način. U tom kontekstu cilj ovog rada jeste da objasni fenomen Crnog labuda, analizira istorijski aspekt pojave ovakvih događaja, predoči način na koji ti događaji oblikuju ekonomsku i društvenu stvarnost i proba dati odgovor na pitanje da li je COVID-19 upravo jedan takav događaj ili su samo zanemareni signali koji su upozoravali da će se jedna ovakva pandemija desiti.

Ključne reči: Crni labud, pandemija, COVID-19, Sivi nosorog.

UVOD

"Još uvek vlada velika neizvesnost. Zaista, brojni crni labudovi sada plivaju u globalnom ekonomskom jezeru."

Dominique Strauss-Kahn, bivši predsednik MMF-a

Kada je u martu 2020. godine Svetska zdravstvena organizacija proglasila pandemiju koronavirusa (COVID-19), problem koji je u početku posmatran kao „kineski“ a zatim i „italijanski“, ubrzo je postao „svačiji“ (Baldwin i di Mauro, 2020). U vrlo kratkom roku, pandemija je u potpunosti promenila ekonomski, politički i društveni aspekt ljudske civilizacije dovodeći do zaključka da se „sledom neverovatnih i nepredvidljivih događaja ljudska istorija ne odvija po šablonu“ (Taleb, 2007).

U svojoj analizi novonastale globalne situacije, Deloitte (2020) označava pandemiju COVID-19 kao Crni labud (*engl. black swan*) budući da je u vrlo kratkom roku

¹ MA Aida Hanić, istraživač saradnik, Institut ekonomskih nauka, Beograd, e-mail:

aida.hanic@ien.bg.ac.rs

dovela do globalnih ekonomskih promena koje podrazumevaju najdublju recesiju posle Drugog svetskog rata (World Bank, 2020) odnosno kako to ističe Carlsson-Szlezak et al., (2020), ekonomsku zarazu koja se širi jednako brzo kao i sama bolest. Drugačije rečeno, izazvala je poremećaj društva (Taylor, 2019). Međutim, pitanje koje zahteva posebnu analizu u okviru pandemije COVID-19 jeste šta je zapravo Crni labud?

U genezi razvoja ovog fenomena, autor koji je definisao ovaj pojam, Nassim Nicholas Taleb (2007) naglašava da se isti odnosi na neočekivan događaj koji je redak ali ima značajne posledice za finansijska tržišta i realnu ekonomiju. Samim tim takvi događaji imaju dugotrajan učinak na ekonomiju. Prema istraživanju uglednog profesora sa Harvarda, Roberta Barro, pandemije uzrokuju produženu ekonomsku štetu. Na osnovu toga, efekti epidemije COVID-19 mogli bi se zadržati još dugo vremena, mada se često ističe da će krajnji rezultat ovisiti o tome kako će ljudsko ponašanje, kao odraz unutrašnjih i vanjskih faktora koji na njega utiču a samim tim i ključ u uslovima pandemije, reagovati na ovu krizu i kada će svi imati pristup vakcini protiv virusa.

Taleb (2007) ističe da događaj kojeg označavamo kao Crni labud ima tri karakteristike:

- vanredan je i ne spada u domen uobičajenih očekivanja;
- uticaj mu je ogroman i
- pored toga što je vanredan ljudska priroda nas nagoni da smišljamo naknadna objašnjenja za njegovu pojavu usled čega on postaje objašnjiv i predvidljiv.

Crni labud je događaj kojeg karakteriše *retkost, izuzetan značaj i retrospektivna predvidljivost* (Taleb, 2007). Važno je naglasiti da se Crni labud može odnositi na nešto što je krajnje očekivano a ne desi se. U osnovi on nam objašnjava zašto u globalnim ekonomskim kretanjima ljudi moraju da promene poslovne prakse ali i društvene norme. Isto tako, u literaturi se može pronaći definicija da je u pitanju kao „*retki događaj velikog uticaja kojeg većina ljudi propušta*“ (Werther, 2013).

U razumevanju ovakvih događaja centralno polazište jeste da ljudi ovakve događaje dočekuju nespreni jer su skloni da se suočavaju sa rizicima i pretnjama koje su trenutno prisutne nego onima koji će nastupiti u budućnosti. Drugačije rečeno, jedno je oklevanje priznati potencijalno katastrofalne posledice gde je poricanje mnogo jeftinije nego suočavanje s problemom (Ale et al., 2020). Samim tim može se reći da su i posledice ovakvih događaja ozbiljnije jer je potrebno vremena da se ljudsko ponašanje prilagodi okolnostima. U osnovi, iako je Crni labud iznenađenje posmatraču, istovremeno on i zavisi od posmatrača (Hajikazemi et al., 2015) jer upravo je posmatrač taj koji donosi zaključak šta je to „značajan događaj“.

Neki autori stavljaju znak jednakosti između crnog labuda i krize što u načelu nije ispravno jer nisu sve krize Crni labud (Hajikazemi et al., 2015). Razlika ovisi o vrsti i prirodi krize. Na primer, kada su u pitanju neke prirodne nepogode koje se javljaju ciklično, to nije Crni labud. Međutim kada takva prirodna nepogoda poprimi znatno veći stepen katastrofe koja nije mogla biti predviđena, onda se takav događaj posmatra kao Crni labud. Upravo ta nepredvidivost je ono što karakteriše Crni labud. Jedan od takvih primera bio je uragan Katarina u SAD.

Cilj ovog rada jeste objasniti fenomen Crnog labuda budući da se upravo u ovom momentu svet suočava sa još jednim događajem koji se možda karakteriše različito ali definitivno zaslužuje posebnu pažnju. Rad se sastoji od pet delova. U nastavku je data analiza specifičnosti Crnog labuda kao događaja dok drugi deo podrazumeva analizu nekih pređašnjih događaja okarakterisanih kao Crni labud. U trećem delu analizirana je svetska ekonomija u vremenu pandemije dok četvrti deo podrazumeva analizu COVID-19 kao Crnog labuda. Na kraju je dat zaključak.

SPECIFIČNOSTI CRNOG LABUDA

Termin Crni labud definisao je ekonomist Nassim Nicholas Taleb u svojoj knjizi iz 2001 godine „*Foiled by Randomness: The Hidden Role of Chance in Life and in the Markets*“ ali je pažnju svetske javnosti izazvala njegova druga knjiga iz 2007. godine pod nazivom „*The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable*“. Pojam Crni labud odnosi se na rimskog pesnika po imenu Juvenal koji je govorio o „*ptici retkoj poput crnog labuda*“. U Evropi su ljudi verovali da postoje samo beli labudovi pa je i tvrdnja „*svi labudovi su beli*“ često korišćena kao primer nepobitne istine. Takvo mišljenje preovladavalo je sve dok 1697. godine u Australiji nije otkriven crni labud.

Koristeći ovu metaforu, Taleb (2007) navodi da „*ona ilustruje ozbiljnu ograničenost učenja zasnovanog na posmatranju ili iskustvu i krhkost našeg znanja. Samo jedan prizor može da poništi opšti zaključak izveden na osnovu opažanja miliona belih labudova tokom celog milenijuma*“. U tom kontekstu, Taleb (2007) pokušava da objasni poteškoće koje ljudi imaju u razumevanju razlike između neverovatnog i nemogućeg ali i proceni verovatnoće uopšte. Istorijski posmatrano, iako je Taleb (2007) determinisao sam pojam, autori poput Adams i Thornton (2013), ističu da su David Hume (1748), John Mill (1843) i Karl Popper (1968) znatno ranije opisali problem donošenja opštih zaključaka iz ograničenih zapažanja.

U svojoj analizi termina Crnog labuda, Runde (2009) ističe da se akcenat stavlja na „*događaju*“ a ne na nekoj hipotezi ili mišljenju jer „*događaji ne dolaze uvek upakovani kao posebni predmeti sa jasno određenim granicama*“. Isto tako veliku ulogu ima i način predstavljanja i interpretacija samog događaja. U tom kontekstu, Runde (2009) definiše Crni labud kao *nezamislivi događaj koji je po svom uticaju*

ekstreman i postaje predmet objašnjenja nakon utvrđivanja činjenica. Razlika u odnosu na definiciju koju je dao Taleb (2007) ogleda se u korišćenju reči nezamisliv događaj umesto vanredan.

Ovde je potrebno istaknuti postojanje i razliku između Belog labuda (*engl. White swan*), Sivog (*engl. Grey swan*) i Crnog. Naime, sve tri metafore variraju u kontekstu uticaja kojeg mogu da imaju. S druge strane, Ale et al., (2020) ističu da stepen znanja ima izrazito važnu ulogu u određivanju vrste labuda pre svega kroz upotrebu tzv. *Johari prozora* koji je zamišljen tako da se klasifikuje odnos između pojedinca (sebe) i ljudi oko njega/nje.

„Najblaži“ labud se svakako odnosi na Belog čiji je uticaj mali i određen na specifičnog pojedinca ili grupu ljudi, bez globalnog delovanja. Sivi labud kao i Crni odnosi se na događaj čije posledice mogu biti izražajne ali razlika između ova dva događaja ogleda se u tome što se za Sivog labuda zna od ranije a Crni je potpuno neočekivan. U slučaju Sivog labuda, ljudi su svesni njegovog postojanja ali ga ne shvataju dovoljno ozbiljno iako njegove posledice mogu biti iznimne. Tako na primer, Mazarr (2016) ističe da većina faktora koji podstiču pojavu Crnog labuda nisu iznenađenja koja niko nije predvideo već naprotiv; o njima se raspravljalo pa su se čak kreirali i određeni modeli koji ih predviđaju ali se često vide pogrešno - kao neverovatni i zbog toga se ne zanemaruju. Najbolji primer Sivog labuda su klimatske promene.

Ovu klasifikaciju potrebno je poznavati radi adekvatnijeg kategorisanja određenih događaja što uključuje i COVID-19 budući da je njegovo poimanje različito interpretirano. Na primer, autorica Michele Wucker je 2013. godine definisala termin „Sivi nosorog“ (*engl. gray rhino*) koji se odnosi na vrlo verovatne, ali zanemarene pretnje koje imaju ogroman uticaj. Autorica koristi metaforu Sivi nosorog jer je događaj kojeg opisuje veliki (kao nosorog) i opasan (ima rog i ide prema onome koga napada). Ova metafora nastala je kao njeno objašnjenje razlike između Argentine i Grčke po pitanju duga i načina na koji su reagovala na pretnju kojoj su bile izložene. Isto tako autorica ističe da iza svakog navodnog Crnog labuda stoji „sudar“ sivih nosoroga.

Neočekivanost koju karakteriše Crni labud analizira se u svim ekonomskim oblastima kao što su investicione odluke, marketing a posebno u menadžmentu rizika jer je za donosioca odluka problematika Crnog labuda ustvari donošenje odluke gde učiniti napor kako bi se dati događaj sprečio ili mitigirao u slučaju postojanja određenih upozorenja na iste (Ale et al., 2020).

U tom kontekstu, za njegovu primenu potrebno je razmišljati kao Crni labud jer iako je to neočekivan događaj, ako se iskoristi na pravi način njegov tok se može preusmeriti u pozitivnom smeru. Tu dolazi do izražaja statistika u pogledu

neizvesnosti i slučajnosti. Na primer, Lindaas i Pettersen (2014) smatraju da Crni labud uključuje nepoznata znanja (*engl. unknown knowns*) pored nepoznatih nepoznanica (*engl. unknown unknowns*) papredviđanje događaja posmatraju ne samo na osnovu znanja nego i imaginacije, stavljajući u prvi plan komunikaciju o riziku.

Sličnog stava je i Aven (2015) koji posmatra Crni labud, u kontekstu rizika, kao iznenađujući ekstremni događaj u odnosu na nečija saznanja ili verovanja. Na osnovu te definicije, Aven i Krohn (2014) vrše klasifikaciju Crnog labuda na tri vrste:

- a) *nepoznate nepoznanice* (događaji koji su naučnom okruženju bili potpuno nepoznati za šta Ale et al., (2020) ističu da su ovo pravi Crni labudovi – npr. upotreba novih opojnih sredstava za koju naučnici u momentu pojavljivanja nisu znali hemijski sastav.);
- b) *nepoznata saznanja* (događaji koji nisu na listi poznatih događaja iz perspektive onih koji su izvršili analizu rizika ali su poznati drugima – 11. septembar odnosno teroristički napad u New Yorku) i
- c) *događaji za koje se ocenjuje da imaju zanemariu verovatnoću pojave i stoga se ne veruje da će se dogoditi* (erupcija vulkana u Atlanskom okeanu koji je kasnije izazvao cunami).

Pate-Cornell (2012) poredi Crnog labuda sa „savršenom olujom²“ u kontekstu meteoroloških stanja koja se dešavaju u olujama ali koja mogu predstavljati veoma retku kombinaciju. Autorica navodi da se Crni labud i „savršena oluja“ koriste kao izgovor da se čeka da se dogodi nesreća pre poduzimanja mera za upravljanje rizikom. Međutim Pate-Cornell (2012) ističe da Crni labud i „savršena oluja“ predstavljaju dve različite nesigurnosti gde „savršena oluja“ podrazumeva slučajnost u spoju retkih ali poznatih događaja za razliku od Crnog labuda koji je rezultat krajnje neizvesnosti ili nedostatka temeljnog znanja. U tom kontekstu možemo reći da slučaj kompanije Enron predstavlja „savršenu oluju“ a svetska ekonomska kriza Crnog labuda (Catanach i Ragatz, 2010).

Događaji koji dovedu do Crnog labuda najčešće rezultiraju time da nakon istih dođe do procesa restrukturiranja ili promene politike u određenim pitanjima. Tu se često ističe napad na kule bliznakinje 11. septembra 2001. godine u New Yorku koji je promenio globalnu vanjsku politiku u kontekstu uvođenja strogih mera bezbednosti i donošenja različitih zakonskih rešenja. Na osnovu toga može se reći da takvi događaji povećavaju znanje o istima i dovode do kreiranja efikasnijih strategija u cilju minimiziranja njihovog uticaja u budućnosti. Na primer, Goodell (2020) ističe da će u budućnosti biti potrebna veća uloga državnog sektora posebno kada je u pitanju „društveno“ poverenje (*engl. social trust*) koje je, kada je

² Ova metafora bazirana je na filmu „The perfect storm“

narušeno, dovodi do dodatnih transakcijskih troškova u okviru finansijskog sistema.

Isto tako Crnog labuda ne treba shvatati kao isključivo destruktivne događaje jer mogu postati neočekivana prilika, posebno ako se dobro pripremimo za njih. U osnovi, faktori koji utiču na razumevanje Crnog labuda podrazumevaju kognitivne pretpostavke, poglede na stvarnost i pristup za razumevanje te stvarnost (Werther, 2013). U tom pogledu, u nastavku su predstavljeni raniji događaji koji su okarakterisani kao Crni labud.

RANJI DOGAĐAJI OKARAKTERISANI KAO CRNI LABUD

U prošlosti je evidentirano nekoliko događaja koji su okarakterisani kao Crni labud. Neki od njih su prikazani u tabeli 1. sa naznakom koliko je određen događaj doveo do pada S&P 500 indeksa i koliko je dugo trajao. Ovaj indeks je uzet kao orijentir iz razloga što veliki broj američkih kompanija koje su delom indeksa, ostvaruje dobit van Amerike. Konkretno u 2014. godini bilo je oko 48% američkih kompanija koje su delom S&P a koje svoj prihod ostvaruju na inostranim tržištima.

Tabela 1: Događaji koji su okarakterisani kao Crni labud

<i>Događaj (Crni labud)</i>	<i>Godina događaja</i>	<i>Pad S&P 500</i>	<i>Trajanje oporavka (u danima)</i>
Prva naftna kriza	1973	-17.1%	1475
Talačka kriza u Iranu	1979	-10,2%	51
Crni ponedeljak	1987	-28,5%	398
Zalivski rat	1991	-5,7%	8
Finansijska kriza u Aziji	1997	7%	120
11. septembar	2001	-11,6%	15
SARS	2003	-14,1%	40
Svetska ekonomska kriza	2007	-56,8%	1022
Intervencija u Libiji	2011	-6,4%	29
BREXIT	2016	-5,6%	9

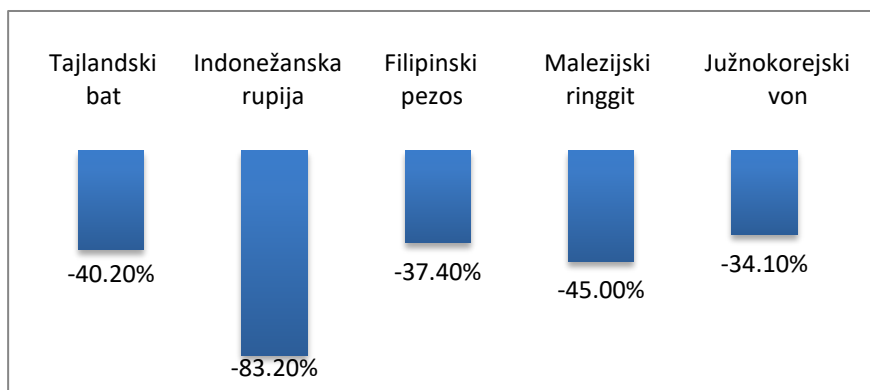
Izvor: <https://advisor.visualcapitalist.com/black-swan-events/>;
<https://www.forbes.com/sites/greatspeculations/2014/01/31/asian-currency-crisis-was-no-stock-market-killer/#12db19183474>; <https://www.nasdaq.com/articles/same-crash-separated-13-years-2010-05-10>

Da bismo razumeli zašto su ovi događaji okarakterisani kao Crni labud, potrebno je analizirati ih. Na primer, u literaturi se često navodi događaj finansijske krize istočne i jugoistočne Azije koji je počeo u julu 1997. godine u Tajlandu a koja se domino efektom brzo proširila na Maleziju, Južnu Koreju, Filipine i Indoneziju.

Znakovi ekonomske krize pojavili su se 1996. godine kada je rast izvoza usporio, konkurentnost proizvodnje pala a deficit platnog bilansa je rastao, povećavajući kratkoročne špekulacije (Kittiprapas, 2000). Značajnu ulogu imala je činjenica da je bat (valuta Tajlanda) bila fiksno vezana za američki dolar koju je kasnije vlada Tajlanda devalvirala. Isto su učinile i druge zemlje pogođene krizom.

Iako su znakovi krize bili vidljivi ranije, smatra se da je finansijska kriza u Aziji ipak bila iznenađenje. Radilo se o zemljama za koje se verovalo da imaju određene snage budući da su svoj uspeh ostvarile ne samo na osnovu faktora kapitala i rada nego i zahvaljujući tzv. „rezidualnim faktorima³“ pa su u godinama pre krize beležile ekonomski rast (tzv. *tigar ekonomije*). Isto tako njihova bruto domaća štednja iznosila je 36% koju su investirale produktivno pa su njihovi investicijski povrti bili veći nego u slučaju drugih zemalja u razvoju (Ćulahović, 2008). Specifičnost ove krize kao Crnog labuda jeste što su njene posledice bila zaista duboke, posebno radi neadekvatnog upravljanja krizom (Griffith-Jones et al., 1998). Na narednom grafikonu prikazana je vrednost valuta navedenih zemalja u jeku finansijske krize.

Grafikon 1: Pad vrednosti valuta tokom azijske krize; jun 1997. - jul 1998.

Izvor: <https://www.datadriveninvestor.com/2019/01/18/9-black-swan-events-that-changed-the-financial-world/>

Jedan od novjih takvih događaja svakako je BREXIT. Ako bismo u njegovoj analizi krenuli od prve karakteristike koju je definisao Taleb (2007), *vanredan i ne spada u domen uobičajenih očekivanja*, u slučaju BREXIT ova stavka se ogleda u tome da nijedna zemlja ranije nije istupila iz EU. Naime, kako ističe profesor Banerjee, iako je euroskepticizam bio dugo prisutan u britanskom političkom životu, ishod

³ Prema Ćulahović (2008) to uključuje investicije u zdravstvo, obrazovanje, obuku, istraživanje, javnu infrastrukturu, primena know-how itd.

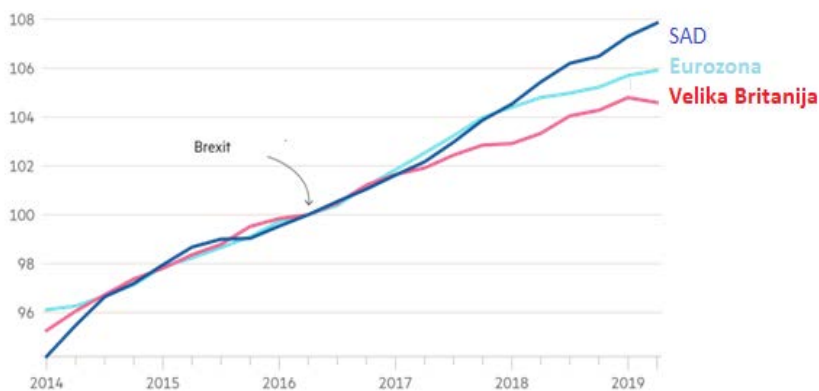
referenduma o istupanju iz EU bio je šok za sistem⁴. Dan nakon istupanja iz Unije, britanska funta imala je izniman pad na berzi u odnosu na američki dolar i evro.

Uticaj BREXIT-a je ogroman i obuhvaća sve oblasti od geopolitičkih kretanja, trgovine, finansija, obrazovanja, infrastrukture, strane direktne investicije, itd. U svojoj analizi o uticaju BREXIT-a, Bloom et al., (2019) ističu da je za tri godine nakon istupanja iz EU, BREXIT doprineo povećanju neizvesnosti, smanjenu investicija za 11% i smanjenju produktivnosti Velike Britanije između 2% i 5%.

U okviru treće odrednice Crnog labuda, *pored toga što je vanredan ljudska priroda nas nagoni da smišljamo naknadna objašnjenja za njegovu pojavu usled čega on postaje objašnjiv i predvidljiv*, ogleđa se u znatno velikom broju naučnih radova koji daju svoje objašnjenje o ovom događaju. Iako se u naučnim radovima često analiziraju razlozi za BREXIT, različito poimanje može izazvati samo konfuziju u njegovom razumevanju.

Ekonomski posmatrano, Velika Britanija je osetila znatne posledice nakon odluke o istupanju iz EU što je prikazano na grafikonu 2. gde se vidi da BDP ima uzlaznu putanju kada su u pitanju SAD i EU dok to nije slučaj sa Velikom Britanijom.

Grafikon 2: Kretanje BDP-a nakon BREXITA

Izvor: *Financial Times: On the brink: Britain's economy braced for Brexit 'shock'*

Iako se Crni labud ne može predvideti, Taleb (2007) je predstavio 10 principa za zaštitu od ovog događaja:

1. *Ono što je krhko treba rano razbiti dok je još uvek malo.* Ništa nikada ne bi trebalo postati previše veliko da ne bi uspelo.

⁴<https://www.hrgrapevine.com/publications/magazine/august-2019/cornerstone-ondemand-brexita-black-swan-event>(Pristupljeno: 01.7. 2020).

2. *Nema socijalizacije gubitaka i privatizacije dobitaka.* Sve što treba da se spasi trebalo bi nacionalizovati; sve što ne treba spašavati treba biti besplatno, malo i rizično.
3. *Ljudi koji su vozili školskim autobusom sa povezom na oči (i srušili ga) nikada ne bi trebali dobiti novi autobus.* Pronađite pametne ljude kojima su ruke čiste.
4. *Ne dozvolite nekome da zarađuje „bonus“ da upravlja nuklearnom elektranom - ili vašim finansijskim rizicima.* Nema poticaja bez destimulacija: kapitalizam se odnosi na nagrade i kazne, a ne samo na nagrade.
5. *Kompleksnost ravnoteže s jednostavnošću.* Protiv složenosti globalizacije i visoko umreženog ekonomskog života treba se boriti jednostavnošću u finansijskim proizvodima.
6. *Ne dajte deci štapove dinamita, čak i ako dolaze s upozorenjem.* Građani moraju biti zaštićeni od sebe, od bankara koji im prodaju proizvode koji štite od zaštite i od lakovernih regulatora koji slušaju ekonomske teoretičare.
7. *Samo Ponizijeve šeme trebaju ovisiti o poverenju. Vlade nikada ne bi trebale „vraćati poverenje“.* Trebamo biti u prilici da smanjimo glasine i budemo suočni sa njima.
8. *Nemojte ovisniku davati više droga ako ima bolove.* Dužnička kriza nije privremeni problem, već je strukturni. Treba nam rehabilitacija.
9. *Građani ne bi trebali zavisiti o finansijskoj imovini ili pogrešnom „stručnom“ savetu za svoju penziju.* Ekonomski život treba definansijaliziran. Trebali bismo naučiti da ne koristimo tržišta kao skladišta vrednosti: oni ne sadrže sigurnost koju normalni građani zahtevaju.
10. *Napravite omlet sa slomljenim jajima.* Tada ćemo videti ekonomski život bliže našem biološkom okruženju: manje kompanije, bogatija ekologija, bez finansijske poluge.

Ono što je evidentno jeste da usled globalizacije i napretka u komunikacijam, svaki događaj koji je okarakterisan kao Crni labud sada ima mnogo šire posledice. Taj aspekt je više predstavljen u narednom delu kroz kratku analizu globalne ekonomije u vremenu pandemije.

SVETSKA EKONOMIJA U VREMENU PANDEMIJE

Pandemije su globalne epidemije koje oblikuju ekonomske, političke i socijalne aspekte ljudske civilizacije (Huremović, 2019). Način na koji pandemija utiče na finansijski sistem ogleda se pre svega u ogromnim ekonomskim troškovima. Na primer, Santaaulalia-Llopis (2008) ističe da HIV utiče na smanjenje zarada per capita za oko 12% na vrhuncu epidemije. U slučaju COVID-19, prema izveštaju „A World in disorder“, trenutni iznos troškova za ublažavanje posledica pandemije

iznosi preko 11 triliona američkih dolara (što nije konačan iznos) dok se smatra da će očekivani gubitak biti više od 10 triliona dolara, kada su u pitanju investicije.

Uticaj pređašnjih pandemija i svetske ekonomske krize na GDP najviše pogođenih zemalja je prikazan u narednoj tabeli.

Tabela 2: Poređenje COVID-19 sa drugim pandemijama i globalnom finansijskom krizom

Epidemija/ Pandemija	Najviše pogođene zemlje	Prosečna promena u rastu BDP-a u najviše pogođenim zemljama
Španska gripa (1918-1920)	Kina, Indija, Indonezija, Rusija, SAD (globalna pandemija)	0.8%
SARS (2002-2004)	Kanada, Kina, Hong Kong, Singapur	3.1%
H1N1 – Svinjska gripa (2009-2010)	Australija, Kina, Meksiko, Tajland, SAD	-2.5%
MERS (2012)	Iran, Jordan, Južna Koreja, Saudijska Arabija, UAE	-3.7%
Ebola (2014-2016)	Gvineja, Liberija, Siera Leone	-8.6%
COVID (2020-)	Globalna pandemija	-8.7%
Svetska ekonomska kriza (2008-2009)	Sve zemlje	Zemlje sa visokim dohotkom (-3.7%) Ostali (+-3.3%)

Izvor: COVID-19 Crisis Through a Migration Lens: Migration and Development Brief 32.

Prema izveštaju „*Shared responsibility, global solidarity: Responding to the socio-economic impacts of COVID-19*“ koji je objavio UN (2020), COVID-19 je gurnuo svetsku ekonomiju u recesiju sa projekcijama gubitka radnih mesta između 5 i 25 miliona. U aprilu mesecu prvi put u istoriji se desilo da je cena nafte otišla u minus usled kolapsa tražnje za energentima pa je iznosila neverovatnih -37,63 američkih dolara.

Sredinom februara 2020. godine, S&P 500 je registrovao dnevne fluktuacije od više +/- 4%⁵. Posle kraha od 23% Dow Jones Industrial Average na Crni ponedeljak 1987. godine, berze su uvele instrument prekida trgovine na 15 minuta (*engl. Circuit-breakers*) u cilju “hlađenja tržišta”. Ta mera upotrebljena je do sada samo

⁵<https://kaiserpartner.bank/news/a-black-swan-on-the-financial-markets/>(Pristupljeno: 20.8. 2020)

jednom i to 1997. godine kada je došlo do pada od 7,2% u okviru Dow Jones Industrial Average, dok je tokom marta 2020. godine ista mera aktivirana čak 4 puta i to 9, 12, 16 i 18-og što je prikazano u tabeli 3.

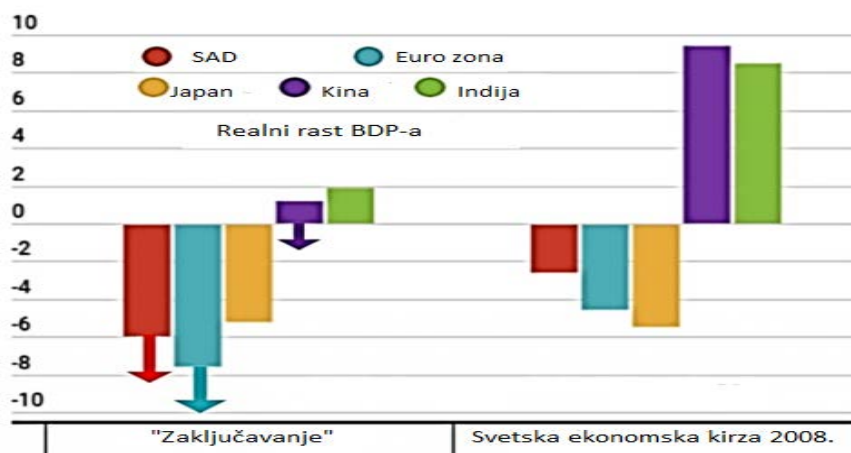
Tabela 3: „Hlađenje tržišta“ na berzama u martu 2020. godine

Zemlja/ indeks	9 mart ▼	12 mart ▼	16 mart ▼	18 mart ▼
Kina - Shanghai Se A Share	3.05%	1.53%	3.46%	1.85%
Francuska - CAC 40	8.76%	13.10%	5.92%	6.12%
Nemačka - Dax 30	8.28%	13.05%	5.45%	5.73%
Hong Kong - Hang Seng	4.32%	3.72%	4.12%	4.27%
Italija- FTSEMib	11.85%	18.54%	6.30%	1.28%
Japan - Nikkei 225	5.20%	4.51%	2.49%	1.69%
Španija - IBEX 35	8.30%	15.15%	8.21%	3.50%
Velika Britanija - FTSE100	8.00%	11.51%	4.09%	4.13%
SAD - Dow Jones Indus.	8.11%	10.52%	13.84%	6.51%
SAD - S&P 500 Composite	7.90%	9.99%	12.77%	5.32%
SAD - NASDAQ Composite	7.57%	9.91%	13.15%	4.82%

Izvor: Morales i Andreosso-O'Callaghan (2020). Covid-19 - Global Stock Markets "Black Swan"

Iako se svet i ranije suočavao sa pandemijama poput bubonske kuge specifičnost trenutne situacije jeste u brzini širenja virusa i njenom globalnom efektu u veoma kratkom vremenu. Taj opis sažima Gans (2020) navodeći da je pandemija COVID-19 realna kriza sa elementima prirodne katastrofe (fokusirana je na ljude) i nacionalnog praznika (onemogućavanje ekonomske aktivnosti radi primene socijalne distance). U mesecu aprilu tekuće godine, MMF daje analizu uticaja na ekonomski rast vodećih zemalja vršeći uporedbu efekata koje je imala svetska ekonomska kriza i „zatvaranje“ zemalja odnosno lockdown koji je veliki broj zemalja, uključujući i Srbiju, upotrijebio u cilju sprečavanja širenja zaraze. Na slici 1. se uočava znatna razlika u proceni ekonomskog rasta i posledica koje je zatvaranje zemalja imalo.

Slika 1: Procene ekonomskog rasta – poređenje posledica zaključavanja zemalja tokom pandemije sa svetskom ekonomskom krizom iz 2008. godine

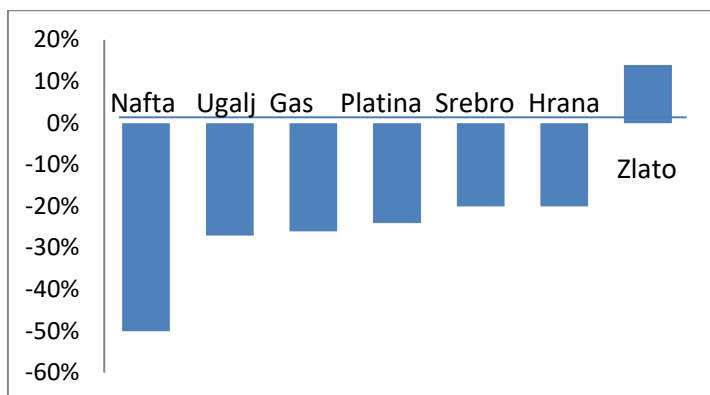
Izvor: MMF, World economic outlook

Analizirajući epidemiološku situaciju i restriktivne mere koje su uvodile sve države sveta, kreiran je "Government Response Stringency Index" baziran na Oxfordovoj analizi strogoće mera uvođenih od strane vlada. Najrestriktivnije mere u Evropi donele su Španija (62,5), Velika Britanija (65,28) i Rusija (62,5). Srbija je dobila ocenu 45,37.

Upravo ta odrednica da ljudi nisu bili „fizički dislocirani“, je ono što čini najveću razliku u odnosu na svetsku ekonomsku krizu iz 2008. godine koja je rezultirala potpunim kolapsom konvencionalnog finansijskog sistema i prouzrokovala domino efekat koji se na području Evrope pretvorio u dužničku krizu. U slučaju COVID-19 indeks S&P 500 je dospao u tržište „medveda“ za samo 16 dana što je rekord i znatna razlika u odnosu na svetsku ekonomsku krizu kojoj je trebalo 188 dana⁶. Isto tako usled pandemije COVID-19 cena zlata je u julu dosegla maksimum od 1.944 dolara po unci, čime je nadmašen dosadašnji rekord od 1.920 dolara po unci iz septembra 2011. Ova kretanja cena roba na svetskim berzama su prikazana na grafikonu 3.

⁶<https://www.visualcapitalist.com/black-swan-events-short-term-crisis-long-term-opportunity/> (Pristupljeno: 25.8. 2020).

Grafikon 3: Kretanja cena roba na svetskim berzama od januara do juna 2020 godine.

Izvor: World Bank Global Economic Prospects 2020

Ubrzo nakon proglašenja pandemije, pojavio se znatan broj naučnih radova koji objašnjavaju ekonomske efekte COVID-19 i daju različit spektar analiza i rešenja u njegovom prevazilaženju. Tako na primer, Gali (2020) predlaže korišćenje pristupa tzv „novac iz helikoptera“ (*engl. helicopter money*) od strane Centralnih banaka, konkretno ECB. Benassy – Quere et al., (2020) predlagali su da je najadekvatnija mera svakako direktan transfer domaćinstvima što je koristila Srbija u cilju prevazilaženja ekonomskih posledica COVID-19. S druge strane, Ramelli i Wagner (2020) naglašavaju da mere pomoći i podrška države ne treba da budu linearne, već dizajnirane na način da uvažavaju specifičnosti pojedinih privrednih grana i stepen njihove pogođenosti krizom.

Carlsson-Szlezak et al., (2020) objašnjavaju uticaj pandemije analizirajući je kroz različite „oblike“ odnosno izgled ekonomskih šokova. Konkretno, autori navode da kriva može da ima tri oblika:

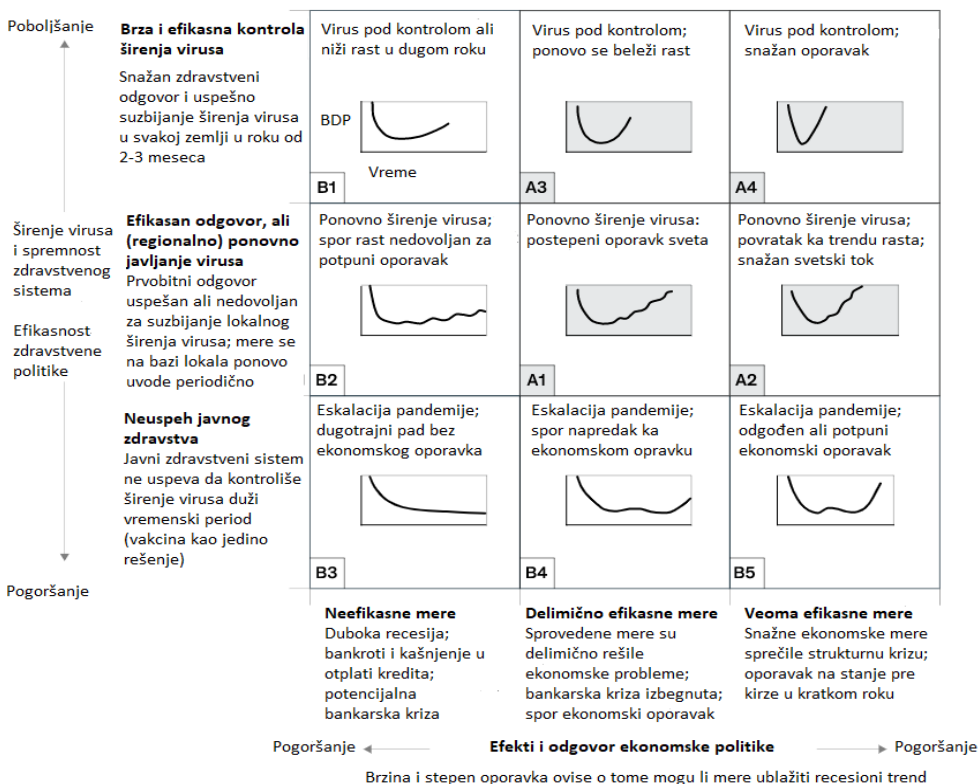
- V- oblik: proizvodnja se pomera ali rast se na kraju vraća na svoj put. Najbolji primer je Kanada koja je 2008. godine izbegla bankarsku krizu na način da se kreditiranje i dalje odvijalo a da formiranje kapitala nije značajno poremećeno.
- U-oblik: mnogo skuplja verzija u odnosu na V oblik. Došlo je do naglog pada rasta koji se nikad nije vratio na nivo od pre krize. Treba imati na umu da se stopa rasta oporavljala ali je jaz između novog nivoa i starog bio preveliki. Ovaj oblik krive je bio u slučaju SAD-a.
- L- oblik: najgori oblik krive. Ne samo da se zemlja nikada nije oporavila već je i stopa rasta opala. Kriza je ostavila dugotrajno strukturno oštećenje na strani ponude ekonomije. Ovaj oblik krive bio je u slučaju Grčke.

Što se tiče konkretno COVID-19, Carlsson-Szlezak et al., (2020) smatraju da će intenzitet šoka odrediti temeljne karakteristike virusa, aktivnosti javnih politika ali i ponašanje potrošača i preduzeća usprkos nesreći. Kada je u pitanju izgled oblika

krive, najverovatniji su duboki V oblik i U. Slična analiza može se pronaći u izveštaju McKinsey (2020) kroz analizu 9 scenarija sa objašnjenjem potencijalnog uticaja COVID-19 na ekonomiju što je prikazano na narednoj slici.

Koji od navedenih scenarija će se na kraju ostvariti ustvari zavisi od sposobnosti zemlje da apsorbujе ovakve šokove i spremnosti zdravstvenog sistema da uspešno odgovori izazovu pred kojim se našao. Ono što je dobra vest jeste da su svetske berze reagovale pozitivno na određene ekonomske dogovore za prevazilaženje posledica pandemije poput dogovora lidera EU o budžetu za period od 2021. do 2027. i planu od 750 milijardi evra. Isto tako, registrovane su i prve vakcine protiv COVID-19 i to prvo od strane Rusije a zatim Kine. To je poslalo signal tržištu da se svet kreće ka oporavku što se odrazilo na cenu zlata koja je u tom momentu pala za čak 5,2%.

Slika 2: Odgovor zdravstvene i ekonomske politike na COVID-19 i BDP

Međutim pitanje koje se često postavlja jeste zašto je globalna ekonomija „zaustavljena“ tako brzo. Jedan od odgovora svakako leži u činjenici da je centar epidemije bio je u Vuhanu gdje preko 200 firmi Fortune Global 500 ima direktno prisustvo (Deloitte, 2020). Samim tim zaključuje se da je došlo do prekida u

globalnom lancu snadbevanja jer kada se „svetska fabrika“, što Kina i jeste, nađe u problemu onda je i svet u problemu.

Na osnovu svega predočenog uočava se da je izbijanje COVID-19 zaista dovelo do usporavanja globalne ekonomije u vrlo kratkom roku, sa izražajnim posledicama po svetsku ekonomiju što će se osećati duži vremenski period posebno jer u momentu pisanja ovog rada epidemija još uvek traje. Međutim diskusija koja traje od pojave COVID- 19 jeste da li je taj događaj zaista Crni labud? Da li on kao takav ispunjava sva tri kriterijuma koja je definisao Taleb ili mu ipak treba dati drugačiju konotaciju? To pitanje analizirano je u nastavku.

COVID – 19 KAO CRNI ILI BELI LABUD A MOŽDA I SIVI NOSOGOR

Nakon proglašenja pandemije COVID-19, reakcija velikog broja naučne i stručne javnosti bila je da je COVID-19 ustvari Crni labud ovog stoljeća. Tako na primer, u izveštaju „*COVID-19: Managing cash flow during a period of crisis*“, Deloitte (2020) karakteriše COVID-19 kao klasični Crni labud koji je iznenadio svet. Isto tako, Antipova (2020) navodi da COVID-19 može biti okarakterisan kao Crni labud jer su se desile velike promene u društvenoj i ekonomskoj aktivnosti poput problema u globalnoj trgovini, smanjenu BDP-a, istorijskom padu cene nafte i energije, ogromnih gubitaka u pojedinim industrijama kao što su avio industrija i turizam te općenito društvene promene.

Specifičnost COVID-19 jeste što on nije isključivo zdravstveni, nego i ekonomsko-društveni fenomen za kojeg je trebalo da se bolje pripremimo (Gans, 2020). Evidentno je da je u pitanju događaj koji je doveo do velike neizvesnosti, posebno imajući u vidu brzinu širenja globalnih razmera što je dovelo do određenih zdravstvene implikacija poput toga da:

- naučnici jesu došli do određenog broja novih saznanja o virusu što je dovelo čak do zvanično dvije potvrđene vakcine o virusu ali sve nedoumice još uvek nisu rešene čime se neizvesnost i dalje nastavlja. Na primer, u početku su se javila uverenja da se virus ne širi vazduhom što je SZO kasnije revidirala. Isto tako, virus je opstao i tokom letnjih meseci čime je dobio karakter svesezonskog;
- uloga asimptomatskih slučajeva nosioca virusa još uvek nije u potpunosti jasno objašnjenja;
- pojavljuju se naučno potvrđeni slučajevi da se virus može vratiti i da imunitet na isti traje manje od 2 meseca;
- imunitet krda u većini zemalja još uvek nije postignut;
- evidentiran je porast mentalnih oboljenja kod ljudi kao posledica ove pandemije a posebno anksioznost i napadi panike.

Na osnovu toga, Wind et al., (2020) ističe da je, sa zdravstvenog aspekta, COVID-19 definitivno Crni labud. Međutim, u ekonomskom pogledu, suprotno mišljenje od gore navedenog istaknuo je sam autor Crnog labuda, Taleb, napominjući sledeće: *“Upozorili smo 26. januara (2020) i imali smo priliku ubiti virus u ranoj fazi. Ali vlade nisu htele potrošiti ni penija na to u januaru. Sada će potrošiti trilione. Ova pandemija je beli labud! Ne mogu ga koristiti kao izgovor da su bili nespremni, ni kompanije, ni korporacije, a još više vlade!”*. Takvim stavom Taleb jasno naglašava da svetske vlade nisu ispunile prvi kriterijum za sprečavanje događaja kao Crnog labuda a to je *„ono što je krhko treba rano razbiti dok je još uvek malo“*.

Isto tako, upozorenja o pojavi epidemije sličnoj SARS postojala su nekoliko godina unazad pa se tako u izveštaju *„A World at risk“* (2019) navodi da je tokom 2011-2018. godine, Svetska zdravstvena organizacija registrovala čak 1.483 epidemije u 172 zemlje. Samim tim pojava epidemije kao zdravstvene situacije nije iznenađenje jer se to dešavalo i ranije i to često. Takav stav potvrđuje i Goodell (2020) navodeći da *„kada imate niz akademskih članaka koji sugerišu mogućnost pandemije i predviđaju ogromne ekonomske gubitke kao posledicu pandemije; kao i brojne epidemije u stvarnom svetu i zdravstvene krize koje bi mogle postati globalna pandemija, to bi trebalo shvatiti kao nešto drugo nego potpuno neočekivano“*.

Pored toga, nakon izbijanja COVID-19 neke zemlje koje su ranije imale iskustvo za epidemijom SARS-a su odlično reagovala na pojavu virusa. Najbolji slučaj svakako je Singapur koji je primenjivao sistemski pristup u cilju sprečavanja širenja virusa:

- *ekonomski – sprečavanje šokova ponude i tražnje i tržišnih neuspeha;*
- *naučni – iznošenje naučno potvrđenih činjenica kojim se gradi poverenje u sistem;*
- *politički – donosioci odluka pokazuju da imaju kontrolu nad dešavanjima i spremnost da uče i adaptiraju se u skladu sa novonostalim okolnostima i informacijama.*

Kao što je već ranije spomenuto, pored datih termina Crni i Beli labud, javlja se i Sivi nosorog kao objašnjenje događaja poput COVID-19. Autorica metafore Michele Wucker analizira ovakve događaje kroz pet faza što na primeru COVID-19 uključuje:

- poricanje („to je samo gripa“. U slučaju COVID-19 globalna reakcija usledila je tek nakon proglašenja pandemije iako se to moglo učiniti znatno ranije);
- izbegavanje („to je daleko od nas“; prepoznavanje problema ali izmišljanje razloga da se ne uradi ništa).
- dijagnoza („testirajte što više“ ili pravlanje realnih planova za rešenje problema);
- panika („virus je tu ali nije opasan“ odnosno reakcija postoji ali često se donose pogrešne odluke) i
- akcija („testiranje, tačne informacije, transparentnost“ gde svi učesnici zajedno aktivno rade na sprečavanju širenja virusa).

Na osnovu ove analize može se reći da je COVID-19 i Crni i Beli labud ali i Sivi nosogor. U osnovi identifikacija prave metafore ovog događaja ustvari zavisi o njegovoj pojedinačnoj interpretaciji. Činjenica je da nema pogrešnog odgovora jer posledice koje je izazvao COVID-19 su katastrofalne i svet definitivno nije bio spreman na isti. Samim tim COVID-19 može imati elemente sve tri metafore jer ono što im je zajedničko jeste da se radi o globalno uticajnom fenomenu.

ZAKLJUČAK

Epidemija COVID-19 u veoma kratkom roku dovela je do globalnih ekonomskih promena koje podrazumevaju najdublju recesiju posle Drugog svetskog rata sa projekcijama gubitka radnih mesta između 5 i 25 miliona. Samim tim po izbijanju virusa, događaj je okarakterisan kao Crni labud. Ovaj termin objasnio je Nassim Nicholas Taleb (2007) kao događaj kojeg karakteriše *retkost, izuzetan značaj i retrospektivna predvidljivost*. Od tada se termin Crni labud često koristi u analizi nepredvidljivih događaja koji se svakodnevno dešavaju u globalnim kretanjima. Pojam Crnog labuda definisan je i od strane drugih autora poput Runde (2009) koji ga posmatra kao nezamislivi događaj koji je po svom uticaju ekstreman i postaje predmet objašnjenja nakon utvrđivanja činjenica ili Pate-Cornell (2012) koja poredi Crnog labuda sa „savršenom olujom“ u kontekstu meteoroloških stanja koja se dešavaju u olujama ali koja mogu predstavljati veoma retku kombinaciju.

U prošlosti se dešavao veliki broj događaja koji su imali karakter Crnog labuda kao što je azijska finansijska kriza iz 1997, 11. septembar 2001.godine, svetska ekonomska kriza 2008. godine, BREXIT 2016. godine. Svaki od ovih događaja ostavio je duboke posledice koje su promenile određena ekonomska kretanja i za koje je trebalo vremena da se vrate u stanje pre izbijanja samog događaja.

Specifičnost nespecifičnih događaja ogleda se u tome da mogu imati različitu klasifikaciju. U tom kontekstu potrebno je istaknuti postojanje i razliku između Belog, Sivog i Crnog labuda gde sve tri metafore variraju u kontekstu uticaja kojeg mogu da imaju. Beli labud imali mali uticaj i određen je na specifičnog pojedinca ili grupu ljudi. Sivi labud podrazumeva događaj kojeg su ljudi svesni ali ga ne shvataju dovoljno ozbiljno iako njegove posledice mogu biti razorne. Crni labud je događaj koji je potpuno neočekivan odnosno događaj koji se može desiti ali verovatnoća njegovog nastupanja je veoma niska.

Od momenta izbijanja COVID-19 veliki broj naučnih i stručnih radova okarakterisao je ovaj događaj upravo kao Crni labud radi posledica koje je ostavio u veoma kratkom roku. Međutim, neki autori poput Michele Wucker daju jednu drugu terminologiju koristeći metaforu Sivi nosorog kao objašnjenje događaja poput COVID-19. U toj analizi ona odstupa od toga da se radi o nepredvidljivom događaju jer su se pandemije dešavale i ranije a znakovi upozorenja da bi se jedna ovakva

pandemija mogla desiti, postojali su i dosta ranije. Takvog stava je i sam autor Taleb koji naglašava da se COVID-19 ne može posmatrati kao Crni labud.

U tom kontekstu pitanje koje se postavlja jeste da li je onda COVID-19 zaista Crni ili možda ipak Beli labud ili čak Sivi nosogor? Odgovor je potvrđan jer analiza ovakvih događaja ustvari zavisi dosta od interpretacije onoga koji ga analizira. To znači da u slučaju COVID-19 nema pogrešnog odgovora jer razumevanje počiva na našem znanju o sličnim događajima iz prošlosti i spremnosti da na njih reagujemo adekvatno i na vreme.

LITERATURA

- [1] Adams, M., Thornton, B. (2013). Black swans and VaR. *Journal of Finance and Accountancy*, Vol. 14, No. 1, str. 1-17.
- [2] Ale, B.J.M., Hartford, D.N.D., Slater, D.H. (2020). Dragons, black swans and decisions. *Environmental Research*, Vol.183, str. 1-7.
- [3] Antipova, T. (2020). Coronavirus Pandemic as Black Swan Event. U Antipova T. (eds) *Integrated Science in Digital Age 2020*. Vol 136. Springer
- [4] Aven, T. (2015). Implications of black swans to the foundations and practice of risk assessment and management. *Reliability Engineering & System Safety*, Vol. 134, str. 83-91.
- [5] Aven, T., Krohn, B.S. (2014). A new perspective on how to understand, assess and manage risk and the unforeseen. *Reliab Eng Syst Safe*, Vol. 121, str. 1-10
- [6] Baldwin, R., di Mauro, B.W. (2020). *Mitigating the COVID Economic Crisis: Act Fast and Do Whatever It Takes*. Centre for Economic Policy Research: London.
- [7] Bloom, N., Bunn, P., Chen, S., Mizen, P., Smietanka, P., Thwaites, G. (2019). The Impact of Brexit on UK Firms. *NBER Working Paper No. 26218*, str. 1-59.
- [8] Carlsson-Szlezak, P., Reeves, M., Swartz, P. (2020). Understanding the Economic Shock of Coronavirus. *Harvard Business Review*, dostupno na: <https://hbr.org/2020/03/understanding-the-economic-shock-of-coronavirus>
- [9] Catanach, A.H. Jr. Ragatz, J.A. (2010). 2008 Market crisis: black swan, perfect storm or tipping point? Buzzwords make it possible to deflect responsibility for the financial cataclysm. *Bank Accounting & Finance*, Vol. 23, No.3.
- [10] Čulahović, B. (2008). *Ekonomija svijeta – rast, razvoj i trendovi*. Ekonomski fakultet Sarajevo, Beogradska bankarska akademija.
- [11] Deloitte. (2020). *Managing supply chain risk and disruption*. Canada
- [12] Gans, J. (2020). *Economics in the Age of Covid-19*. Cambridge: MIT Press.
- [13] Global Preparedness Monitoring Board. (2019). *A World at risk*. World Health Organization.
- [14] Goodell, J.W. (2020). COVID-19 and finance: Agendas for future research. *Finance Research Letters*, Vol. 35, str. 1-5.

- [15] Griffith – Jones, S., Cailloux, J., Pfaffenzeller, S. (1998). The East Asian financial crisis: A reflection on its causes, consequences and policy implications. *IDS Discussion Paper 367*, str. 1-31.
- [16] Hajikazemi, S., Ekambaram, A., Andersen, B., Zidane, Y, J-T. (2015). The Black Swan – Knowing the unknown in projects. 29th World Congress International Project Management Association (IPMA).
- [17] Hume, D. (1748). *An Enquiry Concerning Human Understanding*.
- [18] Huremović, D. (2019). Brief History of Pandemics (Pandemics Throughout History). U Huremović (eds) *Psychiatry of Pandemics: A Mental Health Response to Infection Outbreak*. Springer
- [19] Kittiprapas, S. (2000). Thailand: The Asian Financial Crisis and Social Changes In Van Hoa (eds). *The Social Impact of the Asia Crisis*. Palgrave Macmillan.
- [20] Lindaas, O.A., Pettersen, K.A. (2016). Risk analysis and Black Swans: two strategies for de-blackening. *Journal of Risk Research*, Vol. 19, No. 10, str. 1231-1245.
- [21] Mazarr., M.J. (2016). The Swans to Worry About Are Gray In *Rethinking Risk in National Security*. Palgrave Macmillan
- [22] Mill, J.S. (1843). *A System of Logic, Ratiocinative and Inductive*.
- [23] Morales, L., Andreosso-O’Callaghan. (2020). Covid19: Global Stock Markets “Black Swan”. *Critical Letters in Economics & Finance*, Vol. 1, No. 1, str. 1-14.
- [24] Pate-Cornell, M-E. L. (2012). On “Black Swans” and “Perfect Storms”: Risk Analysis and Management
- [25] Popper, K. (1968). *The Logic of Scientific Discovery*. Routledge
- [26] Recognizing When Black Swans Aren’t: Holistically Training Management to Better Recognize, Assess and Respond to Emerging Extreme Events
- [27] Runde, J. (2009). Dissecting the Black Swan. *Critical Review*, Vol. 21, No. 4, str. 491–505.
- [28] Santaaulalia-Llopis, R. (2008). Aggregate Effect of AIDS on Development. *Society for Economic Dynamics*, Meeting Papers 533, str.
- [29] Taleb, N.N. (2007). *Crni labud: Uticaj krajnje neverovatnih zbivanja*. Heliks: Beograd.
- [30] Taylor, S. (2019). *The Psychology of Pandemics: Preparing for the Next Global Outbreak of Infectious Disease*. Cambridge Scholars Publishing.
- [31] Werther, G.F.A. (2013). When Black Swans Aren't: On Better Recognition, Assessment, and Forecasting of Large Scale, Large Impact, and Rare Event Change. *Risk Management and Insurance Review*, Vol. 16, No. 1, str. 1-23.
- [32] World Bank. (2020). *Global Economic Prospects*. USA.
- [33] Wind, T.R., Rijkeboer, M., Andersson, G., Riperd, H. (2020). The COVID-19 pandemic: The ‘black swan’ for mental health care and a turning point for e-health. *Internet Interventions*, Vol. 20, dostupno na: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7104190/>

Internet izvori

- [1] <https://www.visualcapitalist.com/black-swan-events-short-term-crisis-long-term-opportunity/>
- [2] <https://kaiserpartner.bank/news/a-black-swan-on-the-financial-markets/>
- [3] <https://www.datadriveninvestor.com/2019/01/18/9-black-swan-events-that-changed-the-financial-world/>
- [4] <https://advisor.visualcapitalist.com/black-swan-events/>
<https://www.forbes.com/sites/greatspeculations/2014/01/31/asian-currency-crisis-was-no-stock-market-killer/#12db19183474>;<https://www.nasdaq.com/articles/same-crash-separated-13-years-2010-05-10>
- [5] <https://www.hrgrapevine.com/publications/magazine/august-2019/cornerstone-ondemand-brexit-a-black-swan-event>

MOGLO JE I GORE, DOBRO BITI NEĆE: COVID-19 I DRUŠTVENO-EKONOMSKI EFEKTI PANDEMIJA U ISTORIJSKOJ PERSPEKTIVI, U SVETU I SRBIJI

Emilija Cvetković¹

Marko Miljković²

Apstrakt

U radu se analiziraju potencijalni kratkoročni i dugoročni društveno-ekonomski efekti COVID-19 pandemije u Srbiji. Istraživanje je bazirano na postojećoj stručnoj literaturi posvećenoj analizi iskustava sa prethodnim pandemijama, kao i savremenim radovima posvećenim tekućoj pandemiji i njenim posledicama. Oslanjajući se na istorijska iskustva sa pandemijama, autori su identifikovali nekoliko najvidljivijih mogućih posledica tekuće pandemije u kratkom, srednjem i dužem roku, pre svega na globalnom nivou, kao i potencijalne refleksije ovih fenomena u Srbiji. U skladu sa primenjenom metodologijom, kao i činjenicom da u trenutku pisanja dalji tok i kraj COVID-19 pandemije nije moguće predvideti, autori zaključuju da će nadležni državni organi u narednom periodu biti pred velikim izazovom kada je reč o kreiranju odgovarajućih politika i strategija borbe za ublažavanje i rešavanje posledica tekuće pandemije.

Ključne reči: COVID-19, pandemija, društveno-ekonomski efekti, Srbija

UVOD

„Ona [ljudska duša] prolazi kroz čitav kosmos, kroz prazninu oko njega i oko njegovog lika, prostire se u bezgraničnost večnosti, obuhvata periodični preporođaj svih stvari, posmatra i vidi da naši potomci neće doživeti ništa novo, štaviše, da čovek od četrdeset godina, ako je samo malo razuman, može imati uvid u sve što je po zakonu istorodnosti bilo i što će tek biti.“ (Marko Aurelije: XI, 1).

Misli rimskog cara Marka Aurelija (161-180), iako zvuče pomalo apokaliptično, zapravo predstavljaju odgovarajući uvod u ovo istraživanje, budući da se, tokom svoje vladavine, ovaj car-filozof suočio sa brojnim katastrofama, uključujući i razornu pandemiju takozvane Antoninijeve kuge (169-194) koja je odnela milione

¹ MA Emilija Cvetković, istraživač pripravnik, Institut ekonomskih nauka, Beograd, e-mail: emilija.cvetkovic@ien.bg.ac.rs

² MA Marko Miljković, istraživač saradnik, Institut ekonomskih nauka, Beograd, e-mail: marko.miljkovic@ien.bg.ac.rs

života (Little, 2007; Aurelije, 2004). Posmatrano u široj istorijskoj perspektivi, pandemije su se periodično javljale tokom čitavog razvoja ljudske civilizacije, zbog čega se sa punim pravom može reći da predstavljaju njen sastavni deo. U zavisnosti od težine same bolesti, dužine trajanja pandemije, stepena razvoja ljudske civilizacije ili pojedinačnih država, kao i strategija primenjenih u borbi protiv bolesti i njenih direktnih efekata, pandemije su na različite načine oblikovale buduće pravce razvoja ljudske civilizacije (Davis, 2020). Tako je i pandemija „Antoninijeve kuge“ u velikoj meri uticala na duboke promene u Rimskom carstvu, koje je posle decenija krize, nastavilo da postoji politički i ekonomski oslabljeno, ali duhovno ujedinjeno u hrišćanskoj religiji koja je u velikoj meri postavila temelje savremenog evropskog društva.

Poznavanje prošlosti ljudskog društva, kao i procesa dugog trajanja u najširem smislu, predstavlja nesumnjiv doprinos, ali i preduslov sveobuhvatnoj analizi i razumevanju sadašnjih događaja. Predviđanje budućnosti, u dinamičnoj realnosti konstantnih geopolitičkih i klimatskih promena, epidemija i tehnoloških inovacija, postavlja pred istraživače iz domena društvenih nauka gotovo nerešivu enigmu. Takav svet, čije su stalne promene dominantno obeležje, budi ljudsku potrebu za umanjnjem osećaja nepredvidivosti i nesigurnosti povodom pitanja opstanka u njemu. Prema konceptu ekonomiste Dagleasa Norta, suština ljudske istorije sastoji se upravo u sticanju novih znanja, promena uverenja ili institucionalnog okvira, kao koracima ka redukovanju nepredvidivosti (North, 2005).

Uprkos izuzetnoj akumulaciji znanja, napretka nauke i tehnologije, epidemije i pandemije izazvane novim virusima predstavljaju jednako velik izazov savremenom društvu kao i prethodnim generacijama koje su bile suočene sa sličnim izazovima. Reakcija američkih medicinskih stručnjaka povodom izbijanja pandemije takozvanog Španskog gripa, oličena u izjavi da lekari 1918. godine o bolesti ne znaju ništa više od lekara iz Firence u 14. veku (Fisher, 2012), uprkos nesumnjivom napretku medicinske nauke, ostaje aktuelna i tokom pandemije COVID-19. Nedostatak potrebnih informacija o karakteru, načinu prenošenja i lečenja ovog virusa doprinosi atmosferi straha i neizvesnosti, prvenstveno zbog ugroženosti ljudskih života, a onda i zbog neizbežnih društvenih i ekonomskih posledica koje se već sada mogu naslutiti i onih koje će se tek odraziti u budućnosti.

Cilj ovog rada je da na osnovu istorijskih iskustava i znanja krizama izazvanim velikim pandemijama, identifikuju moguće društveno-ekonomske posledice aktuelne COVID-19 pandemije, sa posebnim osvrtom na situaciju u Srbiji. Istorijski podaci su zapravo jedina, pa samim tim i najbolja znanja na osnovu kojih ekonomski efekti pandemija mogu da se grubo predvide, iako su bilo kakve precizne analize nemoguće (Dinkićet *al.*, 2007).

Dodatan problem predstavlja i činjenica da je u srpskoj istoriografiji broj radova posvećenih iskustvima sa zaraznim bolestima gotovo zanemarljiv. Uglavnom su se ovim temama bavili lekari raznih specijalizacija i epidemiolozi, među kojima svakako treba izdvojiti radove dr Snežane Veljković i dr Zorana Radovanovića.³ Osim toga, velika većina radova je posvećena borbi protiv pegavog tifusa, kolere i drugih zaraznih bolesti tokom Prvog svetskog rata, kao i epidemiji *Variola vera* virusa 1972. godine. Savremena srpska istoriografija postepeno pokazuje sve veće interesovanje za istoriju medicine i zdravstvene zaštite na ovim prostorima (Miljković, 2020), a svakako se može očekivati da će aktuelna pandemija ova interesovanja dodatno naglasiti. Ovaj rad predstavlja još jedan mali korak u tom pravcu, sa željom da uspostavi vezu između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, koristeći savremenu istoriografsku metodologiju, istovremeno oslanjajući se donekle i na filosofiju Marka Aurelija.

KRATKOROČNI DRUŠTVENO-EKONOMSKI EFEKTI

Mnoge pandemije sa kojima se svet u prošlosti suočavao ostavile su dramatične demografske posledice. Epidemija bubonske kuge, koje se sredinom 14. veka pojavila na ogromnom svetskom prostranstvu uzrokovala je za četiri godine prisustva, prema nekim procenama, smrtnost od oko 50% tadašnjeg svetskog stanovništva (Aberth, 2005). Dok posmatrajući kriterijum smrtnosti u odnosu na ukupnu populaciju bubonska kuga zauzima apsolutni primat među pandemijama, titula u brojkama najsmrtonosnije bolesti u istoriji pripala je takozvanom Španskom gripu. Neposredno po okončanju Prvog svetskog rata, u razdoblju između 1918. i 1920. godine, prema najnovijem istraživanju sprovedenom na osnovu podataka iz 43 države, od Španskog gripa umrlo je 39 miliona ljudi, što je predstavljalo 2% tadašnje svetske populacije (Barro et al., 2020). Naročito izražen devstirajući efekat na demografsku sliku pandemija je imala na prostoru Azije i Afrike, dok se pojedine procene kreću čak i do 100 miliona žrtava.

Problem u preciznijem određenju broja žrtava kao posledica pandemije nastaje zbog poklapanja sa žrtavama rata i drugih bolesti, a sličan nedostatak metodološkog konsenzusa pri utvrđivanju smrtnosti postoji i tokom pandemije COVID-19 (World Health Organisation, 2020). U trenutku pisanja ovog rada, od decembra 2019, do početka septembra 2020. godine, na prostoru 216 država i teritorija sveta virusom COVID-19 zaraženo je preko 26 miliona ljudi, a umrlo gotovo 900 hiljada, dok je tokom istog preseka stanja na teritoriji Republike Srbije broj zaraženih slučajeva bio preko 30.000, a broj umrlih preko 700 (Institut za javno zdravlje „dr Milan Jovanović Batut“, 2020). Kao i u prethodnim primerima, zatim pandemija velikih i malih boginja, kolere, pa i HIV/AIDS, COVID-19 će nesumnjivo izmeniti svet i život na njemu. S obzirom na to da pandemija još uvek

³ Izabranu bibliografiju pogledati u spisku literature.

traje, na osnovu prethodnih iskustava teško je predvideti kakav će biti njen krajnji ishod, iako se prema analizama sa kraja avgusta 2020. godine pojavljuju naznake da će aktuelna pandemija odneti čak više života nego pandemija Španskog gripa.⁴

Društvena(ne)jednakost i mortalitet

Analize socio-ekonomskog i rasnog faktora koji se nalaze u pozadini kvantitativnih podataka o mortalitetu i morbiditetu tokom pandemija omogućavaju detaljnije razumevanje fenomena u širem kontekstu. Uprkos nedostatku preciznih podataka, novija istraživanja demistifikovala su pitanje smrtnosti u okviru različitih grupa stanovništva tokom pandemije bubonske kuge u 14. veku, pokazujući da je ona bila veća među gradskim i siromašnijim stanovništvom.⁵ Za razliku od pandemija Španskog gripa za koju, osim pojedinačnih studija ne postoji konsenzus oko toga kakav je bio socio-ekonomski status obolelih ili umrlih lica (Mamelund, 2018), pandemija kolere koja je harala Evropom tokom 19. veka bila je dominantna među siromašnim osobama koje su živjele u nehygijenskim delovima prenaseljenih gradova (Snowden, 2019).

Jedan od interesantnih fenomena koji se javljao kao posledica pandemija i velikih prirodnih katastrofa bila je potreba za pronalaženjem „krivca“, što je najčešće predstavljala društvena grupa koja se razlikovala prema rasnom, nacionalnom, religijskom ili ekonomskom statusu. Od Jevreja, koji su doživljavali progone nakon pandemije bubonske kuge u 14. veku, stigmatizacija „drugog“ opstala je do vremena sedmog talasa pandemije kolere, gde je u Peruu 90-ih godina 20. veka netrpeljivost bila, uz ponovljen obrazac diskriminacije prema socio-ekonomskom statusu, ali i rasnom faktoru, izražena prema najsiromašnijim grupama, kao i među domorodačkim stanovništvom (Cohn, 2012). Pandemija HIV/AIDS, sa najvećim brojem obolelih i umrlih osoba na prostoru Subsaharske Afrike, takođe odlično ilustruje zastupljenost savremene bolesti među ekonomski i društveno marginalizovanim grupama. Prema nekim istraživanjima, čak polovinu od ukupnog broja obolelih lica u Sjedinjenim Američkim Državama od HIV/AIDS-a čini afroameričko stanovništvo (Snowden, 2019).

Sličan scenario na prostoru Sjedinjenih Američkih Država može se zapaziti i tokom pandemije COVID-19, gde analize do sredine juna 2020. godine pokazuju znatno višu stopu smrtnosti među afroameričkim stanovništvom⁶, dok slične analize, koje bi ukazale na potencijalnu zastupljenost karakterističnih društvenih grupa u okviru strukture zaraženih u umrlih lica za prostor Republike Srbije još uvek nisu dostupne. Iako se virus širi velikom brzinom, među svim starosnim i društvenim

⁴ <https://www.usatoday.com/story/news/factcheck/2020/08/20/fact-check-covid-19-deadlier-than-1918-spanish-flu-seasonal-flu/3378208001/> (Pristupljeno: 14. 09. 2020.)

⁵ <http://eh.net/encyclopedia/article/Routt.Black.Death> (Pristupljeno: 25.05.2020.)

⁶ <https://voxeu.org/article/race-and-COVID-19-pandemic> (Pristupljeno: 20.08.2020.)

grupama, primetno veći broj obolelih i umrlih osoba na globalnom nivou tokom aktuelne pandemije izražen je među osobama afričkog porekla, migrantima, Romima i siromašnim društvenim grupama, što u izvesnom smislu potvrđuje većina pandemija sa kojima se čovečanstvo susretalo. Neki od uzroka ove savremene pojave nalaze se u ograničenoj mogućnosti dobijanja zdravstvene nege i nedostatka dokumentacije, održavanja socijalne distance usled stanovanja u prenaseljenim delovima gradova sa lošijim higijenskim uslovima, kao i odsustvom testiranja, zbog čega dolazi do brže transmisije bolesti.

Utrkivanje naučnih timova velikih svetskih sila u iznalaženju spasonosne vakcine protiv pandemije COVID-19, predstavlja kompleksan i dugotrajan proces, u okviru kojeg su na različite načine uključene gotovo sve države. Razmatrajući realizaciju poštovanja ljudskih prava tokom pandemije, izveštaj Ujedinjenih Nacija dotiče se mogućnosti primenjivanja diskriminatorskih mera pri organizovanju testiranja kao sastavne etape u procesu ispitivanja vakcine. To bi podrazumevalo uključivanje stanovništva zemalja u razvoju kao grupa nad kojima će se vršiti završne faze testiranja, dok se predviđa i obrnut proces, odnosno onemogućavanje pristupa vakcini nepriviligovanim društvenim grupama (The Office of the High Commissioner for Human Rights, 2020).

Prema pisanju Rojtersa, treća faza testiranja vakcina iz kineskih kompanija uveliko je u toku na prostoru Ujedinjenih Arapskih Emirata, Bahreina, Maroka, Perua i Jordana, dok će Srbija, zajedno sa Bangladešom biti uključena u ovaj proces, čime se pokazuje da je zabrinutost Ujedinjenih Nacija bila opravdana.⁷ Međutim, čini se da se ambiciozni planovi kineskih kompanija neće tako lako ostvariti, bar kada je Republika Srbija u pitanju.⁸ Istorijski kontinuitet zastupljenosti identičnih stigmatizovanih društvenih struktura, najčešće prema socio-ekonomskom ili rasnom kriterijumu, kao najugroženijih u vremenima pandemija, sugeriše da je neophodno intenzivirati napore u savladavanju diskriminatorskih mera u odnosu na te osetljive društvene grupe, kao i podići svest o značaju mera javnog zdravlja na globalnom nivou kao važnom koraku prevencije.

Posledice smrtnosti na ekonomska kretanja

Epidemije ili pandemije tokom istorije negativno su se odražavale na pojedinačne segmente ekonomija država, svetskih regija, a u izvesnim slučajevima i na globalna kretanja. Očuvanje ljudskih života kao najviše vrednosti, tokom pandemija predstavlja primarni zadatak čovečanstva, ali ukoliko se čovek posmatra kao radno sposobna jedinka, briga za njega postaje borba za očuvanje globalne ekonomije.

⁷<https://novaekonomija.rs/vesti-iz-zemlje/kineske-firme-%C4%87e-svoje-vaccine-testirati-i-u-srbiji/>(Pristupljeno: 06.09.2020.)

⁸<https://www.nedeljnik.rs/loncar-kineska-vakcina-nije-ispunila-uslove-agencije-za-lekove/>(Pristupljeno: 09.09.2020.)

Visoke stope mortaliteta među radno sposobnim stanovništvom bile su odlike pandemija kuge u 14. veku, kao i pandemije HIV/AIDS u afričkim zemljama tokom 20. veka. Mlado i radno sposobno stanovništvo između 20 i 40 godina predstavljalo je najrizičniju grupu, ujedno i onu koja je najviše stradala tokom pandemije Španskog gripa (Taubenberger, 2006). Direktni uticaj mortaliteta u okviru radne snage, kao egzogenog faktora i hipotezu da povećana stopa mortaliteta utiče na porast zarada, u nedostatku relevantnih podataka nije moguće sa sigurnošću potvrditi. Ipak, slučaj pandemije iz 1918. godine u Sjedinjenim Američkim Državama svedoči o tome da je u okolnostima visoke stope zaraženosti i odsustva radnika, a sa ciljem održavanja industrije kao pokretača ekonomskog rasta u ovom periodu, u okviru različitih grana proizvodnje bila uvećana potreba za kvalifikovanom radnom snagom, što je bilo praćeno i porastom zarada (Garrett, 2007).

Primer pandemije Španskog gripa omogućava uvid i u to na koji način smanjenje populacije utiče na ekonomski rast. Tokom Španskog gripa, u uslovima smanjene proizvodnje i devastiranog agrarnog sektora, pad BDP-a je, prema novijim analizama iznosio 6%, što je uporedivo sa recesijom nakon Drugog svetskog rata i finansijskim krahom 2008-2009. godine (Barro et al., 2020). Intenzitet, odnosno trajanje negativnih efekata pandemije Španskog gripa nije bilo ujednačeno za sve zemlje, ali iskustvo američke ekonomije pokazuje na koji način se podsticanjem tehnoloških inovacija i pomoći države ugroženim sektorima kriza može brže prevazići. Uspešno savladavanje krize u američkom slučaju, učinilo je Španski grip u ekonomskom smislu kratkoročnom krizom, nakon koje je usledio period smanjene nezaposlenosti i uvećanog dohotka po glavi stanovnika od 1919-1921. do 1930. godine (Bell i Lewis, 2005; Kenedi, 1999)⁹.

Za razliku od Španskog gripa, koji je do skoro među ekonomskim istoričarima uglavnom bio zanemaren, diskusija o karakteru, lečenju, ali i ekonomskim posledicama HIV/AIDS pandemije, kao bolesti prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, veoma je zastupljena. Poseban problem ove pandemije jeste njena neravnomerna geografska raspoređenost, odnosno skoncentrisanost u ekonomski nerazvijenim zemljama Subsaharske Afrike. Prema nekim istraživanjima, u afričkim zemljama koje beleže visoke procenat u broju zaraženih i umrlih osoba od ove bolesti, pad BDP-a je do početka 2000-ih godina iznosio 2-4% (Dixon, McDonald i Roberts 2002).

Tokom aktuelne pandemije COVID-19, kao i u epidemijama gripa 50-ih i 60-ih godina i epidemije SARS, kod kojih je procenat smrtnosti znatno niži nego u prethodno izdvojenim primerima, najveći broj smrtnih ishoda pojavljuje se među

⁹Usled razaranja Evrope u Prvom svetskom ratu, američka privreda je iskusila brži ekonomski rast nego što bi inače imala. SAD je pretekla Evropu u ukupnoj vrednosti industrijske proizvodnje već 1919. godine, dok bi se, prema nekim procenama, bez rata to desilo 1925. godine.

populacijom starijom od 65 godina. Prema nekim predviđanjima Svetske banke i Međunarodnog monetarnog fonda, pad BDP-a tokom pandemije COVID-19 na globalnom nivou za 2020. godinu iznosiće oko 5% (The World Bank 2020; The International Monetary Fund, 2020), uz velike razlike na nivou pojedinačnih zemalja. Projekcije ekonomske aktivnosti u Republici Srbiji još uvek su veoma nezahvalne, o čemu svedoči i velika razlika u predviđanjima kretanja BDP-a za 2020. godinu, od oko -4%, pa do optimističnih -1,5%, prema izveštaju Narodne Banke Srbije iz avgusta 2020. godine (Narodna banka Srbije, 2020).

U okviru raspoloživih statističkih analiza o pandemiji COVID-19 u Republici Srbiji ne postoje javno dostupni podaci o starosnoj strukturi umrlih lica, s obzirom na to da je tokom juna 2020. godine Institut za javno zdravlje „Dr Milan Jovanović Batut“ prestao da, Kancelariji za IT i eUpravu dostavlja podatke o polu, starosti i opštinama obolelih i umrlih lica. Neposredno nakon toga, sumnju u zvanične statistike o broju preminulih osoba od pandemije COVID-19 u Srbiji, podstaklo je istraživanje BIRN-a, prema kome je broj smrtnih slučajeva bio mnogo veći u odnosu na onaj koji su pokazivali zvanični podaci¹⁰ Prema izveštaju ministra zdravlja dr Zlatibora Lončara sa sednice Kriznog štaba krajem jula 2020. godine, najveći procenat smrtnosti bio je zastupljen među populacijom starijom od 50 godina, iako treba imati na umu važnu činjenicu da je gotovo 25% preminulih uzrasta između 20 i 59 godina, odnosno u kategoriji radno sposobnog stanovništva.¹¹

Nedostatak podataka, u prošlim i savremenim primerima, ipak onemogućava jasno uspostavljanje veze između pada BDP-a i visoke stope smrtnosti u okviru kategorije radno sposobnog stanovništva. Uzroke ekonomske recesije, kako iskustvo pokazuje, nemoguće je u vremenu svih pandemija, pa i aktuelne COVID-19 svesti na analizu jednog potencijalnog uzroka, već korene takvih tendencija treba tražiti u nizu kompleksnih i isprepletanih faktora.

Pandemije i svet u kontekstu globalizacije

Uloga trgovaca i osvajača koji su u prošlosti na svojim putovanjima i pohodima u susretu sa novim civilizacijama postajali prenosioci bolesti, u svetu koji je od druge polovine 20. veka uživao u prednostima globalizacije i putovanja do dalekih destinacija, postala je svojstvena širokom dijapazonu društvenih grupa. Pandemije životinjskog porekla poput SARS virusa, virusa ptičjeg i A(H1N1) virusa, poznatog kao „svinjski grip“, na globalnom nivou su prouzrokovale zanemarljiv pad globalnog BDP-a (Boissay i Rungcharoenkitkul, 2020). Ipak, one su pokazale da se uticaju globalizacije, u kontekstu pandemija može pripisati brže prenošenje bolesti i

¹⁰<https://javno.rs/analiza/korona-broj-umrlih-i-zarazenih-visestruko-veci-od-zvanicno-saopstenog> (Pristupljeno: 29.08.2020.)

¹¹<https://www.srbija.gov.rs/vest/478920/najvise-preminulih-od-COVID-19-starosti-od-60-do-79-godina.php> (Pristupljeno: 29.08.2020.)

jačanje međunarodne solidarnosti u uslovima nepogoda, ali i činjenica da posledice ekonomskih kriza, poput onih koje uzrokuju pandemije ne ostaju samo izolovani fenomeni. Narušeni odnosi ponude i potražnje na svetskom tržištu u vremenu pandemija, pojavili su kao posledice obustavljanja ekonomskih aktivnosti, rada institucija i uvođenja karantina, čiji teret su pojedini privredni sektori i njihovi zaposleni posebno iskusili.

Pandemiju SARS virusa, sa epicentrom u Hong Kongu i istočnim delovima Azije, potencijalni turisti iz raznih delova sveta, odnosno korisnici usluga transpornih, hotelijerskih i drugih uslužnih sektora, dočekali su u svojim kućama. Masovni pad potražnje za atraktivnim azijskim turističkim destinacijama procenjuje se na 20-70% (Bell i Lewis, 2005), što, ako se ima na umu činjenica koliki je značaj turističkog sektora u formiranju BDP-a, ukazuje na proporcije krize na tom prostoru. Jedna od najozbiljnijih posledica pandemije, u konkretnom primeru primećivala se kroz povećana otpuštanja za radnike iz ove industrije ili smanjenje broja radnih sati kroz plaćena odsustva, što je svakako dovelo do snižavanja zarada, kao i smanjenja kupovne moći, podstičući neravnotežu društvenih i ekonomskih kretanja (Lee i Warner, 2005). Osim ovih ekonomskih posledica na regionalnom nivou, u globalnom smislu efekti pandemije posebno su se odrazili na avio-industriju, kao i pojavu nesigurnosti među stranim investitorima. Sa druge strane, postoje procene da bi iskorenjivanje epidemija na prostoru američkog kontinenta, Afrike i Azije dovelo do povećanog priliva turista, čime bi porast u tom sektoru iznosio 12 milijardi američkih dolara, što bi se direktno odrazilo na sudbinu zaposlenih u ovom sektoru (Delivorias i Scholz, 2020).

Primeri pređašnjih pandemija, koji doista samo parcijalno prikazuju ugroženost pojedinih sektora, mogu se uočiti i kod pandemije COVID-19. Restriktivne mere uvedene najpre u Kini, u svetu intezivne međunarodne trgovine i protoka kapitala su poput domina pokrenule niz disbalansa ekonomskih aktivnosti u čitavom svetu, posebno u okviru Sjedinjenih Američkih Država, evropskih zemalja, zatim azijskih partnera poput Japana, Južne Koreje, Vijetnama i Singapura i smanjile protok direktnih stranih investicija (Barua, 2020). U uslovima disbalansa ponude i potražnje, proizvodnja automobila, luksuznih i svih drugih neesencijalnih dobara, suočava se sa obziljnim gubicima, dok tokom uvođenja mera zabrane kretanja poreba za uslugama IT sektora preuzima primat. Samim tim, sudbina zaposlenih osoba tokom pandemije kojoj svedočimo nije jednoznačna, već ona u velikoj meri zavisi od konkretnog sektora, odnosno portažnje za radnicima određenih obrazovnih profila. Celokupna istorija pandemija upravo je pokazatelj promene značaja među radnicima u okviru ključnih sektora privrede u različitim razdobljima. Tako je radnik u oblasti poljoprivrede u srednjem veku bio najvitalniji društveni element, čiju je titulu nasledio radnik u industriji u 19. i 20. veku ili programer 21. veka.

Tokom pandemije koja traje, usled prioriteta zdravstvenog sektora, a u skladu sa velikom odgovornošću i brojem radnih sati, dolazi do povećanja zarada radnika koji su direktno povezani sa obezbeđivanjem potrebnih uslova i samog procesa očuvanja zdravlja. Dok je potražnja za medicinskom opremom, lekovima i osnovnim dobrima ostala velika, u privrednim delatnostima za čijim uslugama postoji smanjena potražnja redukovana je broj radnika ili smanjen broj radnih sati, a samim tim i zarade zaposlenih. Prema podacima Međunarodne organizacije rada za drugi kvartal 2020. godine procenjuje se gubitak od 14% radnih sati na globalnom nivou, odnosno 400 miliona poslova, pri čemu su najveći gubici na američkom tlu (International Labour Organization, 2020). Nezaposlenost se, kao i tokom prethodnih pandemija javlja kod nekvalifikovanih radnika, zatim mladih ljudi bez stalnog radnog odnosa, kao i žena koje su najviše zastupljene u najteže pogođenim sektorima (International Labour Organization, 2020). Rešavanje problema nezaposlenosti, kao posledica pandemije, svakako će zavisiti od globalnih ekonomskih kretanja, ali i od sprovođenja i efikasnosti mera na nivou pojedinačnih zemalja.

U okvirima Republike Srbije prisutan je sličan obrazac najveće nezaposlenosti u okviru sektora turizma, proizvodnje i trgovine. Prema zvaničnim statistikama, procenat nezaposlenih u Srbiji u drugom kvartalu 2020. godine smanjen je za 2,5 procentnih poena u odnosu na prethodni kvartal, te iznosi 7,3%. Ovakav neočekivani trend uvećanja broj zaposlenih lica i sprečavanja gašenja radnih mesta, pripisan je efikasnim državnim merama u borbi protiv pandemije (Republički zavod za statistiku, 2020). Predviđanja budućnosti, neizvesna usled nepredvidivosti toka pandemije i njenih direktnih društvenih i ekonomskih posledica, predstavljaju veoma nezahvalan zadatak. Imajući u vidu trend porasta nezaposlenosti na globalnom nivou, u budućnosti se i u Republici Srbiji može očekivati isti obrazac. Dimenzije nezaposlenosti dramatično se menjaju ukoliko se u obzir uzmu neregistrovani radnici, tako da se predviđanja kreću od 30-50.000 hiljada ljudi koji će ostati bez posla, do čak neverovatnih pola miliona.¹² Posmatrana u kratkoročnom roku, pojava nezaposlenosti tokom i nakon pandemije, pretočena u cifre, ne otkriva one mnogo značajnije, dugoročne posledice koje može imati na produblјivanje nejednakosti među društvenim grupama na državnom, regionalnom, pa i globalnom nivou.

Lekcije o značaju javnog zdravlja

Od vremena bubonske kuge i uvođenja karantina, tokom istorije pandemija inicijative povodom brige o javnom zdravlju postajale su sve kompleksnije, a u 19. veku zvanično je, na inicijativu Edvina Čedvika osnovan sanitarni pokret kojim su

¹²<https://novaekonomija.rs/vesti-iz-zemlje/uticaj-korone-na-tr%C5%BEi%C5%A1te-rada-u-srbiji-anketa> (Pristupljeno: 20.08.2020.)

postavljeni temelji merama prevencije (Snowden, 2019). Iskustva proteklih pandemija i epidemija koje su se negativno reflektovale na društva i ekonomije pojedinih zemalja i čitavih regija, pokazala su neophodnost ulaganja i efikasnog institucionalnog koordiniranja delatnostima vezanim za očuvanje javnog zdravlja, kako na globalnom nivou, tako i na razini samih država. Nakon 11 godina efikasnih globalnih napora za iskorenjivanje boginja kao viševjekovne pošasti, Svetska zdravstvena organizacija je 1980. godine proglasila konačnu pobjedu. Nemerljivi uspeh koji se ogledao u sapsavanju miliona ljudskih života u ekonomskom smislu nije bio sasvim jedinstven, s obzirom na to da su, shodno uložnim troškovima vakcinacije, edukacije medicinskog osoblja, lekova i opreme, po okončanoj inicijativi benefiti zemalja u razvoju bili veći nego u ekonomski razvijenim zemljama (Miller et al., 2006). Ipak, tvrdnja američkog senatora Dejla Bampersa (*Dale Bumpers*) opisala je ovu zajedničku investiciju od tadašnjih 300 miliona američkih dolara, prema gruboj proceni, čiju je desetinu predstavljao američki udeo, kao dugoročno ulaganje koje će se samostalno isplatiti ne samo kroz humanitarni, već i kroz ekonomski aspekt (Snowden, 2019).

U mnogim ekonomski nerazvijenim regionima sveta poput delova Afrike, Azije i Latinske Amerike se čak i u 21. veku pojavljuju bolesti poput kolere, malarije, tuberkuloze i ebole i izazivaju visoku stopu smrtnosti, što svakako treba dovesti u vezu sa niskim ulaganjima i lošom efikasnošću organizacije javnog zdravlja. Iako korelacija između ulaganja u javno zdravlje i ekonomskog razvoja pojedinih zemalja nije sa sigurnošću potvrđena, s obzirom da veliki uticaj imaju lokalne institucije i faktor sredine (Acemoglu et al., 2003; Grigoli i Kapsoli, 2013)¹³, imajući u vidu humanitarni, društveni i bezbednosni motiv, mnoge države od druge polovine 20. veka izdvajaju sve veće količine sredstava u sferu javnog zdravlja. Pre početka pandemije COVID-19 među državama su postojale disproporcije u ulaganjima u zdravstvo, ali je neočekivani udar na svetske zdravstvene sisteme otkrio sve njegove slabosti. Visoke stope mortaliteta među ekonomski razvijenim zemljama poput Francuske i Sjedinjenih Američkim Državama, svedoče o tome da ulaganja u zdravstveni sistem nisu bila jedini preduslov borbe, već da je važan faktor i način na koji se ulaže u medicinska sredstva i tehnologije, kao i efikasnost sistema koji se zasniva na saradnji vlade i civilnog sektora (Khan et al., 2020; Blondel i Vranceanu, 2020). Do sada uspešne prakse Južne Koreje i Tajvana upravo predstavljaju primer ispravnog učenja na osnovu prethodnog iskustva nakon epidemija respiratornih sindroma MARS (*Middle East Respiratory Syndrome*) i SARS (*Severe acute respiratory syndrome*). Insistiranje na ranom uvođenju mera poput socijalne distance, masovnog testiranja, brže izolacije pojedinačnih slučajeva i praćenja

¹³ Ipak, ima autora koji podržavaju tezu da povećanje rashoda u domenu zdravstva ima pozitivan uticaj na ekonomski rast (Rivera i Currais, 2003), kao i istraživanja koja pokazuju zavisnost prisustva bolesti i ekonomskog rasta u jednoj zemlji, ali umesto kriterijumu merenja bruto domaćeg proizvoda, prednost daju posledicama poput smanjenju inostranih investicija, turizma i trgovine, (Gallup i Sachs, 2000).

kontakata zareženih u ovim zemljama, pokazalo se kao za sada jedina dobra prevencija razbuktavanju virusa, te svetu upućena poruka o mehanizmima očuvanja javnog zdravlja u vremenu iščekivanja vakcine.

DUGOROČNI DRUŠTVENO-EKONOMSKI EFEKTI

Neki eksperti procenjuju da će direktni demografski, pa samim tim i dugoročni društveno-ekonomski efekti COVID-19 pandemije biti „*veoma neujednačeni, ne samo u Evropi i svetu, već i u okvirima pojedinačnih zemalja,*“ u zavisnosti od epidemioloških faktora i strategije borbe protiv pandemijom izazvane ekonomske krize (Alfani, 2020). Ovo je posebno važno ako se uzme u obzir da su analize bazirane na prethodnim pandemijama pokazale da određene dugoročne ekonomske posledice pandemija mogu da potraju i nekoliko decenija, pa čak i nekoliko generacija (Jorda et al., 2020). Konačno, budući da je reč o virusnoj infekciji, istorijsko iskustvo pokazuje da će najteži udar pandemije, nezavisno od brzine razvoja vakcine, najverovatnije trajati oko dve godine, što se pokazalo kao period dovoljan za razvoj takozvanog imuniteta krda (Davis, 2020).

Migracije

Analizirajući uzroke propasti antičkog sveta, istoričar Tom Holland je došao do zaključka da je razorna „Justinijanova kuga“ iz sredine 6. veka, jedna od najvećih pandemija u istoriji ljudske civilizacije, u velikoj meri uticala na pojavu islama, manje od veka kasnije. Prema njegovoj analizi, velika smrtnost, koja je u nekim žarištima odnela do polovine populacije, u kombinaciji sa ekonomskim i političkim posledicama, značajno je oslabila odbrambenu moć carstva u pograničnim oblastima, što je dovelo do migracije pustinskih plemena sa Arabijskog poluostrva na prostor istorijske Sirije i Palestine. Unajmljeni kao plaćenici da brane granice carstva, ovi pustinski ratnici su imali priliku da se upoznaju sa razvijenim verskim sistemima Bliskog istoka i vremenom ustanove novu religiju i novo carstvo (Holland, 2012). Abasidski kalifat, kojim je započelo i zlatno doba arapske i islamske kulture, nauke i umetnosti, zvanično je osnovan 750. godine, a vladari ove dinastije su tvrdili da je sam Bog zaustavio pandemiju zbog njihove pobede nad prethodnom dinastijom Omejada. Paralelno sa tim, ali i prema sasvim sličnom scenariju, odvijalo se i naseljavanje Slovena na prostoru Balkanskog poluostrva, iako bez odgovarajućih dostignuća u domenu vere. Slične velike verske, kulturne, političke i ekonomske promene mogu se pratiti i u Zapadnoj Evropi, posebno na prostoru današnje Italije i Francuske (Little, 2007).

U navedenom slučaju je reč o velikoj katastrofi koja je pokrenula migracije čitavih naroda koji su, poput Arapa, manje stradali od bolesti, pre svega zbog njihovog nomadskog načina života, bez gusto naseljenih gradova i sa mogućnošću izbegavanja velikih žarišta bolesti (Little, 2007). Kada je reč o COVID-19 pandemiji,

postojeći podaci sugerišu da se smrtnost kreće oko 4% od broja zaraženih na globalnom nivou, sa velikim razlikama kada je reč o pojedinačnim zemljama, što je svakako neuporedivo niže nego u slučaju „Justinijanove kuge“.¹⁴ S druge strane, iskustvo Španskog gripa (1918-1919), poslednje velike pandemije, sugerišu da će drugi talas infekcije, na čijem se početku, kako se čini, tek nalazimo, biti najrazorniji, tako da analize smrtnosti COVID-19 pandemije treba uzeti sasvim uslovno (Davis, 2020).

Nezavisno od dužine trajanja i stepena smrtnosti, teško je očekivati da će COVID-19 pandemija izazvati veće migracije stanovništva. Međutim, uporedna istorijska analiza pokazuje da je jedna od opštih dugoročnih posledica pandemija naglašavanje već postojećih trendova, a ne nužno kreiranje nečega potpuno novog, što je bio slučaj i u procesu uspona arapskih plemena u 6. i 7. veku (Davis, 2020). Jedan od trendova koji predstavlja i veliki politički, ekonomski i društveni izazov su upravo velike migracije stanovništva iz zemalja u razvoju ka Evropskoj Uniji (EU). Prema podacima EUROSTAT-a, u periodu između 2013. i 2018. godine, broj imigranata u zemlje EU je značajno porastao i samo u 2018. godini dostigao nivo 2,4 miliona ljudi, dok je ukupan broj stanovnika koji potiču van prostora EU početkom 2019. godine iznosio 21,8 miliona. Nezavisno od COVID-19 pandemije, migracije su bile uslovljene ekonomskim, ekološkim, političkim i društvenim faktorima, kako u zemlji porekla migranata (*push* faktor), tako i u zemlji konačnog odredišta (*pull* faktor). U istorijskoj perspektivi, upravo su ekonomski prosperitet i politička stabilnost EU predstavljali značajan *pull* faktor migracija.¹⁵

Dalje procene je teško napraviti sa bilo kojom dozom sigurnosti, iako se potencijalni scenariji mogu problematizovati. Sasvim je realno očekivati da će trenutni ekonomski efekti pandemije u zemljama porekla migranata dodatno destabilizovati postojeće društveno-političke strukture i ojačati *push* faktor u srednjem ili dužem roku. Istovremeno, iako će sposobnost EU zemalja da apsorbuju mogući povećani priliv migranata nužno biti oslabljena, postojeći *pull* faktor će i dalje biti snažan, ako ne čak i snažniji u odnosu na prethodni period, budući da se može očekivati da će EU uspešnije prebroditi trenutnu i eventualnu vremenski dužu ekonomsku krizu u poređenju sa zemljama u razvoju koje su i glavni izvori migracija. Ovi problemi će verovatno biti dodatno naglašeni usled neujednačene diseminacije vakcine protiv COVID-19, gde će razvijene zemlje biti primarni korisnici, o čemu je već bilo reči. Ukratko, kada je reč o *push* i *pull* faktorima migracija u EU, može se očekivati da će kriza izazvana COVID-19 pandemijom naglasiti ove ekstreme, uz smanjene mogućnosti EU da apsorbuje

¹⁴<https://www.statista.com/statistics/1105914/coronavirus-death-rates-worldwide/> (Pristupljeno 05.09.2020.)

¹⁵https://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics#Migrant_population:_21.8_million_non-EU27_citizens_living_in_the_EU-27_on_1_January_2019 (Pristupljeno: 30.08.2020.)

dodatni pritisak. Jedina verovatnoća za suprotni razvoj događaja je crni scenario velike smrtnosti u zemljama u razvoju koji niko ne priželjkuje, a koji bi na duži rok smanjio *push* faktor u njima, makar kada je reč o prostom demografskom pritisku.

Republika Srbija se nalazi na važnoj, Zapadnobalkanskoj migrantskoj ruti. Prema podacima republičkog Komesarijata za izbeglice i migracije, od početka migrantske krize 2015. godine kroz Srbiju je prošlo preko milion migranata, uglavnom iz Avganistana, Sirije, Iraka, Pakistana i Bagladeša.¹⁶ Zemlje EU su bile njihova krajnja destinacija, o čemu govori i podatak da je krajem 2019. godine svega oko 4.500 migranata boravilo u Srbiji, dok je do 2018. godine već oko 900.000 našlo utočište u samo Nemačkoj.¹⁷ Međutim, u slučaju osetnijeg porasta migranata koji na putu ka EU budu prolazili kroz Srbiju, pretpostavljene smanjene mogućnosti EU da apsorbuje taj priliv, realno je očekivati da će i Srbija iskusiti osetniji pritisak migranata nego do sada. Iako, makar u teoriji, priliv ljudskog kapitala može da predstavlja dodatnu razvojnu šansu, teško je očekivati da će srpska privreda biti u mogućnosti da tu priliku iskoristi, a posebno u scenariju dugotrajnije ekonomske krize. Ovome svakako treba dodati i da se, uprkos zanemarljivom broju migranata u Srbiji, prema istraživanjima CeSID-a i drugih nevladinih organizacija, tolerancija lokalnog stanovništva prema migrantima smanjuje. Istovremeno, plasiranje lažnih vesti i mitova o migrantima, političke organizacije radikalne desnice koriste kao sredstvo sopstvene političke promocije.¹⁸ Svi ovi izazovi svakako mogu da dovedu i do ozbiljnije političke i ekonomske destabilizacije zemlje u dužem vremenskom roku, i moraju se shvatiti ozbiljno.

Društveno-političke promene

Pandemija Španskog gripa je takođe pokazala da je smrtnost bila najviša u najslabije razvijenim zemljama i regionima. Najnovije analize ukazuju da se stopa smrtnosti kretala između 0,5% i 13%, sa nižom stopom registrovanom u Evropi i SAD, dok je najviše stradala populacija u Africi i posebno u Indiji, u kojoj je od ove bolesti umrlo približno 20 od oko 50 miliona žrtava u celom svetu. Svakako je važno naglasiti da se u ovom trenutku čini da je smrtnost od COVID-19 približno slična, iako su medicinska znanja i mogućnosti lečenja, posmatrano globalno, na neuporedivo višem nivou. Zbog toga se sa pravom pretpostavlja da će trenutna

¹⁶http://www.kirs.gov.rs/wb-news-more.php?id_category=4&id=1032

(Pristupljeno: 01.09.2020.)

¹⁷http://www.kirs.gov.rs/wb-news-more.php?id_category=4&id=1032 (Pristupljeno: 01.09.2020.);

[https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics#Migrant_population:_21.8_milli)

[explained/index.php/Migration and migrant population statistics#Migrant population: 21.8 milli on non-EU-27 citizens living in the EU-27 on 1 January 2019](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics#Migrant_population:_21.8_milli_on_non-EU-27_citizens_living_in_the_EU-27_on_1_January_2019) (Pristupljeno: 30.09.2020). U istom periodu, Španija je primila oko 650.000, Ujedinjeno Kraljevstvo oko 600.000, Francuska oko 390.000, a Italija oko 340.000 migranata.

¹⁸<https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-50834778> (Pristupljeno: 02.09.2020.)

pandemija odneti daleko manje života, iako će neujednačenost stradanja biti približno ista (Davis, 2007).¹⁹

Savremena istraživanja pokazuju da je velika smrtnost tokom pandemije Španskog gripa, kao i neadekvatan odgovor britanskih kolonijalnih vlasti na pandemiju, u velikoj meri osnažio nacionalna osećanja Indijaca. Oslanjanje na tradicionalne mehanizme društvene pomoći i solidarnosti, jednako kao i na religiju kao izvor utehe u vremenima teške krize, indijski lideri su iskoristili kao sredstvo za intenziviranje borbe za političku emancipaciju. Tako je već 1919. godine svoj politički uspon započeo Mahatma Gandhi, tvorac koncepta građanske neposlušnosti i nenasilne borbe, čije je političko delovanje igralo ključnu ulogu priznanju nezavisnosti Indije 1947. godine (Arnold, 2019).

Na sličan način se mogu tumačiti kriza i rasni nemiri koji su zahvatili veliki deo SAD tokom tekuće pandemije. Od samog početka krize, SAD se nalazi na vrhu liste po ukupnom broju registrovanih smrtnih slučajeva, koja je u trenutku pisanja ovog rada i dalje najviša na svetu u apsolutnim ciframa.²⁰ Velika disproporcija u oboljevanju i smrtnosti među Afro i Latino-Amerikancima i drugim ekonomsko ugroženim grupama, kao i znatno viši stepen nezaposlenosti usled posledica pandemije među navedenom populacijom, igrali su važnu ulogu u razbuktavanju rasnih nemira u SAD, čiji je okidač bilo ubistvo Džordža Flojda, 25. maja 2020. godine, a u kojima je prema nekim procenama do sada učestvovalo preko 20 miliona ljudi.²¹ Iako je reč o suštinski američkom problemu i protestu, zapanjujuća je globalna solidarnost i podrška pokretu *Black Lives Matter* koja prevazilazi rasne podele i koja se do sada manifestovala u rušenju spomenika robovlasnicima od

¹⁹ Stephen Davis, "Going Viral: The History and Economics of Pandemics", *IEA COVID-19 briefing no. 1* (April 2020), str. 9, 12; J.N. Hays, *Epidemics and Pandemics: Their Impacts on Human History* (Santa Barbara, Denver, Oxford: ABC Clío, 2005), str. 385; Alfred W. Crosby, *America's Forgotten Pandemic: The Influenza of 1918* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), str. 207. Ukupna smrtnost od Španskog gripa se procenjuje do čak 100 miliona ljudi na globalnom nivou, iako je usled nedostatka preciznih podataka, posebno kada je reč o Africi, nemoguće dati preciznije procene. Sličan problem postoji i u slučaju COVID-19 pandemije, a prema jednom od poslednjih izveštaja Svetske zdravstvene organizacije, razlike u procenama smrtnosti se u pojedinim zemljama kreću od 0,1% do 25%, što sve sugeriše na neujednačenu metodologiju, strategiju ili mogućnost testiranja, starosnu strukturu populacije, i mnoge druge faktore. Više u "Estimating mortality from COVID-19: Scientific brief", *World Health Organization*, 4. avgust 2020.

²⁰<https://www.statista.com/statistics/1105914/coronavirus-death-rates-worldwide/> (Pristupljeno: 05.09.2020). Prema postojećim podacima, SAD je na prvom mestu sa 6.114.033 zaraženih i 186.318 mrtvih. Na drugom mestu je Brazil sa 4.041.638 zaraženih i 124.614 mrtvih, a na trećem je Indija sa 3.936.747 zaraženih i 68.472 mrtvih.

²¹<https://www.nytimes.com/article/george-floyd-protests-timeline.html> (Pristupljeno: 29. 09.2020); <https://edition.cnn.com/2020/08/09/us/george-floyd-protests-different-why/index.html>(Pristupljeno:29.08.2020); <https://www.bls.gov/charts/employment-situation/civilian-unemployment-rate.htm> (Pristupljeno: 29.08.2020.)

Engleske do Amerike, kao i u protestima protiv policijske brutalnosti i generalno protiv političkog establišmenta u mnogim zemljama sveta.²²

U ovom trenutku, nemoguće je predvideti konačni rasplet pandemijom izazvanih rasnih nemira u SAD, posebno ako se ima u vidu da je reč o procesu koji je u toku i koji se uveliko raširio van granica zemlje, sa mogućim različitim lokalnim interpretacijama i dometima.²³ Svakako je činjenica da će u narednih par meseci rasno pitanje biti u fokusu političke kampanje za predsedničke izbore u SAD, sa pozitivnim ili negativnim promenama koje mogu imati i globalne posledice, kako u političkom, tako i u kulturnom i ekonomskom pogledu. U Srbiji je masovna podrška pokretu *Black Lives Matter* uglavnom izostala, osim u slučaju aktivnosti pojedinih nevladinih organizacija poput Žena u crnom i Građanske akcije iz Pančeva.²⁴ Međutim, kao što nije bila izolovana od COVID-19, Srbija svakako neće ostati izolovana od mogućih globalnih promena, tako da u srednjem i dužem vremenskom periodu treba pratiti ovaj i slične pandemijom izazvane (ili samo naglašene) globalne trendove koji mogu imati i odgovarajuće ekonomske posledice.

Istovremeno, nezadovoljstvo izazvano javno objavljenim sumnjama u verodostojnost zvaničnih podataka o broju zaraženih i umrlih tokom prvih meseci pandemije u Srbiji, kao i načinom na koji se vlast borila protiv pandemije, dovelo je do protesta početkom jula 2020. godine, koji su posle mnogo godina na ulice izvele na hiljade pretežno mladih ljudi.²⁵ Iako su protesti izgubili na intenzitetu posle svega par dana, eventualno novo i naglo razbuktavanje pandemije moglo bi ozbiljno da ugrozi funkcionisanje zdravstvenog sistema čiji su kapaciteti upravo tokom pomenutih protesta bili maksimalno iskorišćeni, pre svega u Beogradu, ali i drugim gradovima Srbije (Davis, 2020).²⁶ U slučaju produženog trajanja krize,

²²<https://www.nationalgeographic.com/history/2020/06/2020-not-1968/> (Pristupljeno: 30.08.2020.)

²³ Jedna od poslednjih promena je i akcija Prirodnačkog muzeja u Londonu (*Natural History Museum*), koji je pokrenuo proces revizije postavke o delu Čarlsa Darvina u kontekstu njenog odnosa prema ropstvu i generalno prema kolonijalnom nasleđu, kao odgovor na zahteve pokreta *Black Lives Matter*. Više u Claire McCarthy, "Now Charles Darwin gets cancelled: Natural History museum will review 'offensive' exhibitions about the Father of Evolution because HMS Beagle's Galapagos voyage was 'colonialist'", *Daily Mail Online*, 6. septembar 2020., <https://www.dailymail.co.uk/news/article-8702867/Natural-History-museum-review-Charles-Darwin-exhibitions-HMS-Beagle-colonialist.html> (Pristupljeno: 08.09.2020.)

²⁴<https://www.danas.rs/politika/rasni-zlocini-da-budu-kaznjivi/> (Pristupljeno: 30.08.2020.)

²⁵<https://javno.rs/analiza/preview/korona-broj-umrlih-i-zarazenih-visestruko-veci-od-zvanicno-saopstenog> (Pristupljeno: 30.08.2020);

<https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-53332434> (Pristupljeno: 30.08.2020);

<https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-53358629>, (Pristupljeno: 30.08.2020.)

²⁶<https://www.srbija.gov.rs/vest/477468/popunjeni-svi-kapaciteti-kovid-bolnica-u-beogradu.php> (Pristupljeno: 30.08.2020). Davis čak sugeriše da je i u najrazvijenijim zemljama savremeni zdravstveni sistem posebno ranjiv, budući da je zahvaljujući razvoju medicinske nauke u poslednjih par decenija, smanjen broj kreveta u bolnicama i skraćeno vreme bolničkih lečenja, zbog čega su,

povećane smrtnosti usled preopterećenosti postojećih kapaciteta zdravstvenog sistema, kao i pratećih ekonomskih posledica, postojeći politički sistem bi se našao pred teškim izazovom koji bi mogao imati i duboke ekonomske posledice na srednji i duži rok. Samim tim, održavanje na snazi postojećih, ili eventualno formulisanje dodatnih epidemioloških mera, konačno i konkretne strategije u borbi protiv COVID-19, morale bi da budu prioritet Vlade Republike Srbije u narednom periodu, a stiže se utisak da u tom kontekstu treba analizirati i donekle ishitrenu i već pomenutu najavu nabavki i testiranja ruskih i kineskih vakcina.

Ljudski kapital

Pitanje uticaja COVID-19 pandemije na ljudski, fizički i društveni kapital, posmatrano u dužem vremenskom roku, svakako je jedno od važnih pitanja, na koje je veoma teško dati odgovor u ovom trenutku (Condon i Sinha, 2008).²⁷ U prethodnom poglavlju je već bilo reči da su, posmatrano na globalnom nivou, teži oblici bolesti kao i smrtnost bili prevalentni među najstarijom populacijom, odnosno neproduktivnom delu stanovništva, iako su u slučaju Srbije ti podaci i granice nedovoljno jasni. Ovakav uticaj bolesti na ljudski kapital je neke autore već na početku pandemije naveo da se zapitaju da li su veliki trenutni ekonomski troškovi i gubici, izazvani merama za borbu protiv pandemije, opravdani zarad produžetka života od svega par godina najstarije i ekonomski dominantno neproduktivne populacije. Jedan od argumenata ove hladnokrvne računice je da „*pad ekonomije ubija ljude jednako kao i pandemije*“, kao i da bi primena restriktivnih i finansijski skupih mera u dužem roku dovela do većih gubitaka, mereno godinama života, nego što bi sačuvala.²⁸

Iskustvo sa HIV/AIDS pandemijom u pogledu dugoročnih posledica, pre svega na ljudski kapital, ali i na druge makroekonomske parametre, predstavlja veoma koristan model za analizu mogućih efekata tekuće COVID-19 pandemije. Za razliku od COVID-19, HIV/AIDS pogađa prvenstveno ekonomski produktivnu populaciju, i u slučaju masovnih infekcija, kao što je slučaj sa zemljama Subsaharske Afrike, može uticati na dramatičan pad nivoa i aktivnosti radno sposobnog stanovništva. U ovakvim okolnostima moguće je očekivati kratkoročni rast plata i nadnica, što su iskustva sa velikim pandemijama poput Crne kuge u 14. veku takođe pokazala, međutim, dugoročno ovakva situacija može da dovede do pada štednje i

paradoksalno, pre pola veka zdravstveni sistemi bili spremniji za adekvatnu hospitalizaciju i tretman velikog broja zaraženih ljudi.

²⁷ Condon i Sinha definišu tri vrste kapitala: ljudski (*human*), fizički (*physical*) i društveni (*social*). Iako poslednja kategorija u srpskom jeziku ima specifično značenje koje se vezuje za period socijalizma, želja je autora da naglase da je u ovom radu reč o vrednosti društvenih mreža, i da će se u tom smislu koristiti.

²⁸ <https://thecritic.co.uk/has-the-government-over-reacted-to-the-coronavirus-crisis/> (Pristupljeno: 03.09.2020.)

investicija. Povećana smrtnost, i s tim u vezi kraći životni vek pogođene populacije, dugoročno nužno dovode do smanjenog ekonomskog rasta, ali i smanjenog ekonomskog efekta obrazovanja na ekonomski rast. Konačno, na nivou pojedinca, zajednice ili države, relativno spor razvoj i dugo trajanje bolesti dovodi do lančanih posledica, koji uključuju povećanje troškova lečenja, gubitka radnih sati, smanjenih ličnih, a samim tim i poreskih prihoda, pada štednje i investicija, sa kumulativnim efektom na pad bruto nacionalnog proizvoda (Condon i Sinha, 2008).²⁹

Iako se u dosadašnjem toku COVID-19 pandemije pokazalo da je smrtnost veoma niska kada je reč o radno sposobnom stanovništvu, brojni stručnjaci sve više upozoravaju na moguće dugoročne posledice po zdravlje ljudi koji su preležali ovu bolest. Najnovija istraživanja sugerišu da je oko 10% obolelih od COVID-19 koji su imali blažu kliničku sliku i čiji tretman nije zahtevao hospitalizaciju, prijavilo ozbiljne simptome koji su trajali više od četiri nedelje, dok je veliki broj hospitalizovanih pacijenata prijavio slične simptome koji su trajali više od osam nedelja posle ozdravljenja i otpuštanja iz bolnice.³⁰ Određeni stručnjaci takođe sugerišu da gotovo polovina pacijenata kod kojih je dijagnostikovano COVID-19, a među njima mnogi u svojim tridesetim, četrdesetim i pedesetim godinama života, ima blaže ili teže neurološke probleme izazvane slabijim prilivom kiseonika u mozak, koji u težim slučajevima mogu da dovedu do trajnih oštećenja. Ovo su svakako tek preliminarne studije o dugoročnom uticaju COVID-19 na zdravlje ljudi, ali je činjenica da se stručnjaci slažu u tome da postoji mnogo nepoznanica kada je reč o ovom virusu koji je pokazao mnoge „čudne, neuobičajene, a ponekad i zastrašujuće osobine.“³¹

Slične karakteristike virusa, kao i trajnije posledice po zdravlje ljudi koji su preležali COVID-19, primetili su i lekari u Srbiji, koji naglašavaju da je veliko pitanje „kada ih osposobiti za posao, pošto se naporan posao ne savetuje u periodu rekonvalescencije.“³² Ovo je tačka u kojoj se iskustvo sa HIV/AIDS infekcijom može ukrstiti sa mogućim hroničnim bolestima i drugim zdravstvenim posledicama izazvanim COVID-19 infekcijom, a koje je u ovom trenutku moguće samo delimično naslutiti, u kvalitativnom ili kvantitativnom pogledu. U slučaju ubrzanog širenja zaraze među radno sposobnim stanovništvom, pored očiglednih gubitaka u

²⁹ Primera radi, procene gubitka radne snage u Južnoafričkoj Republici u periodu 2005-2020. iznosi čak 35,1%.

³⁰<https://www.gov.uk/government/publications/COVID-19-long-term-health-effects/COVID-19-long-term-health-effects> (Pristupljeno: 08.09.2020.) Simptomi uključuju razne oblike oštećenja i smanjenja kapaciteta pluća, kardiovaskularne simptome i oboljenja, produženi gubitak čula ukusa i mirisa, mentalni problemi, razne vrste infekcija, stomahni problemi, glavobolje, zamor i slabost, disfunkcija jetre i bubrega, zgrušavanje krvi i tromboza i drugi.

³¹<https://www.bbc.com/future/article/20200622-the-long-term-effects-of-COVID-19-infection> (Pristupljeno: 08.09.2020.)

³²<http://rs.n1info.com/Zdravlje/a637347/Koronavirus-pulmologija-posledice-po-pluca-dr-Tatjana-Radosavljevic.html> (Pristupljeno: 08.09.2020.)

pogledu troškova lečenja, radnih sati, a u najgorem slučaju i gubitka života, dugoročno gledano može se očekivati srazmerno ne mali broj ljudi koji će imati hronične zdravstvene probleme koji bi dodatno mogli da utiču na budući ekonomski razvoj zemlje, na sličan način kao i u slučaju HIV/AIDS pandemije u Subsaharskoj Africi, iako verovatno u manjoj meri. U ovom trenutku nemoguće je dati bilo kakve procene, ali je u pogledu kreiranja budućih strategija ekonomskog razvoja zemlje svakako veoma važno obratiti pažnju i uzeti u obzir ove potencijalne probleme.

ZAKLJUČAK

Analiza istorijskih iskustava o društveno-ekonomskim efektima pandemija predstavlja veliku temu i jednako veliki izazov za istraživače, posebno kada je reč o primeni tih iskustava u razumevanju tekuće COVID-19 pandemije. U ovom radu, autori su stavili akcenat na najvidljivije i potencijalno najštetnije uticaje pandemija na društvo i ekonomiju, posmatrane u kraćem, srednjem i dužem roku, sa posebnim osvrtom na stanje u Srbiji. Opšti zaključak je da će svet, pa samim tim i Srbija, iz aktuelne krize izazvane COVID-19 pandemijom izaći, u manjoj ili većoj meri, promenjeni. Kada je reč o kratkoročnim efektima, iako je moguće identifikovati određene procese koji bi mogli da imaju pozitivne uticaj na razvoj društva i ekonomije, stiče se utisak da će balans između njih i negativnih efekata teško biti uspostavljen, kao i da se u kratkom i srednjem roku pre mogu očekivati krize i izazovi različitog intenziteta, u zavisnosti od fenomena o kojem se radi. Posmatrano u dužem vremenskom periodu, kriza izazvana COVID-19 pandemijom će najverovatnije naglasiti ekstreme kada je reč o postojećim društvenim procesima, koji će nužno dovesti i do trajnijih društveno-ekonomskih promena, bilo da je reč o odnosu prema javnom zdravlju, društveno-političkim promenama ili drugim izazovima. Sigurno je samo se pred čovečanstvom nalazi turbulentan period, o kojem je nezahvalno prognozirati, ali o kojem se mora misliti.

LITERATURA

- [1] Aberth, J. (2005). *The Black Death: The Great Mortality of 1348–1350: A Brief History with Documents*. Boston, MA: Bedford/St. Martin's.
- [2] Acemoglu, D., Robinson, J., Johnson, S. (2003). Disease and Development in Historical Perspective. *Journal of the European Economic Association*, Vol 1, No. 2–3, str. 397–405.
- [3] Alfani, G. (2020). Pandemics and asymmetric shocks: evidence from the history of the plague in Europe and the Mediterranean. *CAGE working paper no. 478*.
- [4] Arnold, D. (2019). Death and the Modern Empire: The 1918-1919 Influenza Epidemic in India. *Transactions of the RHS* 29.
- [5] Aurelije, M., (2004). *Samom sebi*. Dereta, Beograd.

- [6] Barro, R. J., Ursua, J. F., Weng J.(2020). The Coronavirus and the Great Influenza Epidemic - Lessons from the "Spanish Flu" for the Coronavirus's Potential Effects on Mortality and Economic Activity. *CESifo Working Paper Series 8166, CESifo*.
- [7] Barua, S. (2020). Understanding Coronanomics: The economic implications of the coronavirus (COVID-19) pandemic," *MPRA Paper 99693*, University Library of Munich, Germany.
- [8] Bell, C., Lewis, M. (2005). The Economic Implications of Epidemics Old and New. *SSRN Electronic Journal*.
- [9] Bertocchi, G., Dimico, A. (2020). Race and the COVID-19 pandemic, *VoxEU & CEPR*, <https://voxeu.org/article/race-and-COVID-19-pandemic>, Pristupljeno: 20. 08. 2020.
- [10] Blondel, S., Vranceanu, R. (2020). COVID-19 Mortality and Health Expenditures across European Countries: The Positive Correlation Puzzle" *SSRN* <https://ssrn.com/abstract=3679972> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3679972>.
- [11] Boissay, F., Rungcharoenkitkul P. (2020). Macroeconomic effects of COVID-19: an early review. *BIS Bulletins 7, Bank for International Settlements*, dostupno na: <https://www.bis.org/publ/bisbull19.pdf>
- [12] Bradly, J. C., Sinha, T. (2008). *Global Lessons from the AIDS Pandemic: Economic, Financial, Legal and Political Implications* Berlin, Heidelberg: Springer-Verlag.
- [13] Cohn, S. K. (2012). Pandemics: waves of disease, waves of hate from the Plague of Athens to A.I.D.S. *Historical journal (Cambridge, England)*, November, Vol. 85 (230), str. 535-555.
- [14] Crosby, Alfred W. (2003). *America's Forgotten Pandemic: The Influenza of 1918*. Cambridge: Cambridge University Press.
- [15] Davis, S. (2020). Going Viral: The History and Economics of Pandemics", *IEA COVID-19 briefing no. 1*.
- [16] Delivorias, A., Scholz N. (February 28, 2020). Economic impact of epidemics and pandemics. European Parliamentary Research Service, <https://epthinktank.eu/2020/02/28/economic-impact-of-epidemics-and-pandemics/>
- [17] Dinkić, M., et al. (2007). *Influenza in Serbia: Socioeconomic Effects and Policz Issues of a Potential Pandemic*. Belgrade: UNDP, ESPI Institut
- [18] Dixon, S., McDonald, S., Roberts, J. (2002). The impact of HIV and AIDS on Africa's economic development. *BMJ (Clinical research ed.)*, January, Vol. 324(7331), str. 232–234.
- [19] Fisher, J. E. (2012). *Envisioning disease, gender, and war: women's narratives of the 1918 influenza pandemic*. Palgrave Macmillan.
- [20] Gallup, J. L., Sachs, J. D. (2000). The Economic Burden of Malaria. *The American journal of tropical medicine and hygiene*. Vol. 64 (1-2 Suppl), str. 85-96.

- [21] Garrett, T. A. (2007). Economic Effects of the 1918 Influenza Pandemic: Implications for a Modern-day Pandemic. *Federal Reserve Bank of St. Louis or the Federal Reserve System*, https://www.stlouisfed.org/~media/files/pdfs/community-development/research-reports/pandemic_flu_report.pdf
- [22] Grigoli F., Kapsoli, J. (2013). Waste Not, Want Not: The Efficiency of Health Expenditure in Emerging and Developing Economies. *International Monetary Fund, Working Paper No. 13/187*.
- [23] Hays, J.N. (2005). *Epidemics and Pandemics: Their Impacts on Human History*. Santa Barbara, Denver, Oxford: ABC Clío.
- [24] Holland, T. (2012). *In the Shadow of the Sword: The Battle for Global Empire and the End of the Ancient World*. London: Little, Brown.
- [25] International Labour Organization (2020), „COVID-19 and labour statistics”, <https://ilostat.ilo.org/topics/COVID-19/#guidance>, Pristupljeno: 5. 9. 2020.
- [26] International Labour Organization (2020), „Essential labour force survey content and treatment of special groups”, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---stat/documents/publication/wcms_741145.pdf
- [27] Jordà, Ò., Singh, Sanjay R., Taylor, A. M. (2020). Longer-Run Economic Consequences of Pandemics. *Federal Reserve Bank of San Francisco, Working Paper 2020-09*.
- [28] Khan, J. R., Awan, N., Islam, M., Muurlink, O. (2020). Health care Capacity, Health Expenditure, and Civil Society as Predictors of COVID-19 Case Fatalities: A Global Analysis”, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7349997/pdf/fpubh-08-00347.pdf>, *Front Public Health*, Pristupljeno: 28. 08. 2020.
- [29] Lee, G. O.M., Warner, M. (2005). Epidemics, labour markets and unemployment: the impact of SARS on human resource management in the Hong Kong service sector. *The International Journal of Human Resource Management*, Vol 17, No. 5, str. 752-771.
- [30] Little, L. K. (2007). Life and Afterlife of the First Plague Pandemic”, U: Little, Lester K. (ed.) (2007). *Plague and the End of Antiquity: The Pandemic of 541-750*, Cambridge: Cambridge University Press, str. 3-33.
- [31] Mamelund S. E. (2018). “1918 pandemic morbidity: The first wave hits the poor, the second wave hits the rich”, *Influenza and other respiratory viruses*, May, Vol. 12(3), str. 307–313.
- [32] McCarthy C. (Septembar 6, 2020), “Now Charles Darwin gets cancelled: Natural History museum will review 'offensive' exhibitions about the Father of Evolution because HMS Beagle's Galapagos voyage was 'colonialist'”, *Daily Mail Online*, <https://www.dailymail.co.uk/news/article-8702867/Natural-History-museum-review-Charles-Darwin-exhibitions-HMS-Beagle-colonialist.html>

- [33] Miller, M., Barrett, S., Henderson, D. A. (2006). Control and Eradication” in: *Disease Control Priorities in Developing Countries*(Jamison DT, Breman JG, Measham AR, et al.) 2nd edition. Washington (DC): The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank.
- [34] Miljković, M. (2020). Nuclear Yutopia: The Outcome of the First Nuclear Accident in Yugoslavia, 1958”, *ULabor History in State Socialist Europe after 1945: Contributions to a History of Work*, Marsha Siefert (ur.), Central European University Press, Budapest, str. 273-305.
- [35] Народна Banka Србије (август 2020), „Макроекономска кретања у Србији“, https://www.nbs.rs/internet/latinica/18/18_3/prezentacija_invest.pdf, Pristupljeno: 28. 08. 2020.
- [36] North, D. C. (2005). *Understanding the Process of Economic Change*. Princeton University Press.
- [37] Radovanović, Z., (2017), *Variola vera: virus, epidemija, ljudi*, Heliks, Smederevo.
- [38] Radovanović, Z., Kon, P., (2019). *Grip : prošireno izdanje sa posebnim osvrtom na pandemiju 2009*. Heliks, Smederevo.
- [39] Republički zavod za statistiku (31. 08. 2020), „Анкета о радној снази, II квартал 2020.“, <https://www.stat.gov.rs/sr-Latn/oblasti/trziste-rada/anketa-o-radnoj-snazi>, Pristupljeno: 5. 09. 2020.
- [40] Rivera, B. and Currais, L. (2003), “The Effect of Health Investment on Growth: A Causality Analysis”, *International Advances in Economic Research*, *International Advances in Economic Research*, Vol. 9(4), str. 312-323.
- [41] Routt, D. (July 20, 2008), “The Economic Impact of the Black Death”. EH.Net Encyclopedia, edited by Robert Whaples, <http://eh.net/encyclopedia/article/Routt.Black.Death>, Pristupljeno: 25. 05. 2020.
- [42] Snowden, F. M. (2019). *Epidemics and Society: From the Black Death to the Present*. Yale University Press.
- [43] Spinney, L. (2018). *Pale Rider: The Spanish Flu of 1918 and How it Changed the World*. New York: Vintage.
- [44] Sugrue, T. J. (June 11, 2020), „2020 is not 1968: To understand today’s protests, you must look further back“, *National Geographic*, <https://www.nationalgeographic.com/history/2020/06/2020-not-1968/>
- [45] Taubenberger, J. K. (2006). 1918 Influenza: The Mother of All Pandemics.*Emerging infectious diseases*, January, Vol. 12, No. 1, str. 15-22.
- [46] The Office of the High Commissioner for Human Rights (June 22, 2020), “Racial Discrimination in The Context of The COVID-19 Crisis”, https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Racism/COVID-19_and_Racial_Discrimination.pdf, Pristupljeno: 3. 07. 2020.
- [47] The World Bank (June 8, 2020), “The Global Economic Outlook During the COVID-19 Pandemic: A Changed World”, <https://www.worldbank.org/en/news/feature/2020/06/08/the-global->

economic-outlook-during-the-COVID-19-pandemic-a-changed-world,
Pristupljeno: 28. 8. 2020.

- [48] Вељковић, С., (2017). Др Арчибалд Рајс - сведок санитарске службе у Великом рату“, *Узборник радова Седмог научног скупа: 800 година српске медицине, (Соко Град), 9. до 12. јуна 2016. године*, Српско лекарско друштво, Београд, стр. 31-42.
- [49] Вељковић, С., (2016). Како је дијагностикован, лечен и искорењен пегавац у Србији 1915., *У800 година српске медицине : [зборник радова Шестог научног скупа "800 година српске медицине"]*, Научно друштво за историју здравствене културе у Војводини; Српско лекарско друштво, Секција за историју медицине, Нови Сад, Београд, стр. 295-326
- [50] Вељковић, С., (2012). Извештај о епидемији пегаваца у Бајиној Башти 1942. године, *У800 година српске медицине : [зборник радова Трећег научног скупа 800 година српске медицине]*, Српско лекарско друштво, Infinitas, Београд, стр. 321-328.
- [51] Wuthnow, R. (2010). *Be very afraid: the cultural response to terror, pandemics, environmental devastation, nuclear annihilation, and other threats*. Oxford University Press, Inc.
- [52] Young, T. (31. 03. 2020), „Has the government overreacted to the Coronavirus Crisis?“, *The Critic*, <https://thecritic.co.uk/has-the-government-over-reacted-to-the-coronavirus-crisis/>, Pristupljeno: 3. 09. 2020.

Internet izvori

- [1] <https://www.statista.com/statistics/1105914/coronavirus-death-rates-worldwide/>
- [2] <https://www.bbc.com/future/article/20200622-the-long-term-effects-of-COVID-19-infection>
- [3] <https://www.gov.uk/government/publications/COVID-19-long-term-health-effects/COVID-19-long-term-health-effects>
- [4] <https://www.usatoday.com/story/news/factcheck/2020/08/20/fact-check-covid-19-deadlier-than-1918-spanish-flu-seasonal-flu/3378208001>
- [5] <http://rs.n1info.com/Zdravlje/a637347/Koronavirus-pulmologija-posledice-po-pluca-dr-Tatjana-Radosavljevic.html>
- [6] <https://www.nytimes.com/article/george-floyd-protests-timeline.html>
- [7] <https://novaekonomija.rs/vesti-iz-zemlje/kineske-firme-%C4%87e-svoje-vaccine-testirati-i-u-srbiji>
- [8] <https://javno.rs/analiza/korona-broj-umrlih-i-zarazenih-visestruko-veci-od-zvanicno-saopstenog>
- [9] <http://www.batut.org.rs/index.php>
- [10] <https://javno.rs/analiza/preview/korona-broj-umrlih-i-zarazenih-visestruko-veci-od-zvanicno-saopstenog>

- [11] <https://www.nedeljnik.rs/loncar-kineska-vakcina-nije-ispunila-uslove-agencije-za-lekove>
- [12] <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-50834778>
- [13] <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-53358629>
- [14] <https://edition.cnn.com/2020/08/09/us/george-floyd-protests-different-why/index.html>
- [15] http://www.kirs.gov.rs/wb-news-more.php?id_category=4&id=1032
- [16] https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics#Migrant_population:_21.8_million_non-EU-27_citizens_living_in_the_EU-27_on_1_January_2019
- [17] <https://www.danas.rs/politika/rasni-zlocini-da-budu-kaznjivi/>
- [18] <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-53332434>
- [19] <https://www.srbija.gov.rs/vest/477468/popunjeni-svi-kapaciteti-kovid-bolnica-u-beogradu.php>
- [20] <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/06/24/WEOUpdateJune2020>
- [21] <https://www.bls.gov/charts/employment-situation/civilian-unemployment-rate.htm>
- [22] <https://novaekonomija.rs/vesti-iz-zemlje/uticaj-korone-na-tr%C5%BEi%C5%A1te-rada-u-srbiji-anketa>
- [23] <https://www.srbija.gov.rs/vest/478920/najvise-preminulih-od-COVID-19-starosti-od-60-do-79-godina.php>
- [24] <https://www.who.int/publications/i/item/WHO-2019-nCoV-Sci-Brief-Mortality-2020.1>

SMENA EKONOMSKIH CIKLUSA USLOVLJENA NEEKONOMSKIM FAKTORIMA - NADA U REŠENJA SA PERIFERIJE

Milica Kočović De Santo¹

Apstrakt

Istraživanjem će biti obuhvaćena analiza (ne)održivosti savremenih ekonomskih sistema čija ranjivost doživljava eskalaciju, pokrenuta neekonomskim fenomenom COVID-19. Rizici (negativne ali i pozitivne implikacije u odnosu na održivost privrede u pogledu na zdravlje, obrazovanje, ekonomiju, društvo, ekologiju i kulturu) sa kojima su sistemi suočeni delovanjem COVID-19 imaju destabilizujući efekat na pojedinačne ekonomske politike, ali i globalnu savremenu ekonomiju. Posebna pažnja biće usmerena na potencijale koje donosi COVID-19, otkrivajući sistemske mane (resora, sektora, međunarodnih ekonomskih politika). Teorijski i metodološki pristupi oslonjeni su na dijalektički metod i (post)marksističke kritičke teorije. Rezimiranje refleksija u vezi sa liberalizmom i neoliberalizmom kao konstitutivnim bazama savremene ekonomije, će pomoći u sagledavanju šteta, nasuprot koristima od COVID-19.

Cilj rada se ogleda u sintezi preporuka kao alternativnih razvojnih smernica koje će biti date na osnovu kritičkog sagledavanja i teorijske dekonstrukcije osnovnih istraživačkih pitanja u vezi sa funkcionisanjem savremene ekonomije, njenih ciljeva, mera i instrumenata, kao i vlasništva, obaveza i prava nad resorom i resursima zdravlja i resorima "podrške" koji su najviše opterećeni nastalom krizom kroz sagledavanje odnosa javno i privatno. To nas vodi potrebi za demokratizacijom u pogledu na savremeni ekonomski poredak koji svaku krizu domino efektom čini silnijom kroz sve veći broj "uskih grla i kritičnih tačaka".

Prepoznate razvojne šanse post-COVID-19 vremena, oslikavaju putanju za buduće sistemske promene prema društveno-ekonomskim alternativama, oslanjene na teorije odrasta, građanske revizije javnog duga, i međunarodne preporuke.

Ključne reči: *dekolonizacija razvoja, razvojne alternative, demokratizacija ekonomskih politika, COVID 19 neekonomski faktor, kritičke studije, neoliberalizam, liberalizam, građanska revizija javnog duga, odrast*

¹ Dr Milica Kočović De Santo, naučni saradnik, Institut ekonomskih nauka, Beograd, e-mail: milica.kocovic@ien.bg.ac.rs

UVOD

Na COVID-19 moguće je gledati kao na ekstremni događaj koji u svojoj suštini predstavlja neekonomski faktor. Pojavom COVID-19 ugrožen je primarno zdravstveni sistem, koji povlači druge sektore i resore u društveno-ekonomsku krizu. Eefekat prelivanja krize iz zdravstvenog sistema na ostale resore i sektore, ubrzan je globalno prihvaćenim merama *socijalnog distanciranja i samoizolacije*, inicirane i preporučene od strane Kine i WHO i predstavljaju obavezne neekonomske mere društvenog odgovora na COVID-19.

Socijalno distanciranje pretpostavlja minimalnu razdaljinu između ljudi². U praktičnom smislu, mera socijalnog i fizičkog distanciranja podrazumeva neophodnost prilagođavanja novonastaloj situaciji u pogledu na načine rada. Samoizolacija, kao druga globalizovana mera, u kombinaciji sa vanrednim stanjem i višednevnim nametnutim izolacijama zapravo predstavlja evoluciju socijalne distance u potpunu društvenu izolaciju, povlačenje i minimalno kretanje bez obzira na društvenu grupu (sa ciljem eliminisanja transmisije virusa).

Dve pomenute neekonomske mere koje se odnose na društvenu uzdržanost od interakcije, rezultirale su nepredvidivo brzom padu ekonomskih aktivnosti. Međutim paralelno sa padom ekonomske aktivnosti, mnoge relevantne međunarodne organizacije sumiraju izveštaje iz oblasti životne sredine ukazujući na pad zagađenja i štetnih emisija, koji su javili kao najpozitivniji efekti globalnog usporavanja i zaustavljanja ekonomskih aktivnosti. Istraživanje kroz kritičko sagledavanje suprotstavljenih fenomena otvara najznačajnija pitanja: *Ko sve ima koristi, ko može i na koji način imati koristi od COVID-19? Odnosno, ko trpi štete od COVID-19?* Pitanja predstavljaju kritičku osnovu za pravace u konstrukciji novih alternativnih sistemskih rešenja na osnovu preporuka za post-COVID-19 svet.

Prethodno rasvetljava tri najvažnija pravca kroz koja će biti fokusirano istraživanje prema zaključcima:

- savremeni ekonomski poredak (u pogledu na ideje, ideologiju, narative, vlasničku strukturu, obaveze i prava u odnosu na ugrožene resore, sektore i organizaciju rada) je neodrživ i izuzetno ranjiv; ekonomske politike i instrumenti kojima se pribegava su neodrživi; logika i sistemi oko fenomena na koje se poziva savremena ekonomija razvoj, rast, javni dug, strana direktna ulaganja (SDU) su funkcionalno neodrživi). U tom smislu, prvi naslov će biti fokusiran na istorijski razvoj i pravce koji su savremenu ekonomiju konstituisali, otkrivajući njene ranjivosti i neodrživost.

² Različite interpretacije uobičajene od 1,5m do 2m, kao mere elementarne zaštite od COVID19 zbog njegove visoke stope virulentnosti

- Mere ekonomske politike, ideje i instrumenti, kroz refleksije u odnosu na resore i sektore koji su održali ili ne radni kontinuitet, kroz drugi naslov će obuhvatiti pojave elemente kriza, manifestovanje, kao i kritičko sagledavanje savremenih ekonomskih ideja i uobičajenih ekonomskih instrumenata i politika.
- Treći naslov odnosi se na alternativne pravce za izgradnju budućih društvenih sistema. U pitanju su teorijsko-aktivistički pravci koji nose transformativni potencijal – kao takvi predstavljaju agente promena prema alternativnim ekonomskim politikama, posebno tretmanu javnog duga, ekonomskog rasta, bruto domaćeg proizvoda (BDP) i stranih direktnih ulaganja (SDU). Prepoznati pravci zasnovani su na teorijskim i praktičnim pristupima koji su već implementirani, a kao takvi predstavljaju prostor za izmaštavanje demokratičnijih budućih sistema, predstavljajući društveno-reaktivni potencijal budućih alternativnih pravaca razvoja zemalja uključujući i Srbiju.

Izazovi koje globalno prihvaćene društvene mere za sobom dalje povlače, prelivaju se kratkoročno najvidljivije u ekonomskom sistemu na rad. Potrebno je da rad i radna snaga što brže i efektivnije odgovore na promene, kako bi bilo moguće obezbediti neometano proizvodne cikluse. Prepoznato je da su proizvodnja i logistika prevashodno usmereni na zdravstveni sistem, osnovne proizvode i usluge, a potom na sve finalne korisnike. U tom smislu je potrebno obezbediti visoki nivo hitnih akcija, sa paralelnim visokim ulaganjima, dok se iz uglova Mediteranske Evrope smatra da ECB mora biti u prilici da reaguje. Na osnovu analize sadržaja dnevnih vesti u prvom i drugom kvartalu 2020. godine, moguće je zaključiti da je postojao konsenzus Mediteranske Evrope u pogledu na posebne korona obveznice, koje bi bile plasirane na nivou EU kao vid pomoći vezan za oporavak od šteta izazvanih COVID19. Ipak, takav vid pomoći nije realizovan, jer je došlo do neslaganja EU centra (primarno Nemačkih zvaničnika), koji su insistirali na strukturnim razlikama u pogledu na rizike korona obveznica, što bi impliciralo značajne razlike u vrednostima u odnosu na zemlje članice, a ovakav scenario obesmišljava ideju korona obveznica – kao vid direktne pomoći, kao i vrednosti za koje se EU zalaže.

NEPREDVIJIVOST SMENA EKONOMSKIH CIKLUSA KAO SLABOST SAVREMENIH DRUŠTVENO-KULTURNIH SISTEMA I PORAZ DEMOKRATIJE

U dosadašnjoj ekonomskoj teoriji i praksi vlada konsenzus u vezi sa činjenicom da destruktivnost (nove) krize precizno svedočimo tek kada ona nastane. Uprkos znanjima u vezi sa cikličnim kretanjima koja se smenjuju (ciklusi ekspanzije i recesije) i tehnikama ekonometrijskog modeliranja, ipak ne postoje ili makar ne dovoljno precizni alati za predviđanje scenarija koji će se desiti sa potpunom izvesnošću. Opštepoznata mesta u ekonomskim teorijama su privredni i društveni

razvoj objašnjeni gotovo uvek na isti način. Istorija prepoznaje duže i kraće cikluse, odnosno desetogodišnje cikluse, koji su najčešće prekinuti kratkoročnim ciklusima. Repetitivne ciklične događaje u kojima, godine oporavka najpre teže izjednačavanju a potom nadoknađivanju recesionih gubitaka, jesu periodi ekspanzija. Ukoliko recesioni ciklus poništi prethodni dobitak (proizašao iz ekspanzije), reč je o periodu pada. Balansiranost u pogledu na efekte koje za sobom ostavljaju pomenuti ciklusi, ukazuje na stagnaciju (Mušić, 2012). Uzroci, kao i ispreplitanost dodatnih efekata koji na krize utiču, menjaju se i teško je izolovati jedan ili glavni uzrok budućih problema. Svet na globalnom nivou, svedoči novo doba ekonomske neizvesnosti.

Liberalizam i neoliberalizam istorijski eksproprijatori demokratije i slobode

Istorijski kontekst u kom liberalizam dobija svoju konceptualizaciju i značaj, povlači argumente za slobode pojedinaca, imovinska prava i "oslobođenje" tržišta od trgovinskih ograničenja merkantilističke ekonomije 19. veka (Freedon i Stears, 2013). Na pojmovno spajanje liberalizma sa pojmom demokratije u 20. veku Fukujama gleda kao na *ideološku pobedu hladnog rata* (Fukuyama, 2006), dok Bel pojam *liberalne demokratije*, opisuje kao *najautentičniju fazu i pamflet* (Bell, 2014). Savremena ekonomija je višedecenijski prednost davala individualnom u odnosu na kolektivno. Kapital moć dobija kroz konstantnu evoluciju u procesima restrukturiranja, decentralizacije, slobodne trgovine, deindustrializaciju i prihvatanje savetodavnih receptura Međunarodnog monetarnog fonda, Evropske banke i Evropske komisije (TROIKE: IMF, EB, ECB), kroz procese tranzicija svih drugačijih privrednih sistema u isti.

Sredinom 20. veka u *New Deal-u* kejnzijanske države blagostanja, javlja se pokušaj kompromisa između rada i kapitala, kako Polani navodi *pokušaj spajanja liberalizma sa tržištem u društvu, pod društvenom kontrolom* (Polanyi, 2001). Nove krize alarmiraju potrebu za post-new deal-ovima. U ekonomiji je oduvek bio izazov preciznog kalkulisanja i makroekonomskog predviđanja. Kada se jedan razvojni ciklus završava, a počinje novi? Ovome doprinose velike promene koje se dešavaju pre svega u špekulativnom delu finansijske ekonomije, gde se inoviraju iznova i nastaju novi instrumenti proizvodi i alati, koji za cilj imaju da smanje rizike u finansijskom poslovanju. Stoga se jedan od gorećih izazova ogleda u promišljanju, iznalaženju i uticanju na odvajanje finansijske od realne ekonomije, jer one određuju odnos i politiku prema javnom dugu ali i strukturi ostalih relevantnih makroekonomskih agregata.

Kritike i rasprave u okviru liberalnog diskursa su raznovrsne. Izdvojen kao veliki izazov koji Terni u svom eseju pominje, referišući na Fukoa jeste *sumnja u državnu regulaciju*, koja prema njegovom mišljenju *ne nastaje kao posvećenost slobodi pojedinaca, već kao manje plemenita ideja da je nečim što se zove društvo moguće*

upravljati drugačije (Tierney, 2008). Vredno je pomenuti da širenje tržišne ideologije nudi redukovanu verziju slobode štampe i javnog okupljanja, uz istovremenu institucionalizaciju svojinskih prava. Često su svojinska prava zaštićena od bilo koje forme javne intervencije, kroz argument garantovanih sloboda. Sa garantovanim slobodama, provlače se i neprikosnovena prava medija na sve očigledniji napad na privatnost, što ukazuje na selektivna prava i slobode.

Neoliberalizam je inkubiran sredinom šezdesetih godina kao *intelektualni projekat borbe idejama za budućnost*, a koju deceniju kasnije globalizovano lansiran kao ekonomski, ideološki, kulturološki i politički projekat. Predstavnici klasičnih liberala, na čelu sa Hajekom (Hayek) osnivaju Mont Pelerin društvo 1947. godine, kao intelektualnu grupu (koju su činili von Mises, Friedman, Knight, Popper i dr.). Grupa je doprinela uspostavljanju neoliberalnog projekta i funkcionisala je kao interdisciplinarno sastavljeno društvo, koje je u recepturi: nauka-istraživanja-mediji-politika-međunarodne organizacije, ostvarila svojevrsnu ideološku pandemiju, *kroz inkubaciju neoliberalnih ideja i misli, fokusirani da pobede u dugoročnom "ratu ideja", protiv socijalizma i socijaldemokratije* (Hames i Feasey, 1994; Cochet, 1995). Iako je sebe smatrao klasičnim liberalom, Hajek je u velikom broju izvora prepoznat jednim od rodonačelnika neoliberalizma. Moguće je da su upravo teze u vezi sa kritikom kolektivismu doprinele ovakvom "etiketiranju". U knjizi *Put ka kmetstvu* (*engl. The road to selfdom*) daje kontraargumente kolektivismu. U svojom istraživanjima otvoreno je zazirao od kolektivističkih ideja, naglašavajući da *logika socijalizma ima urođeni totalitarizam, jer apeluje na kolektivističke principe, koji čak i kada su dobronamerni i racionalno opravdani, imaju prisilne efekte, jer narušavaju slobodu pojedinca* (Hayek, 1944).

Projektu neoliberalizma u političkom smislu doprinose Reganova i Tačerova vlada, pa krajem osamdesetih godina i međunarodne savetodavne organizacije prevashodno IMF, OECD, UN, u pogledu na uložene napore da se unificira i globalizuje ekonomska politika zasnovana na neoliberalističkim principima. Neoliberalizam pretočen u praktičnu ekonomsku politiku 70-tih doživljava ogromnu popularnost kroz mogućnost odgovora na krizu akumulacije kapitala, dok su nacionalne ekonomije u to vreme doživljavale krize inflacije, rast nezaposlenosti, što je osporavalo kejnzijanske pretpostavke (Phelan i Dawes, 2018). Neoliberalizam je mnogo više od ekonomskog programa, on je politička i kulturna ideja konstruisanja slike društva (Brown, 2003). Ideje neoliberalizma kroz vreme su integrisane i artikulisane kroz *monetarizam, ekonomiju ponude, racionalnu teoriju, teoriju izbora* (Beaud i Dostaler, 1997), *kreativne gradove* (Peck, 2010), *preduzetnički duh* (Mirowski, 2013), *nacionalni brend* (Phelan, 2014), *deljena ekonomija* (*engl. shared economy*) koju ističe Hall (2016) i dr. Poželjni narativi a potom i praktično delovanje dovode do jačanja slobodnotržišnih principa u kojima konkurentnost jača kroz podsticanje (prividnih) sloboda izbora kroz eksponencijalnu podršku medija, a finalno u funkciji podrške krupnom kapitalu.

Pikard navodi da vremenom *privatizacija, deregulacija, liberalizacija i globalizacija* postaju jedinstveni principi državnih ali i medijskih politika (Pickard, 2007). Medijska produkcija postaje alat u funkciji ekonomskih interesa i politike, ostavljajući na taj način snažan uticaj na kulturu i društvo kroz plasirane vrednosti. Ideje neoliberalizma pretočene u diskurse, vrednosti i norme, privilegovano su predstavljene u medijima (Chakravartty i Schiller, 2010). Analiza neoliberalizma jeste analiza političke ekonomije, jer su politika i ekonomija neodvojive i ispreplitane sa društvenim i kulturnim dinamikama. Zbog prethodnog je analiza neoliberalizma neizostavna i u kritičkim i medijskim studijama³.

Jesop na liberalizam gleda kao na *ponavljajući ali istorijski promenljiv obrazac ekonomske, političke i društvene organizacije* (Jessop, 2002). Liberalizam retko kada postoji u čistom obliku i uobičajeno je da koezistira sa elementima drugih strategija i obrazaca, autori ga prepoznaju kao *polivalentnu konceptualnu celinu u ekonomskom, političkom i ideološkom diskursu*; ali i kao *strateški koncept za restrukturiranje odnosa država-tržište* (Jessop, 2002; Freedon i Stears, 2013; Bell, 2014). Sloboda kao vrednosna kategorija liberalizma je najrazličitije tretirana, sa pozitivnim i negativnim konotacijama, dok Mil još u 19. veku govori o *individualnosti i sopstvenim interesima kao izvoru društvenog i ličnog blagostanja* (Phelan i Dawes, 2018).

Liberalne ideje se polako pojavljuju u prosvetiteljstvu kroz *princip publiciteta*, koji Mil kasnije kodifikuje kao *liberalnu teoriju slobode štampe, koja je politiku učinila javnim distriktom, obećavajući tržišne slobode u pogledu na ideje* (Habermas, 1989). Novi liberali⁴ s početka 20. veka dovode u pitanje vezu između *slobode, integriteta, vlasništva*, kao i *individualnog i društvenog*, uvodeći kritiku slobodnog tržišta kroz fokus na državu kao pokretača pozitivnih promena (Polanyi, 2001). Vremenom se javlja liberalna frakcija koja je zamaglila ideološke granice između liberalističke i socijalističke misli, praveći otklon od *radikalnog individualizma*, dovodeći u pitanje stabilnost tržišnih mehanizama, uz *kritiku kapaciteta vlasničkih prava i obaveza. Na vlasnička prava se gleda kao na izvor nejednakosti, uz preporuke o potrebi planiranja redistributivnih programa, pomoću kojih bi se obezbedila društvena pravda* (Freedon i Stears, 2013).

Često se postavlja nasuprot slobodnom tržištu ideja da je državni intervencionizam ekskluzivno socijalistički ili levičarski princip i instrument, što predstavlja ponovo zamku u rukama krupnog kapitala. Državni intervencionizam postoji istorijski u svakoj ideološkoj opciji, a posebno se pojačava potreba za intervencijama sa ciljem "sapašavanja" krupnog kapitala u krizama. Takav slučaj je ponovno uspostavljanje državnog upravljanja nad železnicama u Velikoj Britaniji (jer je naglo opala tražnja

³ Posebno značajni autori: Carey, Granham, Rossberg, Murdock

⁴ Posebno značajni: Hobhouse, Ward, Green

za ovakvim vidom prevoza, izazvana COVID-19). U liberalnim i neoliberalnim teorijama ne postoji čvrst konsenzus u vezi sa stavom u pogledu na državni intervencionizam, kao ni u pogledu na slobode i vlasništvo, u pitanju su kategorije interpretirane sa velikom dozom fleksibilnosti.

U narativnom smislu liberalizam, a kasnije neoliberalizam uspostavljaju stabilna sistemska uporišta desetinama godina kroz konfiskaciju reči: *demokratija, pluralizam i slobode*. Demokratija, kratko rečeno, ne pripada ni jednoj ideologiji iako ju je liberalizam i potom neoliberalizam prisvojio. Kritičke studije ukazuju da upravo najveći izazov koji je ugrozio elementarnu demokratiju, predstavlja eksproprijaciju demokratije od strane slobodne tržišne logike i kapitala, kroz promociju *kompetentnosti i tržišne utakmice*. Sve do pojave Frankfurtske škole, na liberalizam se gleda kao na uzorni model ideologije, koji je označavao političku vrednost, neodvojivu od rada i klasne dinamike kapitalističkog sistema (Phelan I Dawes, 2018).

Posebno značajni u analizi sistema, ekonomskih, društvenih i kulturnih odnosa, kao i za metodologiju ovog istraživanja, jesu pristupi kritičkih studija i analize date od strane Frankfurtske i (Britanske) Birmingemske škole. Frankfurtska škola uvodi kritičku komunikaciju o liberalizmu, sa ciljem preispitivanja njegovih pretpostavki koje su prihvaćene "zdravo za gotovo", a Britanska škola 80-tih kritički preispituje motive i opravdanost neupitnih pretpostavki o *pluralizmu*, odnosno motive koji se vezuju za liberalizam kroz kulturne i medijske narative. Kritičke studije se pojavljuju kao teorijska dopuna političko-ekonomskom sagledavanju i analizi sistema. Hal razvija kritičku analizu, koja premašuje marksistička ograničenja ekonomizma, uvodeći u analizu društvene formacije (Hall, 1988). Ukratko, doprinos kritičkih studija usmeren je jednako na politički i kulturni milje, jer su oba dinamički uključena u stvaranje društvenog poretka, a često se eliminišu rigidne klasne pretpostvake klasičnog marksizma.

Autor Hal navodi da kritičke studije imaju jaka uporišta i oslonac na rad Gramšija i ideološke pretpostavke Altisera (Hall, 1996). Kulturološke kritičke studije 80-tih i 90-tih šire se interdisciplinarno, isprepletanim pristupima sa pomeranjem fokusa od marksističkog političkog vokabulara *kapitalizam, klasa*, prema vokabularu koji uključuje *pol, rod, feminizam, seksualnost, rasu, etnicitet*. Do 80-tih godina postojao je istraživački rivalitet, gde su predstavnici studija kulture, kritiku usmeravali prema tendenciji političke ekonomije da kulturu i medije postavlja kao fenomene od sekundarnog značaja za analizu kapitalističkih mehanizama institucija, a u funkciji ekonomskih procesa (Grosseberg, 1995). Sa druge strane, dolazila je kritika prema kritičkim studijama kulture, da stvara sopstvenu formu analitičkog redukcionizma gde je sve moguće svesti na *tekst i diskurs* (Garnham, 1995).

Mediji, kultura, društvo i ekonomija su međusobno neisključivi. Stoga, umesto da se vode višedecenijske rasprave između kritičkih oponenta i pristalica, trebalo bi ući u konceptualno razumevanje kroz sve refleksije neoliberalizma i njegovog eha na savremene sisteme i uticaj medija. Važnost je uspostavljanje sveobuhvatnije analize sadržaja neoliberalizma u medijskom prostoru, koji ima uticaj na široku javnost, a čini se u kriznim vremenima još veći. Dokumentovanje elemenata neoliberalizma, pomoćice u sintezi zaključaka u vezi sa njegovim ideološkim suprotstavljenostima u odnosu sa državom i društvom. Takav sled bi rasvetlio put reakcionom potencijalu za političke i društvene alternative.

Slobodno tržište - metafora o balu

Na slobodno-tržišnom balu izbori partnera za ples se odvijaju na dobrovoljnoj bazi, uz detalj da su učesnici svesni da nema prostora za predah. Savremena ekonomija je eho trupkanja plesnih veterana, koji ne veruju da je njihov adut u sopstvenim zglobovima, tehnicima ili lepoti pokreta, već oslonjeni na mađioničarske trikove marketinške persuazije, oni kreiraju neznanje i nerazumevanje često boljima od sebe, ostvarenim i akumuliranim kapitalnim esencijama. Tako se desilo da dolazeće plesne generacije, spretnije i bliže svom vremenu, sistemski imaju urušenu mogućnost sagledavanja totaliteta i važnosti svoje pozicije, koja se ogleda u transformativnom društvenom potencijalu.

Osnovne pomenute mere društvene, fizičke distance, samoizolacije i njihove implikacije moguće je sagledati dijalektički kroz političko-ekonomske i kritičke, medijske i kulturne teorije. Sa jedne strane, na pomenute mere moguće je gledati kao na oduzimanje elementarnih prava i sloboda. Sa druge strane, ostanak kod kuće i nepresušna dokolica predstavljaju osnov za duboka promišljanja, solidarnost, empatiju, saosećanje, podižući nivo društvene svesti do nezapamćenih razmera, u čemu se ogleda najveća nada koju donosi COVID-19 kao konstruktivni transformativni potencijal. U narativnom smislu o COVID-19 govori se kao o *nevidljivom neprijatelju, od kog se branimo svim raspoloživim sredstvima*, pa se čini da je naracija vodila lakoći uvođenja *vanrednog stanja* kao prevashodno vojne-ratne mere.

Društveno-ekonomsku krizu koja se dešava, iniciranu neekonomskim faktorom COVID-19 važno je sagledavati kao krizu dualističke prirode. Ona je destruktivna po ekonomski sistem, poentirajući na njegove mane kroz krhkost, nepravednost, neracionalnost i inertnost, uz paralelne nade koje donosi prema sagledavanju potencijala u konstrukciji novog sveta koji se čita u krizi kroz fenomene u zoni prioriteta: dokolice, društvenog, kreativnog stvaralaštva i planetarne regeneracije, kao i neophodnosti redefinisavanja zaista važnih društvenih servisa, resora i pitanja (zdravstvo, obrazovni sistem, socijalni sistem i dr.).

COVID-19 doveo je do globalnog domino efekta multiplikovanih kriza, pokrenutih krizom nastalom u zdravstvenim sistemima. Ovo ujedno otvara prostore za pitanja i sagledavnaje izazova nad upravljanjem, vlasništvom i odgovornosti za pitanja od javnog interesa i zajednički važne teme i resurse – na prvom mestu u vezi sa zdravstvenim sistemom. Potom, bi trebalo pristupiti sagledavanju međusektorskog odnosa u ukupnom upravljanju kompleksnim sistemima (zdravstvenog *per se* i njega kao dela ukupnog sistema jedne države: obrazovanje, školstvo, upravljanje kulturnim i prirodnim resursima i sistemima u vezi sa ostalim društvenorelevantnim pitanjima).

U prvom talasu COVID-19 krize mart-april, vlade su se opredelile za različite pristupe u upravljanju zdravstvenim resorom. Španija nacionalizuje privatne bolnice, a infrastrukturne objekte (hotele) koji mogu biti lako pretvoreni u bolnicu *stavlja u funkciju društvu*. U Italiji je državni sektor zdravstva bio pod najvećim pritiskom, budući da privatni sektor ne raspolaže neophodnom tehnikom. Privatizovane železnice u Velikoj Britaniji i Americi, stavljene su pod državno upravljanje. Intuitivno se nazire, da je COVID-19, doveo do nacionalizacije (kao suprotnog procesa privatizaciji) najvažnijih sistema podrške društvu, efektivno i efikasno, a istorijski jedinstveno budući da se proces desio bez revolucije.

Prema izveštaju OECD vlade pojedinih zemalja, kroz mere intervencije preuzimaju vlasništvo nad akcijama privatnih preduzeća iz resora snažno pogođenih krizom, kao što je avio saobraćaj (Italija i nordijske zemlje) i transport (Francuska ulaganjem u automobilsku industriju) (OECD, 2020). U izveštaju OECD, eksplicitno je navedeno da će *COVID-19 kriza rezultirati rastom državnog vlasništva ili pojačanom kontrolom preduzeća⁵(...) referišući da je 10% od 2000 najvećih firmi sa globalne liste u 2011. godini bilo u većinskom državnom vlasništvu, a prema nedavnoj proceni IMF-a ovaj broj se udvostručio na 20% tokom protekle decenije⁶* (OECD, 2020).

Ponovno uvođenje javnog u javnost odnosno društvenog u društvo, predstavlja izuzetno značajno razmatranje prilikom promišljanja o alternativnim sistemskim rešenjima. Prethodno pretpostavlja nove forme uključivanja društva u pristupima *odozdo na gore* (*engl. bottom-up*) kao demokratski decentralizovani pristup uključivanja građana u pitanja od javnog interesa. Značaj javnog i zajedničkog prostora, interesa i pitanja, teme su koje je osvetlila COVID-19 kriza, prvenstveno udarom na zdravstvo, ali i prirodne i kulturne resurse. Još Habermas, nadovezujući

⁵ Navodeći da se to može dogoditi kroz razne finansijske intervencije, uključujući otkup kapitala, zamene duga i kapitala, kapitalne injekcije, davanje državnog zajma koji je privremeno pretvoren u kapital i nekompensovane eksproprijacije.

⁶ Imovina državnih preduzeća prema IMF širom sveta vredi 45 triliona USD, što predstavlja polivinu globalnog BDP-a.

se na *socijalistički kontra-model*, ukazuje na značaj javne kontrole, koja se proširuje na delove društva bez vlasništva. S tim u vezi, Habermas navodi da se autonomija ne zasniva na privatnom vlasništvu, već se osniva u *javnoj sferi per se!* *Privatne osobe su deo javnosti, pre nego da je javnost deo privatnog. Ljudi postaju građani, tek kada se uključe u sferu zajedničkog i zajedništva* (Habermas, 1989).

COVID-19 društveno-ekonomska kriza, dovela je do višedimenzionalnih benefita po životnu sredinu i ekološka pitanja, ali i kulturu – kao okruženje i društveni prostor konstruisan od strane čoveka (sa vrednostima, smislom, značenjima, simbolima i dr., ne i u institucionalnom smislu). Ovo je prostor za re-evolutivne promene u svakom društvu u pogledu na klasne odnose, prava radnika, državnu ulogu posebno u pogledu na odluke, prava i obaveze koje će država delegirati na privatni sektor, buđenje i jačanje društvenog potencijala, snage, vlasništva, upravljačkog potencijala, emancipaciju čoveka kao faktora društva koji samo razumevanjem totaliteta i lične funkcije u sistemima i društvu, ima mogućnost da napravi pravi izbor.

U savremenoj ekonomiji, insistira se na individualizmu, privatnom vlasništvu, eksproprijaciji i ekstraktivizmu javnih dobara, produktivizmu i konzumerizmu koji je održavaju, a krize pokazuju njenu nespremnost i nemogućnost privatnog sektora da se obaveže na odgovornost, kao ni da obezbedi kontinuirano i optimalno funkcionisanje sistema.

MANIFESTACIJA COVID 19 KRIZE U EKONOMIJI MERE EKONOMSKE POLITIKE I ALTERNATIVE

Bez potrebe za većim komplikovanjem, ekonomska kriza manifestuje se simptomima:

- nedostatka agregatne tražnje (koja se često podstiče u kratkom roku, i koja najviše kada izostane pogađa likvidnost privatnog sektora malih i srednjih preduzeća);
- odnosno druga strana medalje, akumulacijom kapitala kroz zalihe, usled zaustavljanja ekonomije.

Ova dva procesa zapravo uvek idu paralelno, štaviše, irelevantno je koji prvi započinje. Najčešće mere koje se koriste jesu podsticanje agregatne tražnje i ponude, kroz pakete kratkoročnih potrošačkih kredita koje komercijalne banke odobravaju. Ovakvom merom se puno toga ne dobija, jer komercijalne banke se ne održu svoje zarade u pomenutom procesu. Sa druge strane, kada se održavaju profitne stope na određenom nivou, akumulirani kapital traži alternativna, pa tako odlazi do finansijskih špekulativnih tržišta. Opasnost neobuzdanog jačanja finansijskih tržišta dovodi do fenomena da je moguće ostvarivati veći deo prihoda putem transakcija na finansijskim tržištima, nego primarnom proizvodnjom i prodajom roba i usluga.

Potrebno je tvrdoglavo insistirati na re-inoviranju ekonomskih instrumenata i uspostavljanju demokratizacije na teritoriji Evrope: EU obveznice, neprihvatane spoljnog javnog duga ukoliko on nije solidaran sa beskonačno dugim rokovima otplate i nultim kamatnim stopama. Od maja 2010. godine pitanje državnog duga postala je centralna briga Grčke i ostatka evrozone. Prvi program od 110 milijardi evra, koji je nametnula Trojka (ECB, EC, IMF) u svrhu razrade i izvršenja programa izazvao je brutalno povećanje u grčkom javnom dugu. Slične situacije su se desile u Irskoj (2010), Portugaliji (2011), Kipru (2013) i Španiji (Izvor: *Ten proposals to beat EU*⁷).

Insistiranje na COVID-19 posebnim merama je neophodnost. Tusen uzdvaja nekoliko najvažnijih elemenata demokratizacije zasnovane na solidarnosti, koje se odnose na napuštanje politika i deklaracija donetih na nivou EU. Autor Tusen na prvom mestu navodi da je *neophodno ukinuti članove 63. i 125. Lisabonskog sporazuma kojim se zabranjuje kontrola kretanja kapitala i sve vrste pomoći državi u nevolji. Pakt o stabilnosti i rastu mora biti napušten, i zamenjen novim u okviru stvarno demokratskog procesa* tako da bude u funkciji građana i životne sredine. *Monetarna politika mora biti potpuno izmenjena, kao i status prakse ECB, jer ECB postavljena iznad vlade i naroda daje prednost novcu u odnosu na ljude* (Toussaint, 2012). Potencijalni pravac intervencije u post COVID-19 oporavku je emisija novca uz direktna transferna plaćanja do ljudi kojima je potreban, kako bi novac procirkulisao u kratkom roku. Transferna plaćanja su interesantan mehanizam takođe, jer ne ulaze u obračun BDP, pa mu ne menjaju ni strukturu.

DEMISTIFIKACIJA LOGIKE JAVNOG DUGA, SDI I RAZVOJA

Globalizovani fenomen COVID-19 kao *zajednički nevidljivi neprijatelj* pored faktičkih izazova, doneo je prostor za kritičko sagledavanje ranjivosti i neodrživosti doskoro neupitno shvaćenih ekonomskih ideja, politika rešenja instrumenata i unija. Kao neekonomski faktor, *de facto* uvodi društvo i ekonomiju u krizu. Međutim, kako je njegova priroda kao faktora koji pokreće krizu drugačija, neophodno je re-konstruisati i kritički sagledati postojeća rešenja, a potom tražiti nova. Prilikom promišljanja o novim rešenjima, važno je imati u vidu najveće izazove koji se ogledaju u mitološko postavljenim idejama savremene ekonomije. Praćene nekritičkim sagledavanjem, pomenute ideje vode percepciji da je njihov status fundamentalan, aksiomatski i neupitan. Autorka Ravort ovaj fenomen objašnjava metaforom kukavičjeg gnezda, gde su se upitne ideje uselile u ekonomiju, pa i sve društvene obrasce, monopolizujući ih i predstavljajući kao jedine (Raworth, 2017).

⁷ <https://www.cadtm.org/Ten-Proposals-to-Beat-the-European> (Pristupljeno 16.09.2020)

Javni dug kao nekritičko sredstvo odgovora na krize

U pogledu na demistifikaciju štetnih ideja, potrebno je krenuti od javnog duga i mera štednje. O temi javnog duga i drugim dogmatizovanim temama (ekonomskog rasta, rasta BDP i stranih direktnih ulaganja) nije bilo pregovora u političkom diskursu. Javni dug *pretpostavlja sve finansijske obaveze ugovorene od strane države ili javnog sektora* (Fattorelli, 2016). Javnom dugu se pribegava kao najčešćem načinu na koji zemlje u razvoju obezbeđuju rast. Takođe, javni dug sadrži mere, za odgovor na krize. Državni nacionalni dug predstavlja zaduživanje svake zemlje, koji je prema izvoru *spoljni ili unutrašnji*, što znači da nastaje potpisivanjem ugovora i sporazuma (hartija od vrednosti: menica, nota, garancija i dr.) ili emisijom državnih obveznica. Iz pozicije dužnika razlikuju se direktni dug i indirektni dug. Direktni dug *odnosi se na finansijske obaveze direktno ugovore od strane države ili subjekata javnog sektora sa različitim vrstama poverilaca*, koji može biti unutrašnji ili spoljašnji. Indirektni dug *odnosi se na preuzete državne obaveze kada vlada daje neku vrstu garancije za zajmove ili finansijske obaveze ugovorene od trećih lica, javnih ili privatnih finansijskih subjekata*. Iz perspektive kreditora, javni dug može biti *multilateralni* (poverioci su IMF, WB, i druge multilateralne agencije), *bilateralni* (poverioci su vlade ili državne banke drugih zemalja), *komercijalni* (poverioci su međunarodne privatne banke) (Fattorelli, 2016).

Takođe, odnos bruto i neto duga, kao i predstavljanje duga podleže različitim metodologijama, koje dovode do iskrivljene slike u pogledu na relaciju dug i bruto domaći proizvod, i daljih komparacija između zemalja (Fattorelli, 2016). Ozbiljnost problema koji dolaze sa javnim zaduživanjem i opasnosti ugroženog suvereniteta u pogledu na izvore finansiranja vidljivi su na mnogobrojnim primerima, a najslikovitiji je primer Grčke krize i problemi sa kojima se novoformirana Vlada Sirize suočila. Javni dug je još jedan instrument održavanja rasta, koji na globalnom nivou, istorijski posmatrano nikada nije bio veći. Javni dug podrška je mitološkoj ideji o beskonačnom rastu, koja ujedno opravdava i dalji rast javnog duga.

Logika duga inkorporirana je na svakom nivou društva. Podršku prethodno pomenutoj logici daje finansijski sistem koji nameće i omogućava porodicama i pojedincima da troše više od svojih prihoda. Produktivizam⁸ i konzumerizam konstituišu ekvilibrijum. Kada prevelika proizvodnja robe dostigne visok nivo zaliha, kriza zaliha mogla bi da uništi sistem, usled zastoja prodaje. Tada se prevelike količine neprodane robe, kupuju na „dugove“. Bankarski sistem se nalazi u funkciji kreditora ili finansijskog posrednika, u pokretanju rasta, povećanju BDP-a, kroz

⁸ Kroz političku ekonomiju predstavljen kao doktrina ili teorija da podizanje produktivnosti predstavlja primarni socio-ekonomski cilj.

olakšice u potrošnji u granama koje je potrebno podržati (npr: industrija automobila, gradnje i sl). Takođe država kroz (fiskalne i monetarne) instrumente utiče na privredni ambijent. Državne intervencije, nakon što je bankarska kriza pogodila Evropu 2008-2009. godine, bile su usmerene na spašavanje institucija finansijskog sistema. U praktičnom i svojinskom smislu ovo je značilo da je javni novac spašavao privatni kapital. Štaviše, krivica za usporavanje ekonomije prebačena je na nemarno ponašanje ljudi u pogledu na korišćenje kredita, čime je štetno ponašanje privatnih bankarskih institucija potisnulo iz primarnog fokusa, a faktički je upravo ovakav sled ugrozilo suverenitet duga na nivou EU i pojedinačnih zemalja.

Fiskalne mere (i mere štednje – *engl.austerity*) primenjene u većini zemalja su politike usmerene na ograničavanje sposobnosti vlade u borbi protiv nezaposlenosti i pružanje socijalnih usluga kroz ograničavanje javnih izdataka i ulaganja pod obrazloženjem da je ovo neophodno za održavanje poverenja finansijska tržišta i samim tim solventnost državnih finansija (CADTM, EReNSEP, ELA, 2018). Na nivou EU prethodno je sprovedeno uvođenjem strogih fiskalnih pravila, a na primerima država evropske periferije primenjivane su mere štednje smanjivanjem potrošnje, penzija, socijalnih davanja, povećavanjem indirektnih poreza uz istovremeno smanjenje direktnih poreza. Povećanje javnog duga ne pokreće nužno rast, niti smanjuje procenat nezaposlenosti (naprotiv, stroga pravila privatizacije i investicija koje prate politiku javnog zaduživanja, dovode često do otpuštanja „pravila Trojke“). Logika javnog duga, usmerena na ostvarivanje društvenih ciljeva i promocije samoodržive i suverene ekonomije, bila bi dobra. Ono što se u praksi dešava jeste da umesto priliva resursa, javni dug postaje *mehanizam za pljačku zemalja* (Fattorelli, 2016).

Veliki broj autora koji osporavaju legitimitet javnog duga, smatrajući da usvajanje mera štednje u vremenu recesije ima pogubne efekte na proizvodnju, zapošljavanje i blagostanje zemlje, te da je potrebno pokrenuti dinamiku koja revidira i odbacuje državni dug (nastao sa ciljem spašavanja privatnog krupnog kapitala i finansijskih institucija kao jedinih posrednika prema korisnicima) jer nije u funkciji društva.

Razvoj i rast – mantrе semantičke praznine sa pozitivnim konotacijama

Održivi razvoj, kao teorijski koncept iniciran je sa ciljem postizanja „balansiranog“ razvoja, koji teži paradigmi održivosti. Doprinos da se ideja razvoja smislaono izjednačava idejama ekonomskog rasta i progresivizma, dali su teoretičari ali i predstavnici UN u okviru samita posvećenih pitanjima odnosa razvoja i životne sredine 80-tih i 90-tih godina. Nedovoljno se uzima u obzir istorijski sled, odnosno da se osnovne definicije u vezi fenomenom održivog razvoja postavljaju nakon izveštaja *Granice rasta* (*engl. The limits of growth*), koji predstavlja inicijalnu

kapislu za debate odnosa životne sredine, ekonomije i konzumerizma. Pomenuti izveštaj utiče na istoriju međunarodnih politika, mera i preporuka u vezi sa životnom sredinom.

Na izveštaju je radio tim sa Instituta za tehnologiju Masačusetsa, a oslanjajući se na istraživanja Rimskog kluba (*engl. The Club Rome*⁹). Krajem 60-tih i 70-tih, javlja se “*radikalna struja*” koja govori o tome da smo civilizacijski na kraju razvojnog doba, kao i da smo stigli na nivo prosperiteta koji nosi klice poremećaja i neophodnosti za osvežavanje i preispitivanje društvenih i političkih pitanja na svetskom nivou. Aleks King ispred Rimskog kluba predlaže *da je sa ciljem osiguravanja budućnosti naših unuka neophodno prestati sa bogaćenjem! Tek tada će biti resursa i nezagađenog sveta koji će im biti neophodan da prežive* (Fairytale of growth, 2019).

Rimski klub i *Izveštaj Granice rasta*, ukazuju na štetnost produktivizma i konzumerizma, eksplicitno sugerišući na neophodnost uvođenja redukcionizma u društvo posebno značajno u pogledu na održivost energetskog sistema i životne sredine. U izveštaju *Granice rasta*, ukazano je da *postoje tri osnovne zajedničke karakteristike koje se pojavljuju u svim društvima: tehnički, društveni, ekonomski i politički elementi; i još važnije ovi elementi su u trajnoj interakciji* (Meadows et al., 1972). Sledeći korak je uzimanje u obzir najvažnijih varijabli, sa ciljem *predviđanja budućnosti čovečanstva*. Grupa rimskog kluba, na tragu hipoteze *da čovek percipira problematiku, ali bez obzira na njegova razumna znanja i veštine, on ne razume poreklo, značaj i interrelacije velikog broja komponenti sistema i zbog toga je nemoćan da pruži efektivne odgovore*.

Grupa potom daje svoje projekcije budućnosti, u vezi sa *urbanom populacijom, štednjom, svetskom populacijom, industrijskom proizvodnjom i svetskim ekonomskim rastom* – sve projekcije imale su zajedničko da su predstavljene modelom eksponencijalnog rasta¹⁰. Najpoznatije definicije u vezi sa fenomenom održivog razvoja i neophodnosti rasta u decenijama koje dolaze, obezbedile su očuvanje ekonomskog sistema kakav jeste, ublažavajući radikalnu kritiku koja je došla iz krugova predstavnika teorija životne sredine. Kao očigledni odgovor na stavove postavljene 70-tih u vezi sa neophodnosti redukcije potrošnje i proizvodnje, odgovor sa samita UN 1992. godine u Rio de Žaneiru glasi *rast je motor promena i prijatelj životne sredine*.

⁹ U aprilu 1968. godine sastala se interdisciplinarna grupa (industrijalci i naučnici), vođeni izraživanjem Aurelio Peccei-a, *sa ciljem ukazivanja na komponente: ekonomske, političke, prirodne i društvene koje čine globalni sistem u kojem živimo; Osnovni cilj je bio da se novo promišljanje približi pažnji donosioca odluka širom sveta i da se promovišu nove inicijative i aktivnosti* (Meadows, 1972).

¹⁰ Osnovnih 5 elemenata važnih za studiju: *populacija, proizvodnja hrane, industrijalizacija, zagađenje i konzumiranje neobnovljivih prirodnih resursa – u predviđanjima rastu, a obrazac rasta je predstavljen eksponencijalno*. Skoro sve ljudske aktivnosti u momentu istraživanja (kraj 60-tih i početak 70-tih) odupotrebe đubriva do ekspanzije gradova, moguće je bilo predstaviti krivama eksponencijalnog rasta (Meadows et al., 1972).

Održivi razvoj pretpostavlja balansiranost u pogledu na stubove ili teme koje ga čine: ekonomija, ekologija i društvo, kao i kulture kao naknadno prepoznate važne kategorije. Istina je da se u ime argumenta o održivom razvoju u praksi implementiraju mnoga rešenja, ideje i projekti koji su neodrživi. Druga važna istina jeste da su praktični ishodi, naizgled teorijski pristojno postavljenih ideja o održivom razvoju vrlo nebalansirani, te da su ostali stubovi veoma često postavljeni u funkciju podrške ekonomskom stubu i ideji ekonomskog rasta. Održivi razvoj sa sobom nosi mnogo pozitivnih konotacija, i sematičkih praznina. U ime argumenata održivog razvoja, dešavaju se projekti koji se odnose na prisvajanje javnih i zajedničkih resursa, kojima se ukidaju fundamentalna ljudska prava (pravo na pristup vodi, pravo na rad dostojan čoveka, pravo na kulturu, pravo na zdravu životnu sredinu i dr.). Održivost treba da bude paradigma za razmišljanje o budućnosti u kojoj su ekološka, društvena, kulturna i ekonomska razmatranja uravnotežena u potrazi za poboljšanjem kvaliteta života, kao suštinski vrednosne kategorije u društvenom, kulturnom i ekološkom smislu (Kočović De Santo 2019; 2020).

Ideja o (beskonačnom) ekonomskom rastu, shvaćena metaforom kukavičjeg jajeta, postavljena je na tron ekonomskog smisla. Ekonomomski rast moguće je meriti i to se radi pomoću pokazatelja BDP. Sve i da se uzme u obzir da je BDP tačno izračunat, kalkulacije BDP-a u pogledu na suštinski značajna pitanja i post-korona period oporavka ne znače mnogo. BDP je pluskvam-perfektni pokazatelj, jer je vreme u kojem je nastao značajno drugačije od današnjeg, pa je zahtev za promenom ekonomske paradigme neophodan kako bi se postigla rezilijentnost za futur koji dolazi. Procentualni rast BDP-a¹¹ koju god formulu da uzmemo u obzir odražava samo dve stvari: moć države da proizvede i proda proizvode, uz paralelnu snagu društva da kupi proizvode. Tržište polovnih proizvoda i novac bankarskih transfera ne ulaze u BDP kalkulacije. Kategorija BDP *per capita*, govori o kupovnoj moći čoveka, te odražava njegov životni standard. U daljem tekstu biće polemike o vulgarizaciji smisla čoveka, kao bića koji konzumerističkim navikama (p)održava produktivizam. S toga je kategorija *kvalitet života*, ona koja bi trebalo da zameni kategoriju *životnog standarda*¹²(Repetto 1986, Solow 1992, Kočović 2017; 2020).

Životni standard je vrednosno monetarno orijentisana kategorija izražena BDP po glavi stanovnika, ukazujući na kupovnu moć osobe. Ukoliko zaista verujemo da je to mera koja adekvatno predstavlja čoveka, onda je lako zaključiti da je smisao

¹¹ BDP = P1xQ1+P2xQ2+.... ili(Y) = C+I+G+NX, P cena proizvoda Q količina. Y je BDP gde je C potrošnja koja se odnosi na ljude, I investicije privatnog sektora, B državne investicije i alokacije, NX neto izvoz.

¹² Repeto (Repetto): odluke koje se danas donose, ne bi trebalo da ugrožavaju perspektive za očuvanje ili *poboljšanje životnog standarda* u budućnosti (Repetto, 1985); Solov: o održivosti govori kao o moralnoj obavezi koja ima opšti a ne specifični karakter (...) da se na naredna pokoljenja prenese ma šta, što će im omogućiti da dostignu *barem isti nivo životnog standarda*, koji imaju sadašnje generacije kao i da brinu o generacijama koje iza njih dolaze (Solow, 1992; Kočović, 2017).

čovjeka (u svakom društvu) da kupuje (Kočović De Santo, 2020). BDP neće dati sliku ni uvid u vezi sa važnim pitanjima životne sredine, društva ili kulture, *iako je izrazito zavistan i oslonjen na ograničene realne raurse (prirodne, kulturne, ljudske), on ne daje informacije o procesu, već kvantifikuje proizvodnju i potrošnju. BDP može rasti na račun prljavih industrija ili čistih koje prave ekološke katastrofe, a zaposlene stavljaju u položaj nedostojan radnog čovjeka* (Kočović De Santo, 2020). Sve što se proizvede, mora se prodati čak iako nije potrebno, jer to nalaže logika BDP rasta.

Tehnologija i marketing povećavaju ponudu robe, što za sobom povlači veću potrošnju, ali i nižu zaposlenost koja će u dužem roku ponovo smanjiti potrošnju tj. tražnju. Na stimulisanje tražnje ponovo će se uticati marketinškim trikovima. Kako bi se odnos produktivizma i konzumerizma kritički sagledao, korisno je uvođenje potrošačkog diskursa, odnosno nametnute *kolektivne zavisnosti od rasta* koju je uveo autor Gretujsen (Griethuysen, 2009) kao konstruisane podrške savremenoj ekonomiji kroz važnost stvaranja i prisvajanja vrednosti kroz imovinu kojoj se pridodaju eterična i simbolička značenja, pretvarajući imovinu tako u *centralnu instituciju društva* (Griethuysen, 2009).

Treba imati u vidu da najrazvijenije zemlje *Globalnog Severa*, ne odustaju od ideje rasta, kao i to da nastavljaju da rastu na račun ekoloških, društvenih i kulturnih šteta zemalja *Globalnog Juga*. Autor Saš (Sachs, 2010) navodi da *ekonomski razvoj ima kanibalističku prirodu, jer se hrani prirodom i zajednicom, vraćajući na njih neplaćene troškove*, dodajući da je u pitanju koncept *monumentalne praznine, jer je semantički konfuzan a smisaono neodređen, dajući nadu kroz pozitivne konotacije i ishode, koje često prati mračna strana* (raseljavanje, oduzimanje imovine, pritisak na najranjivije članove društva, resurse i dr).

Zbog čestog teorijskog i praktičnog neodvojivog posmatranja pojmova razvoja i rasta, neophodna pitanja koja bi vodila dekolonizaciji razvojnih alternativnih pravaca glase: ko ima koristi, a ko trpi štete od rasta i razvoja? Na osnovu čega se dešava rast i razvoj? Ko raste u strukturi privrede, u pogledu na sektore? Da li razvoj i rast uvažavaju društveno odgovorna pitanja i teme? Da li je razvoj i rast ekološki, društveno i kulturno robustan? Doprinosi li apsolutni rast fundamentalnim pitanjima u vezi sa zdravstvom, obrazovnim sistemom, utiče li na društvenu vitalnost? U praksi, rastu uglavnom najvećom stopom razvijeni i kapitalno jaki, dok stagniraju manji i slabi, što vodi dubljem društvenom jazu. Na postavljena pitanja BDP ne daje odgovore, pa se intuitivno nameće zaključak da nije svaki rast isti, a ne bi trebalo da bude ni prihvatljiv.

Mit o stranim direktnim ulaganjima (SDU), u narativu savremene ekonomske politike i smisaono je postavljen gotovo isključivo u pozitivni kontekst, podrške rastu. U stvarnosti, ima teorijskih i praktičnih dokaza da SDU (*engl. foreign direct*

investment (FDI) ne moraju nužno pomoći privrednom ambijentu na isključivo željeni, te društveno koristan način. Na primer, autor Radenković izdvaja prepoznatljive narativa u vezi sa SDU prilivima u Srbiju, koji su u dnevno političkom smislu u čestoj kontradikciji. Naime, Radenković prepoznaje "argumente": kako su strani investitori došli u Srbiju zbog Srbije, njenih ljudi, znanja i veština, kao argument u diskursu političara i medija (...) SDU donose tehnološki napredak stvaranjem pozitivnog efekta preliivanja (spillover effect), što se teško može potvrditi kao tačno imajući u vidu dominaciju radno intenzivne proizvodnje (...) SDU pozitivno utiču na nacionalno tržište jačanjem konkurencije, dodajući da je opšte poznato da su strane kompanije u Srbiji deo mreže monopola i da skoro sve sirovine i intermedijarne produkte uvoze iz inostranstva, isključujući domaće proizvođače i ekonomiju (...) SDU viđene kao mehanizam koji ima ogromnu apsorpcionu moć zapošljavanja, što pozitivno utiče na stopu nezaposlenosti, što u potpunosti autor opoprava u istraživanju (...) SDU poboljšavaju platni bilans, tj. da balansiraju nivo unutrašnjih i spoljašnjih finansijskih transakcija sa drugim zemljama, istraživanje dokazuje suprotno (...) Srbija privlači SDU zbog izuzetne ekonomske politike vlade koja je u stanju da obezbedi siguran i stabilan poslovni ambijent, što je politička argumentacija (Radenković, 2016).

Na SDU se može gledati kao na oblik outsorsinga, koji menja strukturu rada, procese i efekte kako na domaćem, tako i na međunarodnom planu. Naime, posredstvom SDU uspostavlja se preliivanje stvorenih vrednosti iz zemalja Globalnog juga, prema zemljama Globalnog severa. Radenković ovaj process objašnjava tako što strani investitori domaću radnu snagu menjaju niže plaćenom radnom snagom zemalja u razvoju, što podstiče međunarodnu konkurenciju između radnica i radnika zbog globalizovanih sistema, niske nadnice u zemljama u razvoju i nerazvijenim zemljama čine mogućim pad cena proizvoda robe široke potrošnje u razvijenim zemljama (...) dodajući da se uštede u troškovima koje proizilaze iz outsorsinga bivaju podeljene među radnicama i radnicima razvijenog sveta, obezbeđujući životni standard u ekonomijama razvijenih zemalja stabilnim, na konto supereksploatisane radne snage zemalja u razvoju (Radenković, 2016). Na primeru Srbije, strani investitori su privilegovani u odnosu na domaće, imaju fleksibilnije uslove za poslovanje budući da dolaze na evropsku periferiju, zemlju u razvoju i zemlju Globalnog juga. Pitanje koje se nameće: za koga su korisne SDU?

Ukratko, nisu sva strana pa ni domaća ulaganja ista. Strani investitori u Srbiji mogu poslovati sa prljavim i démodé industrijama, imati jeftinu radnu snagu, koja radi za minimalac u uslovima u kakvim ne bi mogli ni sanjati da se radnik može tretirati u matici. Srbija subvencioniše strane investitore, a često sa okončanjem subvencionisanog perioda, oni odlaze iz Srbije. Štaviše, mit o zelenom razvoju zasnovanom na novim tehnologijama je još jedno upitno rešenje, koje pretpostavlja neodustajanje od savremene ekonomske logike, sve dok je u funkciji novih tehnoloških rešenja i manje upotrebe fosilnih goriva. Činjenica je da se sva

zeleni rešenja ipak oslanjaju delimično na fosilna goriva. Takođe, emisija CO² i BDP rast su u prilično jakoj pozitivnoj korelaciji, preporuke koje su *zelenije* u pogledu na recikliranje i ponovnu upotrebu se u praksi ne dešavaju na dovoljnom nivou da bi trendove pomenute korelacije značajnije izmestile.

Da bi ekonomija rasla, to zahteva veću uloženu energiju, *to znači da efektivno sistem koji treba da uspostavi tranziciju prema zelenoj energiji takođe raste* (Hickel, Dokumentarni intervju, Firytales of growth, 2019). Pojavom COVID-19, i faktičkim usporavanjem ekonomije, beleži se pad emisije štetnih gasova na planetarnom nivou. To je praktični dokaz koji ide u prilog idejama da bez smanjenja potrošnje, nema revitalizacije za planetu. Odgovornost za eventualne štete nastale neetičnim poslovanjem podnosi društvo. U "prilog" često pominjanoj četvrtoj tehnološkoj revoluciji "*kao izvoru rešenja za sve*" treba dodati i to da je sve manja potreba za ljudskim prisustvom po jedinici proizvoda, osim u IT i sektoru kreativnih i kulturnih industrija. Nezaposlenost se, prema tome često kreće u suprotnom smeru u odnosu na tehnološku modernizaciju, koja je veoma skupa i zahteva ozbiljna kontinuirana ulaganja u amortizaciju.

DEKOLONIZACIJA POST-COVID-19 RAZVOJA I ALTERNATIVNA SISTEMSKA REŠENJA

Post COVID-19 vreme je nada za faktičko delovanje prema post-kapitalističkim obrascima ponašanja. Refleksije je potrebno tražiti u svojevrsnim avangardnim pristupima, sa ciljem prevazilaženja dosadašnje systemske logike i nalaženjem stvarnih alternativa. Razvoj fokusiran na ekonomski rast predstavlja nezdravu kategoriju, koja podržana neetičkom pristupu poslovanja i SDU, kao i rastom javnog duga dovodi do dubljih problema vezanih za širu činjenicu - da konzumerizam i produktivizam ne odgovaraju na potrebe, već su odraz napora za oživljavanje ekonomije (kroz nametanje nepostojećih potreba). Za početak, okrenimo paradigmu na ličnom nivou - umesto kupovine, moguće je pozajmljivati, ili udruženo kupovati.

Građanska revizija javnog duga – alternativni pogled na javni dug

Kao instrument društvenog odgovora na nelegitimne dugove prepoznata je *građanska revizija javnog duga (engl. citizen public debt audit)*. Građanska revizija javnog duga za cilj ima da ukaže na *upotrebu javnog duga kao mehanizma koji podržava transfer javnih resursa na globalni finansijski sektor* (Fattoreli, 2016). Građanska revizija javnog duga u praksi je pokrenuta i uspešno realizovana na

primerima Ekvadora, Brazila i Argentine, Jamajke¹³ sa ciljem pronalaženja dokaza i pravnih argumenata za ukidanje nelegalnih i nelegitimnih dugova (Fattoreli, 2016).

Još 2006. godine pokrenuta je inicijativa za ospopravanje javnih dugova prema zemljama u razvoju. Tom prilikom su formirani Evropski centar za treći svet (CETIM) i Odbor za ukidanje duga trećeg sveta (CADTM), uz podršku brazilske organizacije koja se bavi istim pitanjima (*Auditoria cidadada da Divida*). Zajedničkim delovanjem pomenutih organizacija nastaje priručnik sa praktičnim uputima za društvene pokrete i vlade sa ciljem organizovanja građanskih revizija duga.

Proces građanske revizije javnog duga mora započeti inicijativom građana, koja podrazumeva pažljivu analizu sirovih podataka u vezi sa javnim dugom i ukupnim sistemom podrške u funkcionisanju istog. U nekim slučajevima, građani iniciraju suspenziju plaćanja duga i sprovođenje kapitalnih kontrola sa ciljem postizanja vežbe transparentnosti. Pomenuti koraci treba da doprinesu suverenitetu duga koji omogućava novoj vladi da shvati koji je dug nelegitiman, koji treba da bude odbačen ili restrukturiran¹⁴. Građanska revizija javnog duga za osnovnu pretpostavku ima direktnu involviranost građana, u procese informisanja javnosti i analizu duga.

Kako bi se pomenuti mehanizam uspostavio, neophodna pretpostavka odnosi se na slobodan pristup podacima, dokumentima od javnog značaja, pravnim dokumentima u vezi sa javnim dugom, kako bi na osnovu analize, studija i istraživanja bilo moguće razvijati preporuke, deliti znanja i informacije i preduzeti konkretne aktivnosti. Približavanje činjenica ukupnoj javnosti u vezi sa funkcionisanjem finansijskog sistema i javnog duga, predstavlja preduslov za reaktivnost društva. Stvarno stanje, identifikovanje uloge duga u domaćoj i inostranoj ekonomiji, kao i mehanizama koji omogućavaju prethodno, intuitivno i eksplicitno daje jasnije uvide u to ko od duga zapravo ima korist.

Autorka Fattoreli kao analitički okvir daje pitanja na koja je potrebno odgovoriti sa ciljem otklanjanja sumnji u vezi sa dugom i shvatanja društveno-ekonomskih implikacija koje javni dug ima¹⁵ (Fattorelli, 2016).

¹³ Norveška je prepoznala nelegitimnost kredita odobrenih Ekvadoru, Egiptu, Jamajki, Siera Leone i Peruu, koji su bili povezani sa kupovinom norveških brodova. Oslo je potom unilateralno otkazao preostala potraživanja.

¹⁴ U pogledu na javni dug, građanska revizija je neophodno sredstvo za transparentan pregled prikazanih podataka, mehanizama i operacije koje generišu takve dugove iz njihovog porekla, ko je imao koristi od odgovarajućih resursa, kako su primenjeni, da li su poštovani postojeći zakonski i administrativni propisi, koji je socijalni i ekološki uticaj duga itd.

¹⁵ Koje je poreklo javnog duga? Da li je zemlja dobila ukupan iznos pregovaranih sredstava? Kako se dobijena sredstva troše? Ko su korisnici kredita? Koji su mehanizmi i procesi stvorili javni dug? Da li sui koji privatni dugovi transformisani u javni? Kakav je uticaj privatnih dugova na državni budžet? Koliko je duga odobreno za spašavanje banaka od bankrota? Koja je odgovornost centralnih banaka u

Koristan pravacpredstavljalo bi uspostavljanje Komisije za reviziju duga, kao što je učinjeno u Grčkoj i Ekvadoru, koji će promovisati pravne promene, kroz uključivanje zvaničnih institucija i građana u process koji treba da bude obavezan.

Odrast kao teorijsko-aktivistički okvir za promišljanje alternativa

Odrast (*engl. Degrowth*) je disciplina koja nastaje kao proizvod delovanja interdisciplinarnih i multiperspektivističkih naučnih istraživanja i aktivizma. U svojoj prirodi je višedimenzionalan jer kritički preispituje ekonomske sisteme, ideologiju, makroekonomske pokazatelje i dogmatski postavljene ideje, koje imaju negativne uticaje na društvo, kulturu i životnu sredinu. Istovremeno, odrast otvara diskusije sa ciljem pronalaženja efektivnih alternativa, tražeći rešenja za postizanje održivosti u pogledu na resurse (prirodne, kulturne, društvene), kroz postizanje društvene jednakosti i ekološke pravde. Kao centralna ideja odrasta, kroz set komplementarnih ideja, postavljen je izazov potrage za pravim smislom na koji u dugom roku konzumerizam i produktivizam ne mogu odgovoriti.

U izgradnji alternativa odrast se referiše na fundamentalne vrednosti (nematerijalne), čije ostvarivanje usvajanjem redukcionističkih pristupa, društvo približava kvalitetu života, blagostanju, kroz solidarnost, brigu o ljudima, kulturi i životnoj sredini. Krovna hipoteza odrasta: *sa ciljem izbegavanja klimatskih katastrofa moramo prioritet dati ljudima, životnoj sredini i brizi za pomenuta pitanja u odnosu na ekonomski rast (Fairytails of growth, 2019)*. Prethodno osvetljava najveći izazov u funkcionisanju savremenih ekonomskih sistema, kroz odnos: energija (izvori energije i njihova održivost), kao esencijalnog fenomena koji direktno utiče na klimatske promene, a čija dinamika i struktura su uslovljeni projekcijama ekonomskog rasta (zavisnim od fosilnih goriva i posledično karbonskih emisija). Intuitivno se nameće da redukcija svakog oblika potrošnje, jeste kompatibilna sa odrastom.

Postoji nekoliko osnovnih tema koje odrast kritički preispituje:

procesu duga? U čemu se ogleda odgovornost agencija za procenu rizika i devalviranju državnog duga, podstaknuvši povećanje njegovih troškova i omogućavajući ekstremne špekulacije? U čemu je odgovornost državnih organa koji dozvoljavaju finansijske transakcije sa poreskim oazama, koje omogućavaju špekulanti da deponuju ogroman profit zarađen na transakcijama sa dužničkim instrumentima? Imaju li odgovornost državni organi u stvaranju duga za nepotrebne projekte (kao što su sportski stadioni)? Kakva je odgovornost IMF-a i drugih finansijskih institucija u primoravanju nekih vlada da to primene fiskalno prilagođavanje i ko ima koristi od ovoga? Koja je odgovornost banaka u: nuđenju prekomernih zajmova na tržištu finansijskih usluga? Špekulacija sa državnim obveznicama, stvaranju fiskalne krize i forsiranju intervencije IMF-a? Igranju sa derivatima, razmeni kreditnih obaveza i drugih toksičnih sredstava-

- 1) *Ideja o (beskononačnom) ekonomskom rastu.* Prema socio-ekonomskim pristupima Demarije i Rista, odrast preispituje *hegemoniju rasta* pozivajući na *demokratski vođenu redistribuciju i smanjenje proizvodnje i potrošnje (najpre) u industrijski razvijenim društvima (Globalnog severa), sa ciljem postizanja održivosti životne sredine, društvene pravednosti i dobrobiti* (Demaria et al., 2013; Rist, 1997). Odrast je usmeren na demistifikaciju ideje ekonomskog rasta, kroz kritiku monopolizovanih ideja savremene ekonomije u kojima su društvo i priroda postavljeni u funkciju rasta. Odrast ideje ne preporučuju pad, već predstavljaju promišljanja o drugačijem prvenstveno kroz redistribuciju i usporavanje proizvodnje i potrošnje¹⁶.
- 2) *Odustajanje od BDP, kao osnovne mere ekonomskog progressa.* BDP kao makroekonomska mera je fundamentalno destruktivna, jer se referiše na produktivizam i konzumerizam, prepoznate kao doktrine koje je neophodno dekolonizovano promišljati kroz redukcionističke pristupe. BDP *per capita*, kao mera životnog standarda ne ide u prilog suštinski važnim pitanjima za društvo (pristup kvalitetnom zdravlju, edukaciji, obezbeđen mir, sigurnost, bezbednost, krov nad glavom, slobodno vreme, fer radni uslovi, sreća, zadovoljstvo i dr.). Sekulova navodi da su zaposlenje i plata važni preduslovi za zadovoljstvo, međutim kada pokrijemo bazične potrebe i dostignemo prag zarade koja obezbeđuje primarno važnu nadgradnju, svaka dodatna zarada neće doprineti satisfakciji života, već kratkotrajnim kapišlama sreće koje se mogu minutima izraziti i posledica su kupovine (Fairytails to growth, 2019).
- 3) *Redukcija, redistribucija i realokacija*¹⁷. Prema Šnajderu, *odrast odražava pravično smanjivanje proizvodnje i potrošnje, koje će postepeno smanjiti društvenu potrebu za energijom i sirovinama* (Schneider et al., 2010). Ideje za redukcijom u pogledu na potrošnju prati i redukcija u pogledu na radno vreme. U periodima kriza, recesije i kontrakcija na tržištu rada raste nezaposlenost. Hikel navodi da se mogući pravac ogleđa u regulaciji radnih broja sati na nedeljnom nivou (Fairytails to growth, 2019), Viktor na primeru Kanade predlaže model gde skraćeno radno vreme dovodi do sinergije pozitivnih društvenih, ekonomskih i ekoloških implikacija (Victor, 2008). Skraćeno radno vreme može imati važne pozitivne implikacije u pogledu na održavanje kontinuiteta kvaliteta života, praćeno drugim instrumentima¹⁸.

¹⁶ Sa ciljem ostvarivanja kvaliteta života, blagostanja, ekološke i energetske održivosti, društvene jednakosti i pravde.

¹⁷ U pogledu na potrošnju, rad, novac, javni dug, ekološki dug.

¹⁸ Prepoznati instrumenti *basic income, household income*, koji se konceptualno javljaju sa ciljem podrške ljudima da neometano mogu da brinu o sebi i drugima, bez briga koje donose velike promene na tržištu rada

Autor Kalis, navodi da je neophodno sagledati i razumeti, a potom i promeniti načine na koje se novac proizvodi, koristi i cirkulše. Novac je kreiran kao dug, kao takav stvara imperativ za rast sa ciljem otplate duga. Autor referiše na pozitivne alternative, koje se preusmeravaju direktno u društveno i ekološki korisne projekte¹⁹ (Fairytale to growth, 2019). Lada objašnjava perpetum mobile efekat koji se dešava u ekonomiji zasnovanoj na dugu, gde stopa rasta mora stalno biti veća od kamatne stope duga, kako bi se dug servisirao. Tako se dešava globalni perpetum (Fairytale to growth, 2019).

Poseban poziv iz odrast perspektive je upućen prepoznavanju i otplati ekološkog duga. Globalni ekološki dug je nastao kao proizvod ogromne redistribucije i realokacije resursa realne ekonomije. Ovaj dug je potrebno prepoznati kao dug Globalnog severa i razvijenih industrijalizovanih zemalja, koje su rasle na račun rasursa Globalnog juga, to i dalje čine, kroz upotrebu prostora nerazvijenih zemalja za odlaganje prevaziđene tehnologije i industrijskog otpada. Potrebno je dekolonizovati pogled na odgovornost razvijenih zemalja u ukupnom ekološkom otisku na planetarnom nivou. Bogatstvo razvijenih zemalja i pojedinaca, dovodi do neophodnosti promišljanja o mogućim transferima zarada najbogatijih prema siromašnima. Na tragu prethodne ideje Hikel navodi da je *bez dodatnog agregatnog rasta, transferom 7% ukupne zarade od najbogatijih 10% ljudi na svetu, moguće osigurati trajno poboljšanje života i postojećih elementarnih potreba najsiromašnijih* (Fairytale of growth, 2019). Ovakva mera realokacije novca bi trajno rešila problem globalnog siromaštva.

Prema Latušu cilj odrasta ogleđa se u *izgradnji društva u kojem će se živeti bolje, sa manje rada i manje konzumiranja* (Latouche, 2010), u pitanju je *ekološka racionalizacija, manje ali kvalitetnije* (Gorz, 1994; 1991, Latouche 2010). Imajući u vidu osnovne postulate odrasta, jasno je da ideje odrasta teže inzalaženju alternativnih rešenja u pogledu na sistem, organizaciju rada, odgovornost snažno oslonjene na društvene, kulturne i ekološke vrednosti čije obezbeđivanje je u fokusu.

Mogući pravac za internacionalizaciju javno praktičnih političkih rešenja

ReCommonsEurope (CADTM, ERENSEP, ELA 2019) je praktični priručnik pisan za vlade, društvene pokrete (sindikate, udruženja građana, građane) koji se bore na lokalnom, regionalnom, nacionalnom i međunarodnom nivou za fundamentalna ljudska prava i jednakost za sve, za socijalnu emancipaciju i demokratiju i protiv uništavanja ekosistema. Osnivni cilj je da se momentalno odgovori na goruće socijalne i ekološke probleme, kroz adekvatan pritisak na konzervativne snage i

¹⁹ Mery Mellor predlaže koncepte *positive money* i *public money*, kao načine na koje država može da uspostavi kontrolu nad ponudom novca.

institucije koje ih predstavljaju. Program je pisan tokom 2018. godine, od strane sto pedeset učesnika iz dvadeset jedne zemlje članica EU onih koje su u pretpristupnom procesu, a oslanja se na prethodni dokument *Ten Proposals to Beat the European Union*²⁰ koji broji sedamdeset potpisnika. Priručnik ukazuje na najveće izazove sa kojima je EU suočena u pre COVID-19 vremenu, koji su možemo zaključiti ujedno oslabili adekvatne odgovore na COVID-19 krizu. Priručnik svojim praktičnim rešenjima za cilj ima da odgovori na osnovne prepoznate izazove:

- *Nedemokratski manir u kojem EU politički kontinuirano servisira najbogatije sektore, pri čemu obični ljudi izražavaju protest nad takvom politikom EU institucija,*
- *Klimatske krize, nasilne mere štednje, rastuća ksenofobija i rasizam (CADTM, EReNSEP, ELA 2018).*

Ove dve izdvojene teme čine urgentnim potrebu da se organizacije *odozdo* (engl. *bottom-up*) pokrenu zajedno sa društvenim i aktivističkim pokretima, sa ciljem da politike počnu da služe većini društva. Priručnik izdvaja osam poglavlja koja se odnose na promišljanje i predloge u vezi sa politikama:

- javnog duga, u vezi sa kojim je neophodno zagovarati napuštanje nelegitimnih mera štednje i neorživih elemenata;
- banaka, koje je neophodno socijalizovati, tako da budu u funkciji javnog bankarstva i osnovnih društvenih potreba, a ne akumulacije profita;
- zapošljavanje i socijalna prava, moraju biti razvijena i ponovo sagledana tako da poprave životne uslove i obezbede demokratsku moć iznad smisla i svrhe rada;
- energetske i ekološke tranzicije, koje moraju biti stavljene u praktičnu svrhu urgentno sa ciljem sprečavanja dalje destrukcije ekosistema, kroz osmišljavanje novih formi održivog života;
- feminističke borbe, koje treba da budu postavljene u središte radikalnih demokratskih projekata kao transversala svih društvenih i političkih borbi;
- obrazovanje i zdravstvo, moraju biti odbranjeni kao osnovna prava, razvijeni i otvoreni za svakoga kao javne usluge, nasuprot njihovom kontinuiranom degradirajućem ili komodifikujućem statusu;
- internacionalnih janih praktičnih politika i migracije, treba da obezbedi fundamentalna prava za mir i solidarnost između ljudi (CADTM, EReNSEP, ELA 2018).

²⁰ Cilj teksta je da analizira odnos snaga u Evropskoj uniji i razradi niz radikalnih, ali neophodnih predloga protiv mera štednje, neoliberalnih politika i ponudi alternative posojećem obliku evropskih integracija. Dokument je prevashodno usmeren na neligitimnost mera štednje i javnog duga. Kratak zaključak je da samo jake suverene i jednostrane mere samoodbrane mogu omogućiti bilo kojoj progresivnoj nacionalnoj vladi i društvenim snagama koje je podržavaju da raskinu sa merama štednje, neoliberalizmom i reše pitanje nelegitimnog duga.

Kada je reč o ekonomskim merama koje se odnose na društveni oporavak u post-COVID-19 vremenu, moguće je implementirati dodatne preporuke iz Priručnika. One se odnose na regulaciju i mere kontrole (finansijskih) institucija, cena osnovnih dobara i kapitala. U Priručniku su eksplicitno date mere koje se odnose na *suspenziju otplate dugova na osnovu Moratorijuma i građanske revizije javnog duga*, dok se paralelno predlaže uvođenje mera koje će obezbediti *zaštitu penzionih i društvenih fondova*. Navode se mere koje *regulišu i limitiraju privatni bankarski sistem*, uz kreiranje *novog javnog bankarskog sistema* pod demokratskom i društvenom kontrolom.

Predlažu se *progresivne poreske reforme* (koje se odnose na visoke zarade, krupan kapital i ekstremno bogatstvo), sa ciljem finansiranja *novih javnih investicionih politika* i prioriteta. Kreiranje *novih radnih mesta u okviru energetskog tranzicionog modela*, uz *zaštitu radničke klase u slučaju privremenog privrednog pada*, kako bi vladajuća klasa platila troškove krize. Prepoznaje se važnost centralne (narodne suverene) banke, koja treba hitno biti stavljena pod nadležnost vlade, autorizovana za izdavanje novca, kao i politika podizanja i obezbeđivanja minimalnih zarada – kao osnovne mere uslova za život.

U pogledu na konkretne multilateralne sporazume, 2017. godine vlade Škotske, Kosta Rike, Slovenije i Novog Zelanda poristupile su novoj alijansi, *Alijansa ekonomije blagostanja*. Korisno je pomenuti iniciranje agende blagostanja (*engl. Well-being agenda*) od strane premijerke Islanda (Jakobsdottir) 2019. godine kao i poziv za vlade širom sveta da usvoje zelenu i porodično-prijateljski orijentisanu agendu umesto fokusa na ekonomski rast, eksplicitno pozivajući na *alternativnu budućnost zasnovanu na blagostanju i inkluzivnom rastu*. Pozivu se ubrzo pridružuju premijerka Škotske (Sturgeon) i Novog Zelanda (Ardern). Agenda ima za cilj da u fokus stavi socijalne pokazatelje (zdravlje, sreća i dr.) ispred BDP, sa ciljem fundamentalne promene u pogledu na funkcionisanje javnih praktičnih politika²¹.

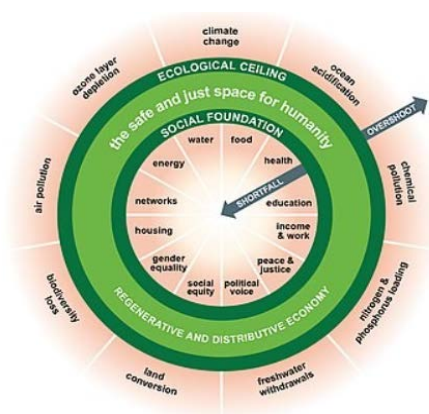
Finalno, izdvajam teorijski pristup autorke Kejt Ravort (Kate Raworth) pod nazivom Ekonomska krofnja (*engl. Doughnut economics*) – *ekonomije za 21 vek*. Ravort daje praktične smernice za formulisanje avangardnih pristupa ekonomskoj politici, primenljive na lokalnom, regionalnom, nacionalnom i međunarodnom nivou, koje referišu na značaj društvenih pitanja i pitanja životne sredine, stavljajući ekonomiju u funkciju ostvarivanja pomenutih pitanja (Raworth, 2017). Ekonomska krofnja je osmišljena kao vizuelni kompas za ekonomiju 21.veka, dajući okvire u vezi sa našim kretanjem u bezbednom i pravednom prostoru. Izdvojeno je pet ključnih faktora: *populacija, distribucija, aspiracija, tehnologija i upravljanje* (Raworth, 2017).

²¹<https://www.iwa.wales/agenda/2019/10/wellbeing-worldbeaters-new-zealand-and-scotland/> i <https://wellbeingeconomy.org/iceland/> (Pristupljeno: 10.09.2020).

Ekonomski model krofne ima za cilj stvaranje kružne ekonomije u kojoj svi možemo napredovati, kao čvrsta alternativa ideji ekonomskog rasta. Prstenovi kao vizuelni kompas čine krofnu (Slika1), a autorka kao fundamentalno važne elemente prepoznaje prstenove *unutrašnji društveni i spoljašnji ekološki*. Između je prostor koji otkriva nedostatke stvarno stanje u pogledu na osnovna pitanja, kao takav treba da predstavlja mesto delovanja ekonomske politike. *Oni koji upadnu u rupu krofne su manje srećni u sadašnjim društvima širom sveta. Testo u sredini je slatko mesto. Ovde se zadovoljavaju svačije potrebe i ljudi su postavljeni tako da napreduju i žive život najbolje moguće. Pružajući okvir za kružnu ekonomiju, krofna uključuje ljude koji zajedno rade na nezi planete²².*

Spoljašnji prsten krofne predstavlja zemljin ekosistem i štetu koju kao ljudi moramo da izbegnemo. U njemu su istaknuti izazovi: *acidifikacija okeana, hemijsko zagađenje, zagađenje vazduha (nitrogen i fosfor, Co2), čista voda, očuvanje zemljišta, gubitak biodiverziteta i klimatske promene* (Raworth, 2017). Unutrašnji prsten predstavlja minimum koji je potreban za uspešan život a elementi su: *pristup čistoj vodi i kanalizacionim sistemima, socijalna jednakost, rodna ravnopravnost, hrana, pristup uravnoteženijem sistemu energije, stanovanje, obrazovanje, zdravstvo, prihodi, politički glas i život u miru i pravdi*. Pomeranje prema centru od unutrašnjeg prstena ukazuje na manjak u pogledu na društvenu osnovu. Pomeranje prema spolja ukazuje na štetno prekoračenje u pogledu na izdvojena ekološka pitanja. Prostor između je zona bezbednosti i pravednog prostora za čovečanstvo.

Slika 1: Ekonomska krofna

Izvor: Smartcityhub

²²<https://www.intelligentliving.co/amsterdam-doughnut-economic-model/> (Pristupljeno 10.09.2020.)

Amsterdam u aprilu 2020. godine postaje prvi grad na svetu koji donosi odluku u vezi sa implementiranjem ekonomskog modela krofne²³. Budući da je odluka u vezi sa implementacijom ekonomskog modela krofne doneta u COVID-19 prvom talasu, to bi mogao biti argument budućeg gledanja na razvoj Srbije.

ZAKLJUČAK

Prvi naslov imao je za cilj da ukaže na ranjivost i neodrživost savremene ekonomije. Kritički i dijalektički pristupi pomogli su argumentima da je ova hipoteza tačna, sagledavanjem od liberalizma do neoliberalizma, kao ideoloških podrški za funkcionisanje savremene ekonomije kakva je danas. Mehanizmi delovanja i širenja ideja oslonjeni su na eksproprijaciju vrednosti: demokratije, slobode, pluralizma. Prethodno je osvetlilo značaj ponovnog uspostavljanja i revitalizacije vrednosti koje se tiču javnog, društvenog, i zajedničkog, kroz solidarnost i udruživanje kako u faktičkom društvenom delovanju, radnoj organizaciji, tako i u društveno vidljivim narativima. Traganje za demokratičnijim sistemima biće u fokusu i narednih istraživanja, a metodološku podršku može imati kroz kritičke pristupe u sagledavanju sistema paralelno oslonjene na političko-ekonomske, kritičko-kulturološke i političko-ekološke perspektive. Prethodno je važno, budući da su sistemi konstituisani između ekonomije, politike, kulture, prirode i društva.

Drugi naslov ukazao je podrobnije na mane dosadašnjeg funkcionisanja u pogledu na "oprobane" ekonomske pristupe i recepture u finansijskim i društveno-ekonomskim krizama. Budući da se gotovo svi pristupi svode na mere štednje i dodatna državna zaduživanja, a državni intervencionizam je usmeren na spašavanje ugroženog privatnog krupnog kapitala sa ciljem spašavanja ekonomskog rasta, dat je kritički osvrt na fenomene: rasta, razvoja, javnog duga i SDU kao najvećih mitova savremene ekonomije, sa ciljem njihove dekolonizacije i dekonstrukcije. Prethodno je impliciralo na važnost sagledavanja sistema javnog duga, finansijskih sistema, mera štednje koje ugrožavaju naknade za rad, naknade za penziju i druga socijalna davanja.

Evidentni zaključak koji se nameće, glasi da pomenute mere stvaraju veće društvene i međudržavne jazove unutar evrozone i u odnosu sa periferijom. Drugim rečima, pomenute mere na brojnim primerima nisu donele dobrobit društvu već selektivnoj populaciji, pa je s toga neophodno tražiti potpuno nova rešenja, jer je uostalom i priroda krize izazvana COVID-19 drugačija.

U vezi sa prethodnim posebna pažnja u trećem naslovu, bila je posvećena postojećim teorijskim i aktivističkim pravcima, kao i međunarodnim preporukama

²³<https://www.intelligentliving.co/amsterdam-doughnut-economic-model/> (Pristupljeno 10.09.2020).

u vezi sa internacionalizacijom pristupa u pogledu na neophodnost izgradnje budućih sistema koji će biti društveno i ekološki pravedniji. Predložene alternative, zapravo su efektivni odgovori na uočene systemske probleme. U tom smislu, građanska revizija javnog duga predstavlja instrument odgovora na nelegitimne javne dugove. Odrast je teorijsko-aktivistički pravac, oslonjen na političko ekološke i socio-ekonomske teorije jednako kao i na aktivističko delovanje. Odrast faktički dekonstruiše savremenu ekonomiju, ukazujući na njene najranjivije elemente, koji istovremeno imaju najnepravednije društvene i ekološke implikacije. Odrast je ponudio pravce za promišljanje novih systemskih rešenja. Odrast je u radu imao za cilj da ukaže na goreća najvažnija pitanja i izazove u vezi sa životnom sredinom i prirodnim resursima kao i neprikosnovena prava na pristup istim, napore da se drastično smanji upotreba fosilnih goriva i emisija štetnih gasova i odnos sa ekonomijom, kao i upravljanje otpadom kroz konfrontaciju sa neetičkim pristupima institucija energetskeg sektora. Elementarna ljudska prava su sve više ugrožena, a taj pritisak je samo produbljen COVID-19 krizom.

Predložene alternative imaju zajedničko da ukazuju na neophodnost obezbeđivanja prava na dostojanstven rad i jednake radne slove bez obzira na pol i rod, na stanovanje, pristup kvalitetnom zdravstvenom i obrazovnom sistemu za svakoga, a to je polje javnih i društvenih usluga kojw fundamentalno predstavljaju preduslov za kvalitetetan život. Alternative su oslonjene na redukcionističke ideje i potrebe za realokacijom sredstava, što je od izuzetnog značaja za post-COVID-19 systemsku konstrukciju.

U obzir su uzete preporuke značajne za međunarodni kontekst, odnosno internacionalizaciju rešenja za uočene izazove. ReCommonEurope priručnik, jer pruža uvid u setove mehanizama, instrumenata, kratkoročnih i dugoročnih aktivnosti, sa ciljem postizanja više demokratskih društava, koja teže većoj jednakosti, solidarnosti i pravednosti. Agenda za blagostanje kao i sporazum koji joj je prethodio, bili su važni za istraživanje, jer su pomogli sagledavanju alternativnih agregata, kroz odluke zemalja pionira da nađu praktična politička rešenja za napuštanje BDP kao ulimativnog pokazatelja progressa.

Na kraju, ekonomska krofna kao teorijski koncept Kejt Ravort, je konceptualno blago kada je reč o razvojnim pravcima koji su visoko osetljivi na društvenu i ekološku pravdu. U prilog razvojnom potencijalu zasnovanom na modelu ekonomske krofne, govori činjenica da je Amsterdam prvi grad u kom je doneta odluka o takvom razvoju u aprilu 2020. godine, tokom velikog evropskog talasa COVID-19.

Izdvojeni alternativni pristupi, javljaju se kao sublimacija prethodno sagledanih slabosti ekonomskih sistema koji narušavaju društvenu i prirodnu supstancu. Suprotno tome oni su ukazali u radu na značaj, položaj i ulogu društva – javnosti,

javnog prostora, javnih i zajedničkih resursa, društvenog i kolektivnog u promišljanju novih sistemskih rešenja i alternativa u pogledu na javni dug, razvoj i rast. U tom smislu, COVID-19 predstavlja nadu za rešavanje nagomilanih izazova koji se tiču na prvom mestu ekonomskih politika i instrumenata (fiskalnog dampinga i poreskih *El dorada*, kao i neetičkog pristupa u poslovanju finansijskog sektora).

Oslanjajući se na prethodno, sugestija za donosiocice odluka koja bi bila od izuzetnog značaja, je da pre planiranja ekonomskih mera kao odgovora na COVID-19, ukupnu privredu organizuje kao oblasti od niskog do najvišeg prioriteta, tako da u fokusu budu ekološka pravednost i društvena jednakost.

LITERATURA

- [1] Beaud, M., Dostaler, G. (1997). *Economic thought since Keynes: A history and dictionary of major economists*. UK: Routledge, London.
- [2] Bell, D. (2014). *What is liberalism? Political Theory*, str: 682–715.
- [3] Brown, W., (2003). Neoliberalism and the end of liberal democracy. *Theory and Event*, Vol. 7, No. 1.
- [4] CADTM, ERensep, ELA, 2019, ReCommonsEurope, Manifesto for new popular internationalism in Europe, ed: Alexis Cukier, Nathan Legrand and Éric Toussaint <https://www.cadtm.org/ReCommonsEurope-Manifesto-for-a-New-Popular-Internationalism-in-Europe>
- [5] Chakravartty, P., Schiller, D. (2010). Global financial crisis: Neoliberal newspeak and digital capitalism in crisis. *International Journal of Communication*, Vol. 4, str. 670–692.
- [6] Cockett, R., (1995). *Thinking the unthinkable: Think-tanks and the economic counterrevolution, 1931–1983*. UK: Fontana Press, London.
- [7] Fairytails of Growth, 2019, Documentary movie, https://www.youtube.com/watch?v=dQ4cpOKmde8&ab_channel=FairytalesofGrowth
- [8] Fattorelli, M., (2016). *Citizens Public Debt Audit, Experiences and methods*. Geneva, Liège: CETIM/CADTM.
- [9] Freedman, M., Stears, M. (2013). *Liberalism, The Oxford handbook of political ideologies*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- [10] Fukuyama, F. (2006). *The end of history and the last man?* New York, free press: Simon and Schuster.
- [11] Garnham, N., (1995). Political economy and cultural studies: Reconciliation or divorce? *Critical Studies in Mass Communication*, str: 62–71.
- [12] Gorz, André. (1991,1994) *Capitalism, Socialism, Ecology*, trans. Chris Turner, London: Verso.

- [13] Griethuysen P., V., Why are we growth-addicted? The hard way towards degrowth in the involutory western development path, *Journal of Cleaner Production*
- [14] Grossberg, L., (1995). Cultural studies vs. political economy: Is anybody else bored with this debate? *Critical Studies in Mass Communication*, str. 72–81.
- [15] Habermas, J. (1989). *The structural transformation of the public sphere: An inquiry into a category of bourgeois society*. Cambridge, UK: Polity.
- [16] Hall, G., (2016). *The Uberfication of the university*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- [17] Hall, S. (1988). *The hard road to renewal: Thatcherism and the crisis of the left*. London, UK: Verso.
- [18] Hall, S., (1996). *Critical dialogues in cultural studies*. London, UK: Routledge
- [19] Hames, T., Feasey, R. (1994). Anglo-American think tanks under Reagan and Thatcher. In a Book: *A conservative revolution? The Thatcher-Reagan decade in perspective*, str. 215–237, UK: Manchester University Press.
- [20] Hayek, F., (1944). *The road to serfdom*. UK: Routledge, London.
- [21] Jessop, B, (2002). Liberalism, neoliberalism, and urban governance: A state–theoretical perspective. In *Spaces of neoliberalism: Urban restructuring in North America and Western Europe*. Oxford, Blackwell.
- [22] Kočović De Santo, M.(2019). Social activism in internet space cultural political ecology and degrowth, conference paper “New horizons” *International conference presentation*, Faculty of Dramatic Arts.
- [23] Kočović De Santo, M., (2020). Rast i odrast: ekonomski stub kao pretnja kulturnoj i ekološkoj održivosti zajedničkih resursa (komonsa). Zbornik radova Fakulteta Dramskih Umetnosti, Instituta za pozorište, film, radio i televiziju, Beograd.
- [24] Kočović, M. (2017). *The contribution of eco-cultural tourism to the sustainable development of protected areas with associated cultural and natural heritage*. PhD thesis, Faculty of Dramatic Arts, Belgrade University.
- [25] Latouche S., Farewell to growth 2010, Polity Press 65 Bridge Street Cambridge CB2 1UR, UK
- [26] Meadows, D., Meadows D., Randers, J., Behrens, W., (1972). *The Limits to Growth, A report on THE CLUB ROMES predicament on mankind*. Universe Books, NEW YORK.
- [27] Mirowski, P., (2013). *Never let a serious crisis go to waste: How neoliberalism survived the financial meltdown*. London, UK: Verso.
- [28] Mušić, G., (2012). *Istorija ekonomskih kriza u kapitalizmu U Kriza, Odgovori, Levica – prilozi za jedan kritički diskurs*. Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd.
- [29] OECD (2020). *The COVID-19crisis and state ownership in the economy: Issues and policy considerations*.
- [30] Peck, J., (2010). *Constructions of neoliberal reason*. UK: Oxford University Press.

- [31] Phelan, S., (2014). *Neoliberalism, media, and the political*. UK: Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- [32] Phelan, S., Dawes, S., (2018). *Liberalism and Neoliberalism*, on-line publication, Oxford University press, DOI:10.1093/acrefore/9780190228613.013.176.
- [33] Pickard, V. (2007). Neoliberal visions and revisions in global communications policy from NWICO to WSIS. *Journal of Communication Inquiry*, Vol. 31, No. 2, str. 118–139.
- [34] Polanyi, K. (2001). *The great transformation*. Beacon Press, Boston.
- [35] Radenkovic, I., (2016). *Strane direktne investicije u Srbiji*. Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, Beograd.
- [36] Raworth., K. (2017). *Doughnut Economics – Seven ways to think like 21-st Century economist*. Kindle version.
- [37] Repetto, R., (1985). *The global Possible-Resources, Development and the New Century*. A World Resources Institute Book. New Haven: Yale University Press
- [38] Rist, G. (1997). *The History of Development: from western origins to global faith*. London, Zed Books.
- [39] Sachs, W. (2010). *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power*. Zed Books, London
- [40] Schneider, F., G. Kallis., J. Martinez-Alier (2010). Crisis or opportunity? Economic degrowth for social equity and ecological sustainability. *Journal of Cleaner Production*, Vol. 18, No. 6, str. 511–518
- [41] Solow, R. (1992). *An Almost Practical Step Toward Sustainability*. Invited Lecture on the Occasion of the Fortieth Anniversary of Resources for the Future. Washington, D.C., pp 15.
- [42] Tierney, T., (2008). Essay on Michel Foucault, security, territory, population. *Foucault Studies*, str. 90–100.
- [43] Toussaint, E., (2012). Jezgro protiv periferije u Evropskoj Uniji U *Kriza, Odgovori, Levica – prilozi za jedan kritički diskurs*, Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd.
- [44] Victor, P. (2008). *Managing Without Growth: Slower by Design, Not Disaster*. Cheltenham: Edward Elgar.

PANDEMIJA I DRUGE KRIZE: SLIČNOSTI, RAZLIKE I LEKCIJE

Slaviša Tasić¹

Apstrakt

Tekst se bavi problematikom ekonomskih kriza i ulogom koju ekonomska teorija i politika igraju u odgovorima na njih. Kriza izazvana pandemijom iz 2020. godine poredi se sa ranijim ekonomskim krizama, a posebno sa Velikom recesijom nastalom usled finansijskog sloma iz 2008. godine. Geneza dve krize je različita i zato su i odgovori ekonomske politike na svetskom nivou različiti, ali imaju i neke važne sličnosti. Pojedini koraci preduzeti tokom Velike recesije poslužili su kao lekcija prilikom odgovora na krizu iz 2020. godine.

Cljučne reči: *pandemija, ekonomska kriza, Velika recesija, monetarna politika.*

UVOD

Najveća svetska ekonomska kriza u 20. veku, Velika depresija, osim ogromnih posledica na privredu i živote ljudi, ostavila je i posledice na ekonomsku nauku i ekonomsko-političku praksu. Njujorški berzanski krah iz 1929. godine, koji se u narednom periodu pretvorio u Veliku depresiju na svetskom nivou, doneo je sa sobom promenu načina na koji se razmišlja o ekonomskim pitanjima. Ključna promena bio je skok ka razumevanju važnosti makroekonomskih veličina i njihovih odnosa u vođenju ekonomske politike.

Pre Velike depresije makroekonomija je postojala samo u smislu pokušaja agregatnog sagledavanja obima privrede i njenih segmenata, pre svega u smislu doprinosa pojedinih sektora i raspodele ukupnog dohotka po faktorima. David Ricardo može se smatrati začetnikom ove samo uslovno rečeno makroekonomske tradicije, iako je sporadičnih pokušaja sagledavanja nacionalnih računa i merenja veličine ukupnog proizvoda bilo i pre njega. Posle Velike depresije, međutim, ekonomska nauka se po prvi put organizovanije okreće makroekonomiji u smislu studiranja makroekonomskih agregata i njihovog aktivnog menadžmenta u sklopu ekonomske politike.

¹ Dr Slaviša Tasić, naučni saradnik, Institut ekonomskih nauka, e-mail: slavisa.tasic@ien.bg.ac.rs

Ovaj skok nije potekao iz akademskih debata, već je bio indukovano realnim događajima. Ekonomisti poput Johna Maynarda Keynesa i Mihala Kaleckog razvili su teoriju poslovnih ciklusa koja državi daje jasne preporuke u slučaju recesije izazvane padom agregatne tražnje. Promena se činila neminovnom jer su u borbi protiv tada sve dublje recesije nosioci ekonomske politike mnogih zemalja i sami već bili dolazili do sličnih zaključaka i preduzimali makroekonomske mere. Promene u ekonomskoj politici i shvatanjima došle su istovremeno, kao posledica eksternog šoka. Oganizacija i formalizacija promena u nauci, uključujući uspostavljanje makroekonomije kao zasebne discipline, uslediće u narednim decenijama. Sve do druge polovine 20. veka makroekonomske debate odvijale su se na istorijskom terenu Velike depresije i pitanja šta je adekvatan odgovor države na šokove takvog tipa.

Svetska ekonomska kriza započeta 2008. godine, ili Velika recesija, imala je mnogo toga zajedničkog sa Velikom depresijom. Snaga inicijalnog šoka bila je najverovatnije i veća 2008. godine. Međutim, zbog značajno boljih reakcija ekonomske politike – dobrim delom zahvaljujući znanju akumuliranom tokom makroekonomsih debata koje su usledile Velikoj depresiji – Velika recesija je na kraju bila daleko blaža.

Širenje krize iz 2008. godine i njen brzi prelazak na međunarodni i svetski nivo takođe su uporedivi sa događajima od osam decenija ranije. Izostao je, međutim, konkretniji odgovor ekonomske teorije. Uticaj kriznih događaja na ekonomska razmišljanja bio je mnogo manji. Možda je glavni razlog to što je Velika recesija bila manje traumatična od Velike depresije, ali jedan od razloga svakako je i to što je današnja ekonomska nauka na mnogo stabilnijim osnovama. To se može posmatrati kao prednost, ali i kao mana u smislu metodološke okoštalosti, nefleksibilnosti i nespremnosti na promene.

Konačno, pandemija iz 2020. godine doneće poslednji veliki ekonomski potres. U jednom trenutku ovaj najnoviji sunovrat pretio je da bude i gori od prethodnih. On je svakako naišao još naglije. Neki sektori uslužne privrede su u roku od samo nekoliko nedelja sa pune aktivnosti spali na nulu. Stope pada bruto domaćeg proizvoda su u velikim svetskim ekonomijama prelazile 30% na kvartalnoj osnovi. Sa boljim sagledavanjem zdravstvene situacije, sa razumevanjem potrebnih mera i rizika, ali i uz obilne reakcije ekonomske politike gotovo svuda u svetu, usledio je relativno brzi oporavak. Trenutno izgleda da će ekonomska katastrofa biti izbegnuta i da će sadašnja recesija i po dubini i po trajanju biti kraća od prethodno pomenutih.

Velika recesija

Jedna od često diskutovanih tema po nailasku krize iz 2008. godine bila je nesposobnost ekonomske struke da predvidi njen dolazak. Nosioci ekonomske politike, analitičari i mediji kritikovali su ekonomiste zbog odsustva ako ne tačnih prognoza, onda bar upozorenja da do slične vrste krize može doći.

Odgovor ekonomista je generalno bio u skladu sa većinski prihvaćenim načelima ekonomske metodologije (videti, npr. Colander et al. 2014). Krize je, naime, po definiciji nemoguće predviđati jer kad bi se mogle predviđati onda ih ne bi ni bilo. Svi ekonomski akteri bi se unapred pripremili za dolazeći scenario, a to bi onda isključilo mogućnost krize. Ovo načelo je varijacija hipoteze efikasnog tržišta, koja je u svojim lakšim ili strožim oblicima takođe široko prihvaćena među ekonomistima. Sadašnje ekonomsko stanje, na finansijskim tržištima ili van njih, samo je prosek različitih očekivanja budućih stanja.

Ova vrsta argumenta je načelno ispravan odgovor ekonomista na pitanje o mogućnosti tačnog predviđanja ekonomskih kriza. Finansijsku krizu propustili su da predvide ne samo ekonomisti, već i finansijski stručnjaci, bankari ili eksperti za nekretnine koji su bili u središtu konkretnih događaja. Više naknadnih studija dokumentovalo je da finansijski eksperti i lideri finansijskih institucija ni sami nisu očekivali propast hipotekarnih obveznica pokrenut padom cena nekretnina (Fahlenbrach and Stulz 2011).

Ipak, prilikom takvog ekonomskog sloma ekonomska nauka ne može biti izuzeta od svake odgovornosti. Dok se objašnjenje da ekonomisti nisu mogli predvideti nastanak krize u smislu njenog datuma i konkretnog oblika može prihvatiti, ostala je problematična velika razdvojenost ekonomske nauke od finansijskih mehanizama koji su doveli do krize. Samo retki izuzeci među ekonomistima su se uopšte bavili konceptima koji su, kako se ispostavilo 2008. godine, sačinjavali ključnu infrastrukturu modernih finansijskih tokova: hipotekarnim obveznicama, finansijskom regulacijom, osiguranjem depozita, ili međubankarskim kreditnim tokovima kroz repo operacije (Gorton 2010). Umesto propusta da se sa preciznošću predvidi kriza, intelektualna odgovornost odnosi se na propust da se akademska istraživanja povežu sa stvarnim funkcionisanjem finansijskog sistema. Detalji funkcionisanja kreditno-finansijskog sistema bili su jedva poznati među ekonomistima, a njihova važnost daleko potcenjena.

Rasplamsavanje krize nakon 2008. godine izbacilo je upravo takve kritične detalje finansijskih tokova u prvi plan. Odjednom je postalo očigledno da se hipotekarne obveznice nalaze u samim temeljima finansijskih sistema razvijenih ekonomija. One su bile kritične za normalno funkcionisanje kreditnih tokova između banaka i drugih finansijskih institucija. Dok su ekonomski udžbenici podučavali o klasičnom

depozitnom bankarstvu koje štednju stanovništva plasira u kredite privredi, ispostavilo se da se u prethodnim decenijama razvio i ogroman paralelni kreditni sistem u kojem finansijske institucije pozajmljuju jedna drugoj uz kolateral.

Sa takvim razvojem krize, odgovori ekonomske politike na nju nisu proizlazili iz nekih posebnih teorijskih saznanja već su nosioci ekonomske politike u sadejstvu sa poslovnim svetom otkrivali rešenja u hodu. Kao i prilikom Velike depresije, nosioci ekonomske politike upustili su se u praktična rešenja i pre nego što su pouzdana akademska objašnjenja bila dostupna. Odgovor na krizu bio je kompleksan i ovde se ne možemo obazirati na sve detalje, ali se u osnovi sastojao iz tri vrste inicijativa.²

Najpre, države su vršile direktan otkup spornih hipotekarnih obveznica kada je u trenucima panike njihova vrednost bila neizvesna. Nepoznata tržišna vrednost obveznica u momentu panike poremetila je kreditne tokove i nastavak takve situacije pokrenio bi novi talas bankrotstava. Državna kupovina takvih obveznica po povoljnoj ceni imala je za efekat vraćanje kreditnih tokova u normalu, ali i spašavanje nekih od najvećih finansijskih institucija od bankrota.

Drugo, centralne banke odgovorile su na finansijsku krizu velikom monetarnom ekspanzijom. Ogromno povećanje monetarne baze bilo je informisano ranijom monetarističkom interpretacijom događaja iz Velike depresije, prema kojem prekomerna restriktivnost monetarne politike može nepotrebno produžiti recesiju. U takvim situacijama, nekonvencionalne mere povećanja monetarne baze mogu zaustaviti realni pad (Bernanke, Reinhart, and Sack 2013).

Konačno, u domenu fiskalne politike oprobani su budžetski stimulusi van tradicionalnih automatskih stabilizatora. Ideja fiskalnih stimulusa bila je podstaknuta tradicionalnom kejnzijanskom teorijom koja nalaže da u uslovima zamke likvidnosti, kada kamatne stope više nije moguće smanjivati, direktna državna potrošnja ostaje jedini preostali pokretač agregatne tražnje. U tome nije bilo konsenzusa jer teorijski scenario fiskalnog stimulusa podržavaju ekonomisti kejnzijanske i novokeynzijanske orijentacije, ali ne uživa univerzalnu podršku.

Ipak, gotovo sve veće ekonomije, uključujući SAD, Kinu i evropske zemlje u različitom stepenu, povećali su budžetske deficite da bi direktnom potrošnjom stimulisali rast. Koliko je rast na ovaj način stimulisan je empirijsko pitanje koje teško može biti razrešeno. Procene fiskalnog multiplikatora i u redovnim situacijama imaju veliki raspon, a Velika recesija je još atipičnije i složenije okruženje za kredibilnu procenu.

² Za detaljniji pregled videti Tasic (2012).

Pandemija

Ekonomska kriza izazvana COVID-19 pandemijom drugačije je prirode od Velike recesije, ali i Velike depresije. Ključna razlika je da je pandemijska kriza izazvana potpuno neekonomskim eksternim šokom. Spoljni šok sačinjavali su kako sama pandemija i neizvesnost vezana za nju, tako i institucionalna reakcija država na pandemiju: uvođenje strogih karantinskih mera.

U prvoj fazi najdirektnije je pogođena strana ponude. Kao i u slučaju prethodne finansijske krize, neočekivanost i nedostatak presedana usloveli su donošenje nestandardnih ekonomskih mera koje nisu imale uporišta u nekom posebnom teorijskom okviru jer tako nešto nije ni postojalo. Spoljni šokovi ove veličine su jako retki i spremnog istorijskog primera nije bilo. Kod Velike recesije kritična je bila strana tražnje i nakon saniranja finansijskog sistema ekonomska politika bila je usmerena na oživljavanje platežno sposobne tražnje. Prilikom pandemijske krize primarni negativni šok bio je na strani ponude.

Ekonomske mere kojom su države reagovalе na pandemiju su u načelu bile jako slične u čitavom svetu. Glavni odgovor bio je fiskalni, ali se ovog puta, za razliku od politika fiskalnog stimulusa iz perioda Velike recesije nije moglo raditi o opštijem stimulanju tražnje. Fiskalne mere bile su usmerene na očuvanje strukture ponude, a to je, posredno, putem socijalne komponente održavalo i agregatnu tražnju u životu. Zajedno sa automatskim stabilizatorima i uračunatim padom bruto domaćeg proizvoda, obim fiskalnih mera je takav da se u najvećem broju zemalja u 2020. godini očekuju dvocifreni budžetski defцити.³

Srž fiskalnih mera bio je u pomoći zaposlenima direktno ili kroz finansijske podsticaje firmi da očuvaju zaposlenost. Osnovna ideja ove vrste pomoći, kao i mera poreskih olakšica i odlaganja, je sprečiti pomeranje krive agregatne ponude ulevo. Generalno gledano, u Evropi su mere podrške zaposlenosti bile usmerene prema firmama, sa ciljem da se firme stimulišu da radnike ostave na subvencionisanim platnim spiskovima i tako očuvaju strukturu zaposlenosti. U Sjedinjenim Američkim Državama su firme takođe bile stimulisane da ne otpuštaju, ali je veliki deo pomoći direktno usmeren ka nezaposlenima, uvođenjem značajnog vanrednog federalnog dodatka na već postojeće državne naknade za nezaposlenost. Ova razlika u pristupu će verovatno imati mikroekonomske efekte na strukturu privrede i zaposlenosti u narednom periodu. Na makroekonomskom planu razlika nije velika. U oba slučaja je kroz pomoć firmama, redovnu i dodatnu

³ Trenutne prognoze budžetskih defцити Haver Analytics, koje prenosi list Economist od 21. avgusta 2020. iznose 5.3% BDP za Kinu, 9.3% BDP za evrozonu, 15.9% BDP za SAD i 18.1% BDP za Ujedinjeno kraljevstvo.

pomoć nezaposlenima, kao i univerzalnu podelu pomoći stanovništvu, agregatna tražnja takođe dobila fiskalni stimulans.

Imajući u vidu da tražnja nije bila primarni problem, obim monetarnih mera bio je iznenađujuće veliki. Velike svetske centralne banke su i sa nastupom krize iz 2008. godine brzo reagovala, a izvesno je da je ta reakcija utrla put ovogodišnjoj. Kako je kriza iz 2008. potekla iz finansijskog sektora, monetarna intervencija je tada bila prirodna i očekivana, iako u to vreme iznenađujuće velika. Kupovina sporne aktive iz finansijskog sektora je istovremeno označavala povećanje monetarne baze. U samim počecima tadašnje krize centralne banke su takve kupovine sterilizovale istovremenim umanjenjem novčane baze na drugoj strani, bojeći se prevelikog i inflatornog rasta novčane mase. Ubrzo se, međutim, uvidelo da inflacija neće predstavljati problem i rast primarne emisije se ubrzao kupovinom druge aktive kroz programe takozvanog kvantitativnog olakšanja.

Japan je već imao prethodnih iskustva sa programima kvantitativnog olakšanja zbog deflacije sa kojom se borio ranih 2000-ih godina, ali je Evropska centralna banka (ECB) bila nešto sporija od Federalnih rezervi po tom pitanju i više se pribojavala inflacije. Važna lekcija krize iz 2008. godine i mera koje su se nastavile narednih godina bila je da nagla monetarna ekspanzija u uslovima krize nije nužno inflatorna. Upravo to je doprinelo brzom, odlučnom, a potencijalno i prekomernom reakciji centralnih banaka 2020. godine.

S obzirom da je virus potekao iz Kine i najpre pogodio njenu privredu, centralna banka ove zemlje je upadljivi izuzetak jer je pandemiju propratila bez dodatnih monetarnih intervencija. Sve ostale velike privrede imale su posebne programe stimulusa koje su uslovile veliki rast količine primarnog novca. Između marta i juna 2020. godine monetarna baza Sistema federalnih rezervi je zahvaljujući operacijama kupovine hartija od vrednosti porasla za približno 50%, odnosno 1.7 biliona dolara, pre nego što se njen rast zaustavio. ECB je reagovala na sličan način, povećavši svoju monetarnu bazu za 1.6 biliona evra na uporediv način. Kod ECB, međutim, na tu količinu treba dodati i povećane pozajmice bankama putem dugoročnih repo operacija, pa se tako u slučaju evrozone može govoriti o ukupnoj primarnoj emisiji od preko 3 biliona evra ove godine. Banka Engleske sa 300 milijardi funti ovogodišnje primarne emisije prati isti trend. Banka Japana, koja je posle veoma dugog perioda monetarnih stimulusa nameravala da stane, tokom ove godine je ipak bila primorana da poveća svoju monetarnu bazu za 60 triliona jena.⁴

Malo je verovatno da bi se takva ekspanzija dogodila bez prethodne slične reakcije centralnih banaka iz 2008. i 2009. godine. U vreme tadašnje krize, koja je bila

⁴ Podaci su javni i dostupni na vebstranovima pomenutih institucija.

finansijska i monetarna u svom začetku, otpori monetarnoj intervenciji bili su ogromni jer takav obim intervencija nikada prethodno nije bio preduzet, pa je u delovima struke i javnosti bila prisutna bojazan od inflacije. Strah od inflacije, međutim, ni tada se nije preneo na finansijska tržišta i inflaciona očekivanja merena kamatnim stopama ili obveznicama indeksiranim inflacijom (poput TIPS, Treasury Inflation-Protected Securities) bila su i u jeku intervencija niska. Do inflacije u narednim godinama zaista nije došlo, što je pokazalo da centralne banke nisu pogrešile u tom pravcu i da čak i velike monetarne intervencije ne moraju nužno biti inflatorne. Takav razvoj događaja je sasvim sigurno razlog zašto snažna monetarna intervencija prilikom ovogodišnje krize nije izazvala istu vrstu protesta. Tržišna inflaciona očekivanja su takođe, kao i u periodu posle 2008. godine, ostala niska.

Sa druge strane, činjenica da velike monetarne intervencije već dva puta ne izazivaju rast potrošačkih cena može da polako dovede u pitanje tradicionalna merila inflacije. Nakon intervencija posle 2008. godine nisu rasle cene koje ulaze u klasičnu definiciju inflacije ili u deflator bruto domaćeg proizvoda, ali jesu porasle cene plemenitih metala, nekretnina i berzanske aktive. Štaviše, rast cena sve te aktive deo je „imovinskog kanala“ transmisije monetarnih intervencija, koji se zasniva na načelu da porast ukupne vrednosti imovine građana i privrede ohrabruje njihovu potrošnju i time podiže agregatnu tražnju. U tom smislu, rast cena aktive kod ovih intervencija nije nusproizvod već deo dizajna.

Brzi oporavak cena akcija i druge aktive, a zatim i nastavak njihovog rasta u vreme opšte ekonomske krize doveo je do toga da vlasnici aktive najjasnije osete koristi monetarne intervencije. Nešto slično se dešava već od aprila 2020. godine i na delu je ponovna razdvojenost između sumorne situacije u realnoj ekonomiji i optimistične slike koju daju berzanski indeksi. Kako su dve analogne situacije iz 2009. i 2020. godine povezane monetarnom ekspanzijom, postaje sve važnije ispitati kakve su posledice kvantitativnih popuštanja van tradicionalnih cenovnih indeksa.

Jedna značajna razlika između prethodnih ekonomskih kriza i ovogodišnje pandemijske krize odnosi se na institucionalne promene do kojih dolazi posle kriza. I Velika depresija iz 1930-ih i Velika recesija iz 2000-ih su, uz ekonomske, imale i institucionalne i političke posledice koje ovde možemo razmotriti samo u naznakama. Prvi odgovor na Veliku depresiju bio je povratak trgovinskog protekcionizma čije će otopljavanje početi tek nakon Drugog svetskog rata. Trajnija posledica od protekcionizma bio je ubrzani, mada već ranije otpočeti rast regulatorne države, makroekonomskog upravljanja, kao i odustajanje od zlatnog standarda. Raspad sistema zlatnog standarda počeo je još sa Prvim svetskim ratom ali je Velika depresija označila njegov konačni pad, ne računajući kasniji slabo disciplinovani bretonvudski pokušaj posrednog vezivanja valuta za zlato.

Institucionalne posledice Velike recesije iz 2000-ih bile su uže regulatorne prirode. Na finansijsku krizu odgovorilo se novom i izmenjenom finansijskom regulacijom, uključujući nacionalne zakone i novi skup međunarodnih Bazelskih standarda. Međutim, izmene u regulativi nisu bile revolucionarne već su ojačale već postojeće trendove. Novi Bazelski standardi su već bili na putu i pre nailaska Velike recesije, a nove i obimnije nacionalne regulacije nisu promenile suštinsku prirodu sistema. I pre i posle krize država figurira kao glavni regulator finansijskih rizika i osiguravač gotovo svih depozita, dok se finansijske institucije pre svega bave ispunjavanjem standarda zadate regulacije i arbitražom rizika u propisanim okvirima.

Institucionalne promene nakon pandemijske krize biće, po svemu sudeći, manje jer su i okolnosti drugačije. Najpre, trenutno izgleda da će ekonomska kriza i pored dubokog pada iz 2020. biti kratkotrajna i zbog toga ukupno gledano blaža. Takođe, nema raširene percepcije da je ekonomski sistem u nekom važnijem smislu krivac za privredni pad. Svetska ekonomija jeste ranjiva zbog velike međuzavisnosti i uvezanosti privreda. Ali ta ista uvezanost dovela je i do većeg stepena podele rada, produktivnosti i efikasnosti na svetskom nivou nego ikada ranije. Protekcionizam jeste bio inicijalna reakcija tokom rasplamsavanja ovogodišnje krize, ali on se svodio na medicinski sektor i njegovi motivi bili su javno-zdravstveni a ne trgovinski i ekonomski. Dalje institucionalne posledice mogle bi neke vrste inicijativa za lokalnu samodovoljnost u budućim pandemijskim situacijama, ali mali su izgledi da se to desi u obimu koji bi značajnije promenio globalne ekonomske odnose.

ZAKLJUČAK

Najveća sličnost između Velike recesije započete 2008. godine i pandemijske krize iz 2020. godine bila je u reakcijama ekonomske politike i naročito monetarnih vlasti. Monetarne politike nakon dve krize bile su jako slične, a kvantitativna popuštanja otpočela tokom Velike recesije bila su model za slične reakcije u 2020. godini.

U oba slučaja bilo je *ad hoc* mera bez naglašenog akademskog porekla. U slučaju krize iz 2008. godine ključna mera bilo je spasavanje finansijskog sistema državnim otkupom spornih obveznica. U slučaju ovogodišnje pandemijske krize ključne mere bile su budžetska pomoć realnom sektoru u cilju očuvanja privredne strukture i radnih mesta. Zbog usredsređenosti na stranu ponude, ovaj oblik budžetske potrošnje treba razlikovati od fiskalnog stimulusa iz 2008. godine koji je po kejnzijanskom principu ciljao stranu tražnje.

Ekonomske posledice pandemije iz 2020. biće po svemu sudeći blaže nego posledice finansijskog potresa iz 2008. godine. Jedan razlog različitih posledica je svakako u različitoj prirodi dve krize. Ipak, za to što trenutno izgleda da se pandemijska kriza neće produbiti i produžiti zaslužna je i okolnost da su se reakcije

na ovogodišnju krizu mogle osloniti na lekcije iz mera preduzetih povodom prethodne krize. Moguće je, sa druge strane, da je obim monetarnih reakcija ovog puta bio i nepotrebno veliki ali to ćemo saznati tek sa protekom vremena.

LITERATURA

- [1] Bernanke, Ben S., Vincent R. Reinhart, and Brian P. Sack. (2013). "Monetary Policy Alternatives at the Zero Bound: An Empirical Assessment." *Unconventional Monetary Policy and the Federal Reserve 2004* (2): 69–144. <https://doi.org/10.17016/feds.2004.48>.
- [2] Colander, David, Hans Follmer, Armin Haas, Michael Goldberg, Katarina Juselius, Alan Kirman, Thomas Lux, and Brigitte Sloth. (2014). The Financial Crisis and the Systemic Failure of Academic Economics In *The Economics of Economists*, edited by Alessandro Lanteri and Jack Vromen, 344–60. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139059145.017>.
- [3] Fahlenbrach, R., Stulz, M.R. (2011). Bank CEO Incentives and the Credit Crisis. *Journal of Financial Economics*, Vol. 99, No.1 <https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2010.08.010>.
- [4] Gorton, G. (2010). *Slapped by the Invisible Hand: The Panic of 2007*. New York: Oxford University Press.
- [5] Tasic, S. (2012). *Svetska ekonomska kriza: dileme i rešenja*. Beograd: Sluzbeni glasnik.

EKONOMSKE MERE ZA UBLAŽAVANJE POSLEDICA COVID-19

Darko Marjanović¹,
Mihajlo Đukić²

Apstrakt

Covid-19 se prvi put pojavio u decembru 2019. godine u Wuhanu (Kina), prouzrokovan virusom SARS-CoV-2. S obzirom da je skoro ceo svet zahvatio brže nego što je bilo ko mogao i očekivati, 11. marta 2020. godine Svetska zdravstvena organizacija proglašava stanje pandemije. Kao rezultat toga desila se velika blokada, odnosno zatvaranje ekonomija, što je prouzrokovalo globalnu recesiju, jednu od najvećih još od Velike depresije iz 1928. godine. Nezavisno od toga kada će početi ekonomski oporavak i koliko će trajati, činjenica je da će 2020. godina u celom svetu biti izuzetno teška. Prema prognozama MMF-a, za očekivati je da će pandemija naneti najveću štetu razvijenim zemljama, što će doprineti da ekonomski rast u ovim zemljama bude sporiji u odnosu na zemlje u razvoju.

U skladu sa novonastalom situacijom, Srbija je preduzela odgovarajuće mere koje kao glavni cilj treba da imaju očuvanje ekonomske stabilnosti uz podršku mikro, malim i srednjim preduzećima u privatnom sektoru. Stoga je glavni cilj ovog rada da se prikaže set donetih ekonomskih mera za ublažavanje posledica COVID-19. U analizi će biti primenjeno desk istraživanje, a na osnovu dostupnih eksternih i internih izvora. Rezultati jasno ukazuju da su donete ekonomske mere u značajnoj meri doprinele da država ne uđe u veliku recesiju, sa optimizmom da će pad privredne aktivnosti u toku 2020. godine biti značajno manji u poređenju sa ostalim evropskim zemljama. Ipak, ne umanjujući značaj donetih mera, to je u određenoj meri i očekivano s obzirom da su zemlje koje su najviše pogođene one koje u velikoj meri zavise od turizma, saobraćaja i drugih ekonomskih aktivnosti koje su mere ograničavanja kretanja najviše pogodile.

Ključne reči. COVID-19, kriza, ekonomske mere, poreske olakšice.

¹ Dr Darko Marjanović, naučni saradnik, Institut ekonomskih nauka, Beograd, e-mail: darko.marjanovic@ien.bg.ac.rs

²Dr Mihajlo Đukić, naučni saradnik, Institut ekonomskih nauka, Beograd, e-mail: mihajlo.djukic@ien.bg.ac.rs

UVOD

Početak aprila 2020. godine, kada je pandemija COVID-19 već bila u jeku, prognoze ekonomista su bile da će virus korona dovesti do velike recesije. Nesumnjivo je da će oštar pad ekonomske aktivnosti dovesti do produbljanja ekonomskih problema, povećanja broja nezaposlenih, pada životnog standarda stanovništva, ali i potencijalnog porasta siromaštva i povećanja nejednakosti. Prema prognozama MMF-a, predviđeni pad svetske ekonomije u 2020. godini biće upola slabiji u odnosu na 1930-te kada je privreda bila u minusu 10 odsto. Ukoliko se podsetimo globalne finansijske krize koja se dogodila početkom 2009. godine kada je globalni ekonomski pad iznosio 0,1 odsto, jasno se može videti da je po svojoj snazi, a delom i zahvaljujući brzom geografskom širenju ova kriza značajno većih razmera. MMF predviđa i da će svetski javni dug premašiti 100 odsto bruto društvenog proizvoda (BDP) u 2020. godini, tačnije 101,5 procenta, a u 2021. godini će biti 103,2 odsto. Istovremeno, fiskalni deficit će u proseku skočiti na 13,9 procenata BDP-a, što je za 10 odsto više nego 2019. godine.

Jedno od pitanja koje se nameće jeste i šta novonastala kriza znači za globalizaciju. Stvari će morati da se promene, zato što su firme i ljudi sada shvatili koliko su do sada rizikovali. Suština velikog dela globalizacije nije u prevoženju proizvedene robe po svetu, već i u prevoženju ljudi, ideja i informacija. Ideja da je suština globalizacije u premeštanju proizvodnje ili lanaca snabdevanja u jeftinije azijske zemlje suviše je pojednostavljena.

Kako je prenela Konferencija Ujedinjenih nacija o trgovini i razvoju – UNCTAD – 42 od 100 najvećih multinacionalnih kompanija na svetu je saopštilo da se suočavaju sa problemom očuvanja profitabilnosti poslovanja. Zbog toga su u situaciji da smanje izdvajanja za investicije, što će se negativno odraziti na poslovanje banaka, a onda lančano i na ostatak ekonomije. Situacija je utoliko teža zbog porasta korporativnih dugova, s obzirom da su nakon finansijske krize 2008. godine kompanije svoju ekspanziju zasnivale na prevelikom zaduživanju koristeći “jeftini novac”. Razlog za tako nešto je i što su vlade i centralne banke nastojale da pomognu ekonomiji raznim podsticajnim merama.

Pojedini ekonomisti upozoravaju da će posledica ove krize biti zatvaranje država i trgovinskih blokova, što znači da će evropski kapital u budućnosti verovatno manje tražiti prilike na vanevropskim tržištima, a više se okrenuti ulaganjima u slabije razvijene evropske zemlje.

Pandemija virusa COVID-19 je jedna sasvim nova vrsta krize sa kojom se do sada nije susrela niti jedna zemlja. Upravo iz tog razloga nije moguće očekivati da se u kratkom roku reše problemi i prevaziđu štetne posledice koje su pogodile ekonomiju i društvo u celini.

PREGLED LITERATURE

COVID-19 ne predstavlja samo vanrednu situaciju koja je zahvatila gotovo sve svetske ekonomije, već je postala međunarodna ekonomska kriza koja bi mogla nadmašiti globalnu finansijsku krizu iz 2008. godine. Upravo iz tog razloga su bile neophodne mere za suzbijanje i ublažavanje novonastalih posledica. Zbog toga je veoma važno da kreatori politika pažljivo odmere efikasnost i socio-ekonomske posledice politika suzbijanja i ublažavanja, odgovarajući na epidemiološke dokaze o širenju virusa u pokušaju da izbegnu neželjene posledice (Loayza i Pennings, 2020).

Izbijanje koronavirusa pod nazivom COVID-19 poremetilo je kinesku ekonomiju i nastavilo da se globalno širi. Evolucija bolesti i njen ekonomski uticaj vrlo su neizvesni što kreatorima politika znatno otežava formulisanje odgovarajuće strategije kad je u pitanju makroekonomska politika (World Bank, 2020).

Poređenja sa drugim globalnim krizama, kao što je finansijska kriza iz 2008. godine, nisu moguća. Ovaj put se ekonomije suočavaju sa nizom izazova koji sprečavaju jednostavna poređenja i primenu do sada poznatih rešenja (Guerrieri et al., 2020). Sada se radi o globalnoj pandemiji koja nije fokusirana na zemlje sa niskim-srednjim dohotkom, svet je mnogo integrisaniji, kamatne stope su na istorijski najnižem nivou, trenutna kriza stvara efekte prelivanja u lancima snabdevanja uz istovremeno urušavanje potražnje i ponude (Fernandes, 2020).

Jedno od glavnih pitanja jeste zbog čega je širenje virusa u toj meri bacilo globalnu ekonomiju na kolena. Prvo, širenje virusa je podstaklo socijalno udaljavanje što je dovelo do gašenja finansijskih tržišta a samim tim i preduzeća. Drugo, eksponencijalna brzina širenja virusa i povećanje nesigurnosti oko toga koliko bi loša situacija mogla da dođe, doveli su do bega na sigurnu potrošnju i ulaganja potrošača, investitora i međunarodnih trgovinskih partnera (Peterson i Thankom, 2020).

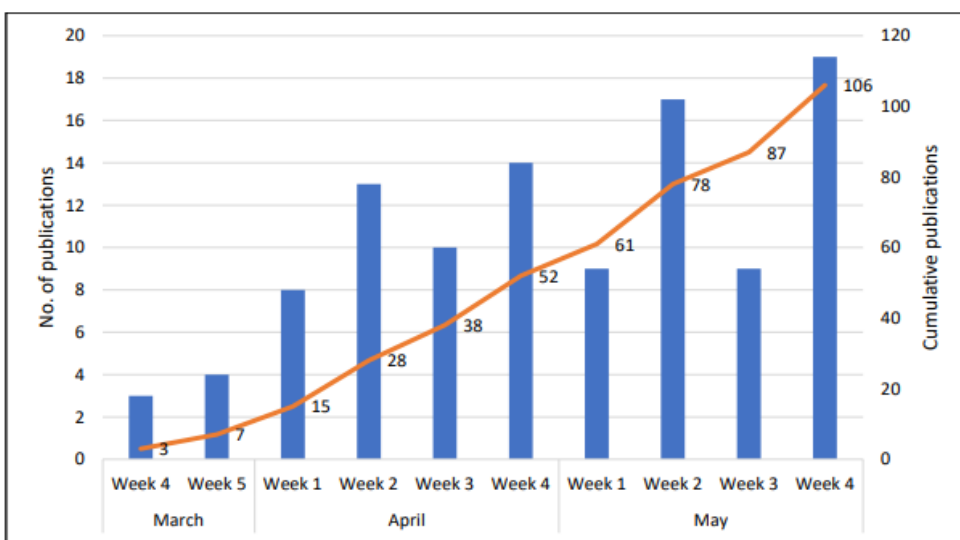
Efekat koji virus može da ima na finansijske sisteme će zavisi (a) od toga kako će se dalje virus širiti u svetskim okvirima i kakav će biti njegov uticaj na ekonomsku aktivnost, (b) od reakcije fiskalne i monetarne politike na šok i (c) od regulatorne reakcije na moguće urušavanje banaka, odnosno bankarskog sistema (Beck, 2020).

Da bi se razumeli potencijalni negativni ekonomski uticaj COVID-19, važno je razumeti ekonomske kanale prenosa kroz koje će šokovi negativno uticati na ekonomiju. Prema Carlsson-Szlezak et al. (2020) postoje tri glavna prenosna kanala: (a) direktan uticaj koji je povezan sa smanjenjem potrošnje dobara i usluga, (b) indirektni uticaj koji deluje kroz šokove na finansijskim tržištima i njihovi efekti na realnu ekonomiju i (c) poremećaji na strani snabdevanja.

Negativne posledice pandemije COVID-19 ogledaju se i kroz ograničenje stranih investicija, odnosno značajno manje plasmane u odnosu na prethodne godine. Za Srbiju je veoma važno da u narednom periodu vodi aktivnu fiskalnu politiku s obzirom da je ona veoma moćan instrument za privlačenje SDI (Marjanović, 2018).

Grupa autora Brodeur et al., (2020) je istraživala literaturu koja se bavila ekonomskim posledicama COVID-19 i vladinom odgovoru na novonastalu situaciju. Na osnovu toga su prikazali broj radnih dokumenata Nacionalnog biroa za ekonomska istraživanja - National Bureau of Economic Research (NBER) koji su objavljeni u periodu mart 2020-maj 2020. godine (Grafikon 1).

Grafikon 1. Broj objavljenih dokumenata

Izvor: NBER

Iz grafikona se jasno vidi da je u posmatranom periodu došlo da značajnog porasta broja dokumenata koji su za cilj imali analizu i diskusiju na temu COVID-19. Da bi ublažile negativne efekte koji mogu pogoditi jednu ekonomiju ali i održali i promovisali javno blagostanje, vlade širom sveta su sprovele niz politika u vrlo kratkom vremenskom roku, među kojima su najznačajnije fiskalne, monetarne i finansijske mere (Gourinchas et al., 2020).

U svom radu Elgin et al. (2020) su sproveli sveobuhvatan analizu različitih ekonomskih politika koje je usvojilo 166 zemalja kao odgovor na pandemiju COVID-19, i nakon toga kreirali bazu podataka koja uključuje fiskalne, monetarne i mere deviznog kursa. Monetarne politike koje usvajaju zemlje obično se sastoje od podrške likvidnosti bankama, dok tipične fiskalne politike uključuju transfere domaćinstvima i preduzećima, proširenje naknade socijalne sigurnosti i sredstva za zdravstveni sistem. Rezultat do koga su došli jasno ukazuje da su prosečna starost

stanovništva, broj bolničkih kreveta po stanovniku, BDP po stanovniku i broj ukupnih slučajeva značajno povezani sa obimom ekonomske politike koju sprovodi određena zemlja.

Ekonomska politika sama ne može okončati krizu, ali ima ključnu ulogu: da zaštiti egzistenciju očuvanjem radnih mesta i jačanjem mreža socijalne sigurnosti (Marjanović i Domazet, 2018). Za ublažavanje uticaja krize, zemlje Zapadnog Balkana su najavile značajne fiskalne pakete, koji se kreću od 1 do 7 procenata BDP-a (bez garancija), kao podrška njihovim građanima i poslovnim subjektima (Warwick i Roshen, 2020).

Jedno od pitanja svakako jeste i da li će COVID-19 dovesti do dugoročne promene u ponašanju potrošača širom sveta. Već sada je izvesno da će svetski pad potrošnje i domaći zahtevi predstavljati ogroman izazov za globalnu ekonomiju (Goodell, 2020).

Vlada Republike Srbije je početkom aprila 2020. godine, donela Uredbu o fiskalnim pogodnostima i direktnim davanjima privrednim subjektima u privatnom sektoru i novčanoj pomoći građanima i cilju ublažavanja ekonomskih posledica nastalih usled bolesti COVID-19. Ovom uredbom uređuju se fiskalne pogodnosti i direktna davanja iz budžeta Republike Srbije privrednim subjektima u privatnom sektoru u cilju ublažavanja ekonomskih posledica nastalih usled bolesti COVID-19, PDV tretman prometa dobara i usluga bez naknade za zdravstvene svrhe, kao i isplata jednokratne novčane pomoći svim punoletnim građanima Republike Srbije iz budžeta.

PAKET EKONOMSKIH MERA ZA UBLAŽAVANJE POSLEDICA KORONAVIRUSA

U trenutku kada je postalo jasno da će COVID-19 prouzrokovati određene posledice, ni najveće međunarodne finansijske institucije nisu razmišljale u tom pravcu da će koronavirus izazvati globalnu recesiju. U početku se govorilo o kretanju privrede u obliku slova V, i to u situaciji da prvo dođe do naglog pada ekonomske aktivnosti, a zatim do brzog oporavka svetske privrede. Ovako optimistične prognoze i planovi vrlo brzo su zamenjene realnijim, s obzirom da je došlo do ubrzanog rasta broja zaraženih koronavirusom što je prouzrokovalo krah zdravstvenih sistema većine zemalja. Već tada je bilo moguće govoriti o ekonomskim posledicama pandemije. Na početku pandemije (mart 2020) prikazivani su "najteži" scenariji koji bi mogli pogoditi svetsku ekonomiju. U naredna 2-3 meseca vodeće ekonomske institucije su konstantno revidirale stope pada svetske privrede, da bi na posletku došli do stava da su scenariji postavljeni na početku pandemije ustvari postali veoma realni.

U situaciji kada je pandemija COVID-19 zahvatila ceo svet, postalo je i više nego jasno da će problemi eskalirati pogotovo kada se govori o smanjenju potražnje za robom i uslugama kao i smanjenjem investicija. Sve ovo je nateralo zemlje da u vrlo kratkom roku moraju doneti odgovarajuće mere kako bi se sačuvalo zdravlje građana, očuvala radna mesta, ali i dala adekvatna pomoć i podrška privrednim subjektima. Generalno posmatrano, zemlje su se uglavnom orijentisale na nekoliko vidova podrške privrednicima, a to su: odlaganje rokova za plaćanje poreza i doprinosa, olakšan pristup kreditima, direktna pomoć malim i srednjim preduzećima. Zato i ne čudi brza reakcija države Srbije, koja se ogledala u donošenju, u tom trenutku, adekvatnih ekonomskih mera a sve sa ciljem da se ublaži recesija i stabilizuje privreda.

Početak aprila 2020. godine predstavljena su četiri seta ekonomskih mera, koji su kao glavni cilj imali ublažavanje posledica pandemije virusa COVID-19. Plan srpskih vlasti je bio da takve ekonomske mere, sa jedne strane, obezbede ekonomsku stabilnost države a, sa druge strane, pomognu mikro, malim i srednjim preduzećima u privatnom sektoru da se izbore sa recesijom.

Tabela 1: Program ekonomskih mera za suzbijanje negativnih posledica pandemije

Naziv mera	U mlrd dinara	U % BDP
1. Mere poreske politike	161	2,9
- Odlaganje plaćanja poreza na zarade i doprinose za privatni sektor, tokom trajanja vanrednog stanja, uz kasniju otplatu nastale obaveze u ratama sa početkom najranije od 2021. godine	140	2,5
- Odlaganje plaćanja akontacije poreza na dobit u drugom kvartalu	21	0,4
- Oslobođanje davalaca donacije od obaveza plaćanja PDV-a	-	-
2. Direktna pomoć preduzećima za zaposlene	97,3	1,8
- Direktna pomoć preduzetnicima koji se paušalno oporezuju i koji plaćaju porez na stvarni prihod, mikro, malim i srednjim preduzećima u privatnom sektoru-uplata pomoći u visini minimalca (za vreme trajanja vanrednog stanja-3 minimalne zarade)	92,8	1,7
- Direktna pomoć velikim preduzećima u privatnom sektoru-uplata pomoći u visini 50% neto minimalne zarade (za vreme trajanja vanrednog stanja) za zaposlene kojima je rešenjem utvrđen prestanak rada.	4,5	0,1
3. Mere za likvidnost privredi	264	4,8
- Podrška privredi preko Fonda za razvoj Republike Srbije	24	0,4
- Garantna šema za podršku privredi preko banaka	240	4,4
<i>od čega garancije države (prema izjavama zvaničnika)</i>	60	1,1
4. Ostale mere	86	1,6
- Moratorijum na isplatu dividendi do kraja godine, osim za JP	16	0,3
- Isplata 100 evra svim punoletnim građanima	70	1,3
Budžetske mere (1,2,4 i Fond za razvoj) – uticaj na budžetski deficit	368,3	6,7
Budžetske mere i garancije države – uticaj na javni dug	430	7,8
Ukupne mere (1,2,3,4)	608,3	11,0

Izvor: Fiskalni savet

Ukupna vrednost mera podrške privredi iznosi 608,3 milijarde dinara, što je oko 11% BDP-a.

(a) PRVI SET EKONOMSKIH MERA

S obzirom da je jedan od većih problema sa kojim su se susrela preduzeća u doba pandemije bilo redovno izvršavanje poreskih obaveza, upravo je prvi set ekonomskih mera direktno bio vezan za poresku politiku, i u skladu sa tim se pažnja usmerila na poreske olakšice, odnosno odlaganje plaćanja dospelih poreskih obaveza. Sa ovim merama je data mogućnost svim subjektima da odlože plaćanje svojih dospelih poreskih obaveza. U toj situaciji poreske obaveze bi se plaćale na rate, pri čemu bi otplata počela najranije početkom 2021. godine. Ovaj set ekonomskih mera je predvideo da se plaćanje poreza i doprinosa odloži za 3 (tri) meseca, uz odlaganje plaćanja akontacije poreza na dobit za drugi kvartal, oslobađanje plaćanja poreza na dobit za donacije kao i odlaganje plaćanja poreza na prihod od samostalnih delatnosti svih preduzetnika.

Tabela 2: Fiskalne pogodnosti i direktna davanja privrednim subjektima u cilju ublažavanja ekonomskih posledica nastalih usled pandemije COVID-19

Vrsta podsticaja	Dužina trajanja	Period	Iznos
Odlaganje plaćanja poreza i doprinosa na zarade i naknade zarada	3 meseca	April, maj, jun do 4. januara 2021. godine, odnosno na 24 rate	Porez na dohodak građana i doprinosi za obavezno socijalno osiguranje
Odlaganje plaćanja akontacije poreza na dobit	3 meseca	Mart, april i maj 2020. godine (do predaje konačne poreske prijave)	Akontacija poreza na dobit x 3 meseca
Direktna davanja (novčani podsticaji)	3 meseca	Maj, jun i jul 2020. godine	Minimalna zarada za mesec mart 30.367,04 dinara

Izvor: Autori

Na osnovu prethodnog prikaza jasno je uočljivo da privrednim subjektima može da se odloži plaćanje poreza i doprinosa na zarade i naknade zarada do 04. januara 2021. godine. Pored toga, data im je mogućnost da odlože akontaciju poreza na dobit za mart, april i maj 2020. godine sve do predaje konačne poreske prijave za porez na dobit pravnih lica za tekuću godinu. Nakon isteka ovog roka, dodatna mogućnost jeste regulisanje ovih obaveza na 24 jednake mesečne rate bez kamate.

Kada je reč o uplati bespovratnih novčanih sredstava iz budžeta, na njih imaju pravo: preduzetnik, preduzetnik paušalac, preduzetnik poljoprivrednik, preduzetnik drugo lice, pravna lica koja su razvrstana kao mikro, mala i srednja. Svi privredni subjekti mogu da koriste pogodnosti ove uredbe ako od 15. marta nisu otpustili više od 10% radnika.

Prema Uredbi o fiskalnim pogodnostima i direktnim davanjima privrednim subjektima u privatnom sektoru i novčanoj pomoći građanima u cilju ublažavanja ekonomskih posledica nastalih usled bolesti COVID-19, jasno su definisani uslovi koji treba da budu zadovoljeni kako bi ova mera bila primenljiva. Ukoliko dođe do kršenja uslova, privredni subject je dužan da plati sve obaveze koje su bile odložene zajedno sa kamatom, koja teče od dana dospelosti svake pojedinačne obaveze, u roku od 5 dana od dana gubitka prava (isplate dividend i/ili smanjenja broja zaposlenih za više od 10%. Takođe, u obavezi je i da izvrši povraćaj primljenih novčanih sredstava zajedno sa kamatom, koja teče od isplate sredstava u roku od 5 dana od dana gubitka prava (isplate dividende i/ili smanjenja broja zaposlenih za više od 10%.

Tabela 3: Obaveze privrednih subjekata po osnovu fiskalnih pogodnosti i direktnih davanja

Vrsta podsticaja	Rok za postupanje	Administrativna obaveza	Zabranjeno	
Odlaganje plaćanja poreza i doprinosa na zarade i naknade zarada	30.04.2020.	Dostaviti PPP-PD obrazac	Smanjiti za više od 10% broj zaposlenih u roku od 3 meseca od poslednje uplate, odnosno do 31.10.2020. godine (ne uključujući prestanke UOR na određeno vreme zaključenih pre 15.03.2020. godine	Isplata dobiti do kraja 2020. godine
Odlaganje plaćanja akontacije poreza na dobit				
Direktna davanja	25.04.2020.	Obavestiti PU o Banci koja će vršiti isplatu		

Izvor: Autori

Glavni cilj ovako donetih mera jeste da se poveća likvidnost svih privrednih subjekata u privrednom sektoru. Veoma je važno napomenuti da je poslodavcima ostavljena mogućnost da svoje obaveze po pitanju plaćanja troškova poreza i

doprinosa nakon januara 2021. godine mogu prolongirati najduže još 24 meseca, uz garanciju države da neće biti u obavezi u tom period plaćati kamatu na neizmirene obaveze. Kada su u pitanju donacije usmerene ka ustanovama koje aktivno učestvuju u sprečavanju širenja virusa i lečenja građana od bolesti COVID-19, doneta je odluka da su ti donatori oslobođeni plaćanja PDV-a.

Ukupan iznos sredstava namenjenih privrednim subjektima u okviru prvog paketa ekonomskih mera je 161 milijardu dinara.

(b) DRUGI SET EKONOMSKIH MERA

S obzirom da je pandemija COVID-19 u velikoj meri uticala na likvidnost privrednih subjekata, drugi set ekonomskih mera je imao za cilj da pomogne preduzećima kroz formu direktnih davanja, a koja su se ogledala u isplati tri minimalne zarade. Prva isplata minimalne zarade u iznosu koji se dobija kao proizvod broja zaposlenih sa punim radnim vremenom za čije je zarade i naknade zarada poslodavac podneo Obrazac PPP-PD za obračunski period i iznosa osnovne minimalne neto zarade za taj mesec, je izvršena sukcesivno: u maju 2020. godine, u junu 2020. godine i početkom jula 2020. godine. Ova pomoć je namenjena preduzetnicima, malim i srednjim preduzećima u privatnom sektoru. Takođe, namenjena je i velikim preduzećima kroz subvenciju 50 odsto minimalne zarade, i to za one zaposlene koji su zbog smanjenja obima posla na prinudnom odmoru. Prema izjavi ministra finansija, svim preduzetnicima, paušalcima, malim preduzećima, država će uplatiti tri minimalne zarade za svakog zaposlenog.

Posmatrajući drugi set ekonomskih mera država je napravila jasnu granicu između malih i srednjih preduzeća, sa jedne strane i velikih preduzeća, sa druge strane. Ovo je urađena najviše zbog razlika u ekonomskoj snazi obveznika, s obzirom da je pretpostavka da privredni subjekti razvrstani kao velika privredna društva imaju veću ekonomsku snagu u odnosu na preduzetnike, mikro, mala i srednja pravna lica. Upravo je to i bio razlog zbog čega su ovi subjekti dobili finansijsku nadoknadu u visini neto minimalne zarade za svakog zaposlenog radnika.

Kada su u pitanju veliki privredni subjekti, država je na sebe preuzela obavezu isplate dela zarade za zaposlene koji su i dalje u radnom odnosu kod poslodavca, ali zbog smanjenog obima posla nisu radno angažovani u periodu krize. Na ovaj način država ima nameru da podstakne velike poslodavce da ne otpuštaju radnike, dok u slučaju ostalih privrednih subjekata (preduzetnici, mikro, mala i srednja preduzeća) država nastoji da obezbedi pomoć u vidu održavanja likvidnosti kako bi nastavili nesmetano da obavljaju svoje poslovne aktivnosti.

Cilj države jeste da sa ovim merama stimuliše velike privredne subjekte da održe postojeći nivo zaposlenosti. Ujedno, nastojaće da sa većim obimom prava dodatno

ojača likvidnost preduzetnika, malih, mikro i srednjih pravnih lica a sve sa ciljem održavanja poslovanja u vreme pandemije.

Ukupan iznos sredstava namenjenih privrednim subjektima u okviru drugog paketa ekonomskih mera je 97,3 milijarde dinara.

(c) TREĆI SET EKONOMSKIH MERA

Kako bi se očuvala likvidnost privrednih subjekata u situaciji kada je ekonomska kriza u punom jeku, bez nekih jasnih naznaka kada bi mogla da se završi, država je donela još jedan set ekonomskih mera. Usled uticaja širenja virusa korona, treći set ekonomskih mera je prevashodno usmeren na smanjenje spoljnih uticaja, pod kojim se podrazumeva prekid lanca snabdevanja kao i njihove posledice (smanjenje zaposlenosti i nelikvidnost privrednih subjekata).

U aprilu 2020. godine Vlada Srbije je donela uredbu o utvrđivanju Programa finansijske podrške privrednim subjektima za održavanje likvidnosti i obrtna sredstva u otežanim ekonomskim uslovima usled pandemije COVID-19 izazvane virusom SARS-CoV-2. Program se odnosi na dodelu kreditnih sredstava privrednim subjektima za odžavanje likvidnosti i obrtna sredstva, u cilju očuvanja stabilnosti finansijskog i privrednog sistema Republike Srbije u uslovima potencijalnih rizika izazvanih vanrednom zdravstvenom situacijom i vanrednim stanjem proglašanim 15. marta 2020. godine, zbog opasnosti od širenja zarazne bolesti COVID-19 izazvane virusom SARS-CoV-2. Osnovni ciljevi programa su obezbeđenje podrške subjektima za nabavku obrtnih sredstava kao i podrška za održavanje likvidnosti u cilju redovnog izmirivanja obaveza prema poslovnim partnerima, zaposlenima i državi.

Prema tom, u okviru ovog paketa ekonomskih mera država je dala mogućnost preduzetnicima, mikro, malim i srednjim privrednim subjektima, poljoprivrednim gazdinstvima i zadrugama zadruga koji su registrovani u relevantnom registru preko Fonda za razvoj Republike Srbije, dobijanja povoljnijih kredita od jedan odsto kamate na godišnjem nivou, a sve sa ciljem da se održi njihova likvidnost. Treba napomenuti da je ovaj vid pomoći ugovoren sa komercijalnim bankama, a da država stoji kao garant za odobrena sredstva.

Ukupan iznos sredstava namenjenih privrednim subjektima u okviru trećeg paketa ekonomskih mera je 264 milijarde dinara.

(d) ČETVRTI SET EKONOMSKIH MERA

Kako bi se ublažile posledice koje je prouzrokovao virus COVID-19, a koje su pored privrede pogodile i stanovništvo (građane), doneta je odluka da se svim

punoletnim građanima Srbije isplati jednokratna novčana pomoć u iznosu od 100 eura u dinarskoj protivvrednosti. Cilj ovog paketa jeste da se pored pomoći građanima utiče i na povećanje potrošnje a samim tim i na likvidnost preduzeća. Građani su imali mogućnost da se prijave za novčanu pomoć *online* putem aplikacije ili telefonskim putem, pri čemu je 05.06.2020. godine bio poslednji rok da to učine. Isplata novčane pomoći je počela 25. maja 2020. godine, i pravo na nju je steklo oko 4,2 miliona građana koji su se prijavili na jedan od pomenutih načina. Poslednji rok za isplatu novčane pomoći je bio 07. jun 200. godine.

Ukupan iznos sredstava koji je namenjen građanima u okviru četvrtog paketa ekonomskih mera bio je 70 milijardi dinara.

DISKUSIJA

Prilikom formulisanja ekonomskih mera država Srbija je konsultovala prakse i iskustva razvijenih privreda ali i zemalja iz njenog neposrednog okruženja. Fiskalni prostor za pružanje podrške privredi i stanovništvu delom je posledica i restriktivne fiskalne politike kojom je zaustavljen trend ubrzanog zaduživanja zemlje.

Pre donošenja ovih mera Vlada Republike Srbije je donela odluku o povećanju plate medicinskim radnicima za 10% od 01. aprila 2020. godine. Takođe, odobrena je jednokratna pomoć svim penzionerim u iznosu od 4.000,00 dinara. Kako bi se ublažile posledice krize u dogovoru sa Narodnom Bankom Srbije (NBS) je doneta odluka da se primeni moratorijum na otplatu kredita. Ujedno je smanjena i referentna kamatna stopa za 0,5%, na nivo od 1,75%.

U cilju očuvanja finansijskog sistema, NBS takođe donela odgovarajuće privremene mere. One se ogledaju u zastoju u otplati kredita (moratorijum) i obaveza po osnovu finansijskog lizinga, koji ne može biti kraći od 90 dana, ili do trajanja vanrednog stanja. U ovom periodu banke neće obračunavati zateznu kamatu na dospela a neizmirena potraživanja prema klijentima, ali ni pokretati postupak izvršenja i prinudne naplate prema dužnicima.

Veoma je važno napomenuti da sve donete mere (fiskalne pogodnosti i direktna davanja) mogu koristiti privredni subjekti u privatnom sektoru pod uslovom da počev od 15. marta 2020. godine pa do dana stupanja na snagu Uredbe o fiskalnim pogodnostima i direktnim davanjima privrednim subjektima u privatnom sektoru i novčanoj pomoći građanima i cilju ublažavanja ekonomskih posledica nastalih usled bolesti COVID-19, nisu smanjivali broj zaposlenih za više od 10%, ne računajući zaposlene koji su sa privrednim subjektom u privatnom sektoru zaključili ugovor o radu na određeno vreme pre 15. marta 2020. godine za period koji se završava u periodu od 15. marta 2020. godine pa do dana stupanja na snagu ove uredbe. Jasno je precizirano da fiskalne pogodnosti i direktna davanja mogu

koristiti smao oni privredni subjekti koji su pre 15. marta 2020. godine osnovani i registrovani kod nadležnog organa ili organizacije, odnosno ako su u navedenom periodu postali obveznici PDV-a. Ovako definisanim merama kreatori ekonomske politike želeli su da spreče povećanje nezaposlenosti koje je logična posledica pada ekonomske aktivnosti, ali i da onemoguće manipulacije prilikom dodele sredstava.

Prema podacima Nacionalne službe za zapošljavanje u Srbiji u prva 3 meseca od početka krize bez posla je ostalo nešto više od 6000 osoba. U tom periodu je nominalno bio veći broj onih koji su ostali bez posla, ali je i znatan broj zaposlenih vraćen na svoja radna mesta. Prema podacima Privredne komore Srbije došlo je i do zapošljavanja radnika koji do tada nisu bili u radno odnosu, što predstavlja jasan signal da je privreda Srbije u određenoj meri uspela da se izbori sa novonastalom krizom.

Ipak, potrebno je u narednom periodu biti svestan rizika koje donosi ipak još uvek neizvesna budućnost kada je globalna epidemiološka situacija u pitanju. Ovde navodimo tri ključna problema sa kojima kreatori ekonomske politike u Srbiji moraju računati u narednom periodu. Prvo, srpska privreda nije izolovana i u velikoj meri zavisi od privrednih tokova u EU i zemljama okruženja. Ubedljivo najveći deo spoljne trgovine Srbija obavlja sa ovim zemljama i eventualno pogoršavanje ekonomske situacije neminovno se preliva na ekonomsku aktivnost u Srbiji. Iz zemalja EU dolazi najveći procenat investicija koje su značajan faktor razvoja srpske privrede. Stoga je korišćenje finansijske podrške EU na najefikasniji mogući način, saradnja sa evropskim institucijama i zajedničko traženje odgovora na narastajuće ekonomske probleme veoma značajno. Srbija u tom kontekstu mora da koristi i sredstva ekonomske diplomatije želeći da očuva stabilnim prilive investicija u narednom periodu (Đukić, 2015).

Drugo, kriza kao posledica pandemije nema podjednak uticaj na sve ekonomske sektore. Dok su primera radi sektori telekomunikacije i građevinske industrije relativno malo pogođeni, sektori ugostiteljstva i turizma suočavaju se sa ozbiljnim problemima. Scenario u kome ograničavanje kretanja ljudi i dalje onemogućava oporavak u ovim sektorima i stvara snažan pritisak na zaposlenost veoma je moguć. U tom slučaju biće potrebno definisati mere kojima bi se ublažio pad ekonomske aktivnosti u sektorima koji su najviše pogođeni. Konačno, mada fiskalni prostor države nije potpuno iscrpljen jasno je da je mogućnost države nakon nekoliko meseci finansijske podrške privredi relativno ograničen.

Udeo javnog duga u BDP polako se vraća na nivoe koji su blizu 60% i zahtevaju posebnu pažnju jer Srbija se kao relativno nerazvijena evropska privreda po tom parametru u smislu održivosti ne može porediti sa razvijenijim zemljama čije reputacija omogućava značajnu veći stepen zaduženosti. U suprotnom, moguće je veoma lako doći u „začarani krug zaduženosti“ iz koga se veoma teško izlazi

(Šuliková et al., 2015). Osim toga, pitanje finansijske održivosti direktno se može reflektovati na kvalitet pružanja drugih vrsta usluga javnog sektora. Perugini i Vladisavljević (2020) navode da finansijska izdvajanja kojima se amortizuje uticaj pandemije mogu uticati da se određene usluge zdravstvene i socijalne zaštite čak odlože ili ukinu što može uticati na porast nejednakosti. Pri tome, na najvećem udaru su upravo one zemlje u kojima je stepen ekonomske nejednakosti već izražen. Veoma je značajno da se u narednom periodu definišu alternativne ekonomske politike u slučaju da globalna kriza usled pandemije potraje i dođe do povećanja nezaposlenosti, ubrzanog gašenja preduzeća i oštrijeg pada ekonomske aktivnosti.

ZAKLJUČAK

Osim što imamo ekonomsku krizu koja je u vrlo kratkom vremenu obuhvatila strane i agregatne ponude i agregatne tražnje, imamo i ogroman stepen međuzavisnosti globalne ekonomije koji zbog efekta preliivanja negativnih ekonomskih i društvenih posledica s jedne države na drugu, kao i potpunom izolacijom preko tri milijarde ljudi dovodi do posledica neslućenih razmera.

Pandemija COVID-19 imala je negativniji uticaj na ekonomsku aktivnost u prvoj polovini 2020. godine nego što se procenjivalo, a očekivanja MMF-a su da će i oporavak biti sporiji nego što je ranije prognozirano. Ova institucija precizira da su revidirane procene posledica pandemije zbog koje će mere socijalnog distanciranja i zaštite na radnom mestu verovatno ostati na snazi i do kraja godine, što će se negativno odraziti na produktivnost i lance snabdevanja. Iako prognoza MMF nije optimistična, još su pesimističnije procene Svetske banke i Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj, koji očekuju ekonomski pad u 2020. godini od 5,2 odnosno 6 odsto. Prema nekim optimističnim prognozama, za očekivati je da oporavak svetske ekonomije krene već početkom 2021. godine. Međutim, saniranje posledica koje su prouzrokovane koronavirusom će biti verovatno duže nego što se planira.

Mere koje su donate za ublažavanje posledica krize izazvane COVID-19 usmerene su ka privrednim subjektima koji su registrovani u Republici Srbiji i koji nisu deo finansijskog sektora, odnosno korisnici javnih sredstava. Prilikom koncipiranja mera Vlada je uradila ono šta je jedino i bilo moguće, prilagodivši ovakav set mera trenutnim budžetskim mogućnostima zemlje.

Vlada RS je napravila brzi paket mera za oporavak privrede, pri čemu je jasno da ove mere idu u pravom smeru, i po veličini i po tipologiji, koje su preduzele i druge evropske zemlje. Evropska unija je na početku pandemije pružila finansijsku pomoć kako svojim članicama tako i zemljama van EU zone, što se jasno ogleda u iznosu koji je dobila i Srbija. Taj iznos se kretao oko 15 miliona evra za zdravstvene

potrebe i oko 78 miliona evra za ekonomski oporavak, uz dodatak sredstava koje su namenjene za podršku na regionalnom nivou. EU je za region Zapadnog Balkana izdvojila oko 700 miliona evra, pri čemu je najveći udeo otišao u Srbiju.

Generalan zaključak jeste da set ekonomskih mera koje je Vlada donela za sada nije ugrozio makroekonomsku i fiskalnu stabilnost zemlje. U odnosu na druge evropske zemlje Srbija solidne ekonomske parametre, dok su adekvatno usvojene mere pomogle da ne upadne u dublju recesiju. U skladu sa situacijom na globalnom nivou kada je u pitanju pandemija virusa COVID-19, Srbija treba da vodi računa o svim bitnim pokazateljima i da shodno tome donosi ekonomske mere u narednom periodu, kako bi na što lakši način podnela globalnu krizu koja je zahvatila ceo svet. U tom kontekstu, veoma je bitno da se u obzir uzmu rizici dužeg trajanja pandemije i njen veoma jak uticaj na pojedine ekonomske sektore. Kreatori ekonomske politike bi u skladu sa različitim scenarijima dešavanja na globalnom nivou trebali da razviju nekoliko alternativa ekonomske politike i mera za ublažavanje posledica krize. Saradnja sa zemljama EU i okruženja veoma je bitna u tom procesu kako bi se pad investicija sveo na najmanju moguću meru.

LITERATURA

- [1] Beck, T. (2020). Finance in the times of coronavirus. In: Economics in the Time of COVID-19 / [editors] Baldwin, R. & Mauro, B.W. London: Centre for Economic Policy Research, 73-76.
- [2] Brodeur, A., Gray, D., Islam, A. & Bhuiyan, S.J. (2020). A literature Review of the Economics of COVID-19. Institute of Labor Economics, IZA DP No. 13411.
- [3] Carlsson-Szlezak, P., Reeves, M., & Swartz, P. (2020). Understanding the Economic Shock of Coronavirus. Harvard Business Review
- [4] Đukić, M. (2015). Razvijanje sistema ekonomske diplomatije u cilju unapređenja razvoja i konkurentnosti privrede Republike Srbije. In: Strukturne promene u Srbiji – Dosadašnji rezultati i perspektive, 512-527. Beograd: Institut ekonomskih nauka.
- [5] Elgin, C., Basbug, G. & Yalaman, A (2020). Economic policy responses to a pandemic: Developing the Covid-19 economic stimulus index. In: COVID ECONOMICS: Vetted and real-time papers, Issue 3. / [editors] Wyplosz, C. London: Centre for Economic Policy Research, 40-53.
- [6] Fernandes, N. (2020). Economic Effects of Coronavirus Outbreak (COVID-19) on the World Economy. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3557504>
- [7] Fiskalni savet Republike Srbije (2020). Ocena antikriznog programa ekonomskih mera.
- [8] Goodell, J.W. (2020). COVID-19 and finance: Agendas for future research. *Finance Research Letters*, 35.

- [9] Gourinchas, P.O. (2020). Flattening the pandemic and recession curves. In: Mitigating the COVID Economic Crisis: Act Fast and Do Whatever. / [editors] Baldwin, R. & Mauro, B.W. London: Centre for Economic Policy Research, 31-40.
- [10] Guerrieri, V., Lorenzoni, G., Straub, L. & Werning, I. (2020). Macroeconomic Implications of COVID-19: Can Negative Supply Shocks Cause Demand Shortages?. NBER Working Paper No. 26918, 1-37.
- [11] Loayza, N. & Pennings, S. (2020). Macroeconomic Policy in the Time of COVID-19: A Primer for Developing Countries. World bank Group.
- [12] Marjanović, D. (2018). Competitiveness of the Serbian Economy Through the Prism of Tax Incentives for Foreign Investors. *Economic Analysis*, 51 (3/4), 95-104.
- [13] Marjanović, D., & Domazet, I. (2018). *Unapređenje makro konkurentnosti – fiskalni aspekti*. Beograd: Institut ekonomskih nauka.
- [14] Perugini, C., Vladislavljević, M. (2020), Social Stability Challenged: Pandemics, Inequality and Policy Responses, IZA Discussion Paper No. 13249
- [15] Peterson K.O. & Thankom, A. (2020). Spillover of COVID-19: Impact on the Global Economy. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3562570>
- [16] Šulíková, V., Djukic, M., Gazda, V., Horváth, D., & Kulhánek, L. (2015). Asymmetric impact of public debt on economic growth in selected EU countries. *Ekonomický Casopis*, 63(9), 944-958.
- [17] Uredba o fiskalnim pogodnostima i direktnim davanjima privrednim subjektima u privatnom sektoru i novčanoj pomoći građanima i cilju ublažavanja ekonomskih posledica nastalih usled bolesti COVID-19. Službeni glasnik RS, br. 54/2020 i 60/2020.
- [18] Uredba o utvrđivanju Programa finansijske podrške privrednim subjektima za održavanje likvidnosti i obrtna sredstva u otežanim ekonomskim uslovima usled pandemije COVID-19 izazvane virusom SARS-CoV-2. Službeni glasnik RS, br. 54/2020.
- [19] Warwick J.M. & Roshen, F. (2020). The Global Macroeconomic Impacts of COVID-19: Seven Scenarios. CAMA Working Paper No. 19/2020. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3547729>
- [20] World Bank group (2020). Ekonomski i socijalni uticaj COVID-19. RER No. 17., 1-12.

DO GROWTH EXPECTATIONS MATCH UP WITH FISCAL BAILOUT AND CONTAINMENT MEASURES IN THE TIME OF COVID-19?

Aleksandar Zdravković¹

Abstract

In this work, I run cross-country regression to estimate the impact of the expected fiscal bailout cost (in 2020) and effectiveness of the containment measures (applied in the first half of 2020) on the gap between economic growth forecasts prior and after the outbreak of COVID-19 pandemic (up to 2021). The estimation results confirm conjecture about the positive impact of expected bailout cost and negative impact of effectiveness in the implementation of containment measures on reduction of short-term growth gap, but not in the case of cumulative growth gap over the period 2020-2021. These results indicate that government fiscal spending in the future needs to be more focused on bottleneck sectors and activities that impede growth, as well as to be more supportive toward strengthening healthcare protection against COVID-19, especially when limited fiscal space and current expectations about slow economic recovery are taken into consideration.

Keywords: *economic growth, COVID-19, bailout, containment measures, cross-country regression analysis*

INTRODUCTION

Since the outbreak of the COVID-19 pandemic, the global economy has been struggling with an economic downturn caused by containment measures urgently applied by the national governments to save population health. The containment measures have been effective in saving people health and lives (Deb et al., 2020b), but also entail large short-term economic costs (Deb et al., 2020a).

The economic crises, wars and pandemics are the most frequent causes of prolonged economic downturns both on national and global levels. While the impact of global crises on economic growth has been well documented and examined, in particular due to the recent global crisis 2008/2009, the impact of a global pandemic on economic growth is still a big puzzle. The statistical evidence on the impact of a global pandemic on economic activities is scarce, since the Spanish flu (the most recent case of a global pandemic), happened hundred years

¹ PhD Aleksandar Zdravković, Assistant Professor, Belgrade Banking Academy, e-mail: aleksandar.zdravkovic@ien.bg.ac.rs

ago and immediately after the Great War, making even harder for historians and economists to distinguish effects of a pandemic from effects of war.

Jorda et al. (2020), in one of the rare empirical studies on the subject, found that real GDP per capita and the real rate of return on assets have different long-term responses after pandemics and wars. In wars, capital is destroyed so the rate of return remains high for decades and recovery is going slow; on the other hand, capital is preserved during pandemics, so real rate of return may remain negative for a prolonged period, while economic recovery is much faster than in case of wars.

However, COVID-19 pandemic outbreaks only twelve years after the world economy was hit by the biggest economic crisis in recent history. One of the legacies of the global economic crisis is low and even negative real interest rates, that limit the expansive response of monetary policy due to zero lower bound on nominal interest rates. Hence, the majority of the countries have engaged in large-scale discretionary fiscal interventions to prevent economic activities from total collapse. Anderson et al. (2020) grouped fiscal measures undertaken to save the economy into three categories: immediate fiscal impulses, deferrals (postponed payments of taxes and other contributions) and liquidity provisions and guarantees. These measures have a different impact on government accounting positions: fiscal impulses immediately increase expenditure, deferrals immediately reduce revenues, while guarantees have no immediate impact, but can deteriorate fiscal balance in the future if the contingent liabilities are activated.

In this paper, I am primarily interested in the expected impact of immediate fiscal impulses, i.e. discretionary increase in government expenditure (henceforth denoted as fiscal bailout cost), on expectations about short- to mid-term economic growth, after controlling growth for the effects of containment measures. The main objective of this paper is an empirical cross-country examination whether the growth expectations match up with country-specific fiscal bailout measures undertaken to offset severe effects of COVID-19 pandemic on economic activity. Due to the very limited availability of the data (especially actual) I developed a parsimonious model which relies on expectations and does not require extensive dataset for the empirical estimation. The paper is structured as follows. The second section provides an empirical strategy of the cross-country economic growth modelling. The third section presents and discusses descriptive statistics and results of the model estimation. The last section summarizes the main concluding observations and policy recommendations.

EMPIRICAL STRATEGY

The objective of this section is twofold: i) to develop cross-country empirical model that relates expected economic growth in a time of pandemic to the projected costs of fiscal bailout interventions and effectiveness of containment measures; ii) to set up a methodological framework for the quantitative assessment of the model variables based on the information sets available.

The empirical modelling of the cross-country economic growth in existing literature mainly originates from the Convergence Hypothesis. It relies on the Solow-Swan neoclassical model of growth that asserts convergence of the economy toward the long-run equilibrium, whereby the pace of economic growth depends on the pace of convergence of capital intensity (capital per worker) toward steady-state of the economy. In this basic setting, the unconditional convergence approach assumes the common steady-state for all countries, which in turn implies that cross-country variations in the pace of economic growth over a specific period are solely explained by the cross-country differences in the initial level of capital intensity. Nevertheless, Barro in his influential empirical study on cross-country growth determinants (1991) showed that such an approach is oversimplified and popularized the use of conditional convergence approach in econometric analysis of economic growth.

The conditional convergence approach in empirical modelling assumes country-specific steady-state, so that pace of economic growth is conditional to all variables that are likely to influence steady-state. The generic empirical specification of the cross-country growth model based on the conditional convergence approach, such as in Barro (1991), reads as

$$y g_{i,t+h}^{pc} = \alpha + \beta \ln[Y_{i,t-1}^{pc}] + \gamma X_{i,t} + \varepsilon_{i,t}, \quad (1)$$

with the following notation of the variables:

- $y g_{i,t+h}^{pc}$ is a cumulative growth rate of country i GDP per capita h -period ahead;
- $Y_{i,t-1}^{pc}$ is a GDP per capita initial level (lower initial levels implies higher growth rates);
- $X_{i,t}$ is a vector of explanatory variables;
- $\varepsilon_{i,t}$ is a random error assumed to be non-correlated, homoscedastic, and normally distributed.

The main advantage of conditional convergence approach lies in its flexibility, since any variable that arguably impacts the steady-state of the economy may enter the

model. This also holds for relevant non-economic variables, for instance, variables that depict political or institutional characteristics of the country, membership to regional unions, etc.

Existing research usually confirms that variables which are proxy for inputs in production function (like school enrolment rate, capital formation, R&D expenses) are significant predictors of cross-country variations in economic growth, in line with theoretical expectations that these variables determine country-specific steady-state of the economy. However, numerous studies found that control variables other than those from production function also have predictive power in explaining growth variations, including fiscal variables, such as level of public debt (Reinhart and Rogoff, 2010) or share of government expenditures (Barro, 1989), as well as non-economic variables such as level of corruption (Mo, 2000).

Application of the conditional convergence growth model in this paper requires several adjustments and simplifying assumptions. At first, analysis is focused only on short-term growth, i.e. expected growth in 2020 and 2021. Since this is a very short period, it is unlikely that the initial level of GDP per capita has predictive power of cross-country variations in cumulative GDP growth and can be neglected. Secondly, it is assumed that variations in variables theoretically asserted to influence country-specific steady-state, like school enrolment rates or capital accumulation, as well as non-economic control variables such as political system or institutional strengths, are not affected by the pandemic in the short run. Thirdly, it is assumed that fiscal bailout to mitigate economic fallout is a one-off cost that occurs only in 2020: no bailout is envisaged in 2020. Finally, bearing in mind the recent research about economic effects of COVID-19 containment measures (Deb et al., 2020a), it is also assumed that containment measures undertaken in 2020 are relevant variables in explaining cross-country variations of growth.

Following the previous set of assumptions, cross-country growth model reads as

$$yg_{i,20+h}^{pc} = \alpha + \beta X_{i,20} + \gamma Z_{i,20} + \varepsilon_{i,20+h}, \quad h = \{0,1\}, \quad (2)$$

where $X_{i,20}$ refers to the vector of explanatory variables not affected by the pandemic and $Z_{i,20}$ refers to the vector of explanatory variables which values are induced by the pandemic, in particular fiscal bailout cost and containment measures.

Since I am dealing with estimations and forecasts instead of actual data, the model is further reformulated in terms of expectations conditional on information set available in 2020:

$$E[yg_{i,20+h}^{pc} | I_{20}] = \alpha + \beta E[X_{i,20} | I_{20}] + \gamma E[Z_{i,20} | I_{20}] + \varepsilon_{i,20+h}, \quad h = \{0,1\}, \quad (3)$$

The further simplification of the model is derived from the assumption that variations in explanatory variables determining country-specific steady-state are not affected by the pandemic. This implies that forecasts of these variables from 2019 do not change in 2020, since they are robust to shocks triggered by the pandemic, $E[X_{i,20}|I_{19}] = E[X_{i,20}|I_{20}]$. Under the additional assumption that variables determining country-specific steady-state explain the majority of variations in cross-country growth, the expected contribution of these variables in explaining growth can be approximated by the expected growth rates from 2019,

$$\beta E[X_{i,20+h}|I_{19}] \cong E[yg_{i,20+h}^{pc} | I_{19}]. \quad (4)$$

If the expected growth from 2019 is added to the LHS of the equation, the model can be rewritten as

$$E[gg_{i,20+h}^{pc}] = \alpha + \gamma E[Z_{i,20}|I_{20}] + \varepsilon_{i,2020}, \quad h = \{0,1\}, \quad (5)$$

where $E[gg_{i,20+h}^{pc}]$ refers to the difference between growth rates expectations from 2020 and 2019,

$$E[gg_{i,20+h}^{pc}] = E[yg_{i,20+h}^{pc} | I_{20}] - E[yg_{i,20+h}^{pc} | I_{19}], \quad (6)$$

which is further denoted as “expected growth gap” due to pandemic.

After model development, the main remaining issue is how to quantify expected fiscal bailout cost and application of containment measures. To quantify expected fiscal bailout cost, I assume that expected fiscal balance in 2020 can be considered as a one-off rise in government expenditure due to the fiscal measures undertaken to preserve economic activity in the time of the pandemic. Since the fiscal bailout cost was not possible to anticipate in 2019, it can be assessed as an expected shock in government expenditure in 2020 relative to 2019 expectations. It can be quantitatively formulated in relative terms (as a % of GDP) as

$$E[fbc_{20}] = E[g_{20} | I_{20}] - E[g_{20} | I_{19}], \quad (7)$$

whereby equation variables read as

- $E[fbc_{20}]$ – expected fiscal bailout cost in 2020, in % of GDP;
- $E[g_{20} | I_{20}]$ – expected government expenditure in 2020 conditional on information set available in 2020, in % of GDP;
- $E[g_{20} | I_{19}]$ – expected government expenditure conditional on information set available in 2019, in % of GDP.

The containment measures applied by national governments include various types of closures and restrictions, such as school, workplace and public transportation closures and restrictions on public events organization, international travels, or internal movements (Deb et al., 2020b). The simplest way to quantify a single containment measure would be the definition of a dummy variable that shows whether this measure has been applied or not. However, following the rationale of making a parsimonious model, I consider the aggregate effectiveness of the applied containment measures per country rather than directly measuring whether each containment measure is applied or not. Since the association of containment measures and flattening of the pandemic curve has been empirically confirmed (Deb et al., 2020b), it is reasonable to assume that effectiveness of containment measures can be approximated by the variables depicting consequences of COVID-19 pandemic on population health.

The assessment of the values of fiscal bailout cost and containment measures effectiveness is largely dependent on the data availability. In this work, I use two datasets: the IMF data from the World Economic Outlook (October 2019 and April 2020) and the World Health Organization data on Coronavirus decease. The October 2019 WEO dataset contains the usual set of macroeconomic variables with mid-term forecasts, including government expenditure. On the other hand, due to high level of uncertainty, the most recent April 2020 WEO dataset is limited only to short-term forecasts (2020, 2021) of the basic macroeconomic variables: GDP, inflation, government fiscal balance (net lending/borrowing) and current account balance. To assess expected fiscal bailout cost, it is necessary to assess $E[g_{2020}|I_{2020}]$, while $E[g_{2020}|I_{2019}]$ is already available in October 2019 WEO database.

The assessment of missing values on $E[g_{2020}|I_{2019}]$ is based on several set of assumptions:

- The expected value of government revenue in 2020 consists solely of expected structural value and cyclical-adjustment due to fallout of economic activity (deferrals or any other possible one-off changes in revenues not related to cyclical-adjustment are neglected);
- The expected value of government expenditure in 2020 consists solely of expected structural value and one-off fiscal bailout (any other source of cyclical-adjustment other than pandemic rescue expenses are neglected);
- Unit elasticity of government revenue to GDP.

The latest assumption implies that a change of revenues is proportional to a change in GDP,

$$\frac{(\Delta R_t/R_{t-1})}{(\Delta Y_t/Y_{t-1})} = 1, \quad (8)$$

where R_t and Y_t are government revenue and GDP at current prices, respectively. This implies that growth rates of government revenue rg_t and nominal GDP yg_t are equal,

$$rg_t = yg_t, \quad (9)$$

where $rg_t = \Delta R_t/R_{t-1}$ and $yg_t = \Delta Y_t/Y_{t-1}$. Since the nominal fiscal balance B_t equals the difference between total revenues and expenditures, $B_t = R_t - G_t$, it can be expressed in a relative term as

$$b_t = \frac{R_t - G_t}{Y_t}. \quad (10)$$

The previous equation can be further rewritten as

$$b_t = \frac{R_{t-1}(1+rg_t)}{Y_{t-1}(1+yg_t)} - \frac{G_t}{Y_t}. \quad (11)$$

Under the assumption of unit elasticity of revenue, the previous equation reads as

$$b_t = \frac{R_{t-1}}{Y_{t-1}} - \frac{G_t}{Y_t} = r_{t-1} - g_t. \quad (12)$$

In the particular context of this analysis, this can be rewritten in terms of expectations as

$$E[g_{20}|I_{20}] = r_{19} - E[b_{20}|I_{20}], \quad (13)$$

which is possible to compute since data on both r_{19} and $E[b_{20}|I_{20}]$ are available in April 2020 WEO dataset.

The dataset of the WHO on Coronavirus decease contains two types of data: cases of COVID-19 deceases and deaths. Since the effectiveness of the containment measures is inversely related to the number of decease and death cases, two indicators of the containment measures are computed: effectiveness of containment measures in preventing COVID-19 decease cases CC_{20} , and effectiveness of containment measures in preventing COVID-19 death cases DC_{20} . Both indicators are computed as the inverse of the cumulative cases of decease and deaths per million persons on August 31, 2020 (data on population are retrieved from October 2019 WEO and assumed to be unchanged in 2020), rescaled by multiplying with 1,000 and 100, respectively, due to very low non-scaled values of indicators.

Since the data on GDP per capita in constant prices are not available in April 2020 WEO dataset, real GDP per capita growth rates are approximated by the usual real GDP growth rates. Hence, cumulative expected growth gaps for 2020 and 2021 are assessed, respectively, as

$$E[gg_{i,20}] = E[yg_{i,20}|I_{20}] - E[yg_{i,20}|I_{19}], \quad (14)$$

$$E[gg_{i,21}] = [(1 + E[yg_{i,20}|I_{20}])(1 + E[yg_{i,21}|I_{20}]) - 1] - [(1 + E[yg_{i,20}|I_{19}])(1 + E[yg_{i,21}|I_{19}]) - 1]. \quad (15)$$

Based on the previous discussion about the concrete definition of explanatory variables, the empirical model can be rewritten as

$$E[gg_{i,20+h}] = \alpha + \gamma_1 E[fbci_{i,20}|I_{20}] + \gamma_2 CC_{i,20} + \gamma_3 DC_{i,20} + \varepsilon_{i,20+h}, \quad h = \{0,1\}, \quad (16)$$

Eventually, I took into consideration frequent findings from empirical literature that impact of fiscal variables (typically level of public debt) on economic growth is non-linear, such as in Checherita and Rother (2010). These findings get along with theoretical assumption on debt-stabilizing level of government deficit; running the fiscal deficit beyond stabilizing threshold is a usual sign of deep structural economic problems that limits growth prospective. Extension of the model to include non-linear fiscal impact leads to the final form of the empirical specification:

$$E[gg_{i,20+h}] = \alpha + \gamma_1 E[fbci_{i,20}|I_{20}] + \gamma_2 E[fbci_{i,20}|I_{20}]^2 + \gamma_3 CC_{i,20} + \gamma_4 DC_{i,20} + \varepsilon_{i,20+h}, \quad h = \{0,1\}, \quad (17)$$

The expected sign of the impact of each explanatory variable on the dependent variable and the corresponding rationale is provided in Table 1:

Table 1: The expected sign of the impact of each explanatory variable on the dependent variable

Variable	Expected sign	Rationale
$E[fbci_{i,20} I_{20}]$	negative	The larger amount of fiscal bailout cost implies more expansive fiscal policy to stimulate economic growth and consequently lower growth gap

$E[fbci_{i,20} I_{20}]^2$	positive	Beyond a certain threshold, fiscal bailout cost becomes counter-effective for economic growth
$CC_{i,20}$	positive	The more effective implementation of containment measures implies more restriction on economic activity and consequently higher growth gap
$DC_{i,20}$	positive	

RESULTS AND DISCUSSION

The data from the WEO are paired with the WHO data on COVID-19 cases. Only countries for which full set of observations on expected growth gaps, bailout cost and COVID-19 cases are left in the sample. Hence, the final sample includes 172 countries. Further examination of the data revealed several expected growth gap outliers², which are excluded from the descriptives computation and regression analysis. The full cross-country dataset is given in the Appendix section.

Descriptive analysis

The descriptive analysis encompasses expected growth gaps for 2020 and 2021, fiscal bailout cost and COVID-19 cases. It is important to notice that for descriptive analysis original values of COVID-19 decease cases (CC_{pm}) and death cases (CD_{pm}) per million persons are considered, rather than their inverted values that indicate the effectiveness of containment measures which are pure computational variables with no natural and straightforward interpretation. The value of basic descriptive statistics is presented in Table 2:

Table 2: Descriptive statistics

Variable	No. obs.	Mean	St. Dev.	Min	Max
gg20	168	-8.2	4.0	-19.6	1.7
gg21	170	-5.7	2.4	-13.0	6.6
fbc	172	4.2	4.2	-18.2	20.8
CC_pm	172	4,193.4	6,283.7	3.1	43,071.2
CD_pm	172	109.4	187.8	0.0	1,235.3

Source: IMF, WHO and author's calculation

² Values of the expected growth gap higher than 20 p.p. (in absolute terms) are considered as outliers, based on the arbitrary selected threshold stemming from the data examination.

Note: gg20 – expected real growth in 2020, gg21 –expected cumulative real growth in 2020-2021, fbc – fiscal bailout cost, CC_pm – COVID-19 cases per million persons, CD_pm – COVID-19 deaths per million persons;

The expected growth gap can be thought of as a “net” measure of economic downturn, in comparison to the pure GDP growth rate being a “gross” measure of economic downturn, which does not count growth potentials that would be most likely achieved in case that COVID-1p pandemic didn’t happen. The mean value of expected growth gap in 2020 is around 8.2 p.p., meaning that the average real growth rate of GDP will be around 8.2 p.p. less than it would be without an outbreak of COVID-19 pandemic. This is a huge economic fallout, probably even higher than 2009 fallout that follows the outbreak of the global economic crisis. Contrary to some expectations, especially at the beginning of the pandemic, that economy will bounce back to its potentials already in 2021, the IMF forecasts are not so optimistic since the expected cumulative growth gap for 2020-2021 is on average 5.7 p.p. less than growth potentials forecasted in 2019.

The expected fiscal bailout cost can be thought of as a one-off expected increase in government expenditure that is a result of the expansive fiscal policy measures undertaken to mitigate economic fallout. The average expected value of fiscal bailout cost is around 4.2% of GDP, indicating that on average 4.2% of the world GDP is expected to be spent to save the economy from the collapse. Eventually, mean values of COVID-19 decease and death cases indicate that on average 4,193 persons per million were infected, and 109 persons per million died from the consequences of the COVID-19 decease.

Regression analysis

Two models are estimated, one for the expected growth gap in 2020, and one for the expected cumulative growth gap over the 2020-2021 period. Standard errors are corrected to be heteroskedasticity-robust. Table 3. shows the estimation results of the first model, wherein the expected growth gap in 2020 is a dependent variable.

Table 3: Estimation results, expected growth gap in 2020 model

E[gg20]	Coef.	Robust Std. Err.	t	P> t
E[fbc]	-1.0519	0.1894	-5.55	0.000
E[fbc]²	0.0482	0.0154	3.13	0.002
CC	0.0102	0.0040	2.56	0.011
CD	-0.0011	0.0024	-0.48	0.633
_cons	-5.3974	0.5306	-10.17	0.000

Source: Author's calculation

Estimation results of the model get along with theoretical expectations given in Table 1. If the joint impact of both linear and non-linear fiscal effects is considered, increase in expected bailout cost of 1 p.p. implies almost unit reduction of expected growth gap in 2020, and this impact is significant at 1% level.

As previously mentioned, indicators of the effectiveness of containment measures are artificial variables, and estimated regression coefficients for these two variables have no natural quantitative interpretation. Nevertheless, the positive sign of regression coefficients can be interpreted as a contribution of containment measures to the widening of expected growth gap. The estimated regression coefficient for the effectiveness of containment measures in preventing COVID-19 decease cases appears to have a significant positive impact at 5% level, as expected: effective containment measures to flatter pandemic curve reduce expected growth. This is not the case with the effectiveness of containment measures in preventing COVID-19 death cases, whereby coefficient is both negative and insignificant.

The overall explanatory power of the model in absolute terms, measured by R-squared, does not appear quite high: cross-country variations of explanatory variables explained around 25% of variations in growth gap. However, when compared to the similar work this is a solid explanatory power bearing in mind the parsimonious model specification and size of the sample; for instance, Barro (1991) use 8-10 explanatory variables in regression analysis and got R-squared values 50-60%.

On the other hand, the estimated impact of the expected fiscal bailout, both linear and non-linear, on the expected cumulative growth gap 2020-2021 seems to be insignificant, despite regression coefficients still have the proper signs (Table 4). Also, the positive impact of the effectiveness of containment measures in preventing COVID-19 decease cases seems to fade and even turns to be good for growth potentials: effective flattening of the pandemic curve in 2020 increase growth prospective already in 2021. Impact of the effectiveness of containment measures in preventing COVID-19 death cases appears positive and significant, which is a puzzling result. However, an inverse number of decease cases is a more direct measure of containment effectiveness than an inverse number of death cases, because the number of death cases also reflects conditions of the national healthcare system (in countries with advanced healthcare systems, a ratio of deaths over deceases is expected to be generally lower). Hence, a possible answer to this puzzling result may be simple expectations that countries with underdeveloped national healthcare systems may have prolonged exposure of population health to the pandemic which in turn reduce potentials for economic stabilization. It is also important to mention that the overall explanatory power of

this model is quite low (only 5%), so all estimation results have to be taken with caution.

Table 4: Estimation results, expected cumulative growth gap 2020-2021 model

E[gg21]	Coef.	Std. Err.	t	P> t
E[fbc]	-0.1437	0.0980	-1.47	0.145
E[fbc]²	0.0049	0.0062	0.79	0.430
CC	-0.0071	0.0029	-2.50	0.013
CD	0.0032	0.0007	4.44	0.000
_cons	-5.2709	0.3134	-16.82	0.000

Source: Author's calculation

The main limitation of the regression analysis in this work, of course, is the use of the IMF estimations and forecasts instead of actual values of economic variables. Hence, forecast errors (the difference between forecasted and actual values), which are an inevitable result of uncertainty in the future, in this particular case may be additionally pronounced as they reflect deficiencies of data inputs and limitations of the macroeconomic models used for projections, as well as subjective beliefs of the IMF analysts. The second important limitation is that deferrals are not counted in the computation of fiscal bailout cost, so they are likely overestimated.

CONCLUSIONS

When the results of the descriptive and regression analysis are jointly considered, a couple of important concluding remarks can be derived:

- The envisaged recovery of economic activity is very slow. The expected real growth rate in 2020 is on average 8.2 percentage points lower relative to pre-pandemic growth prospective. Cumulative growth gap in 2021 is expected to be reduced for only 2.5 percentage points. Assuming the constant recovery rate of 2.5 percentage points reduction in cumulative growth gap, at least 2-3 years will be needed to catch up the value of global economic output that was projected before the pandemic outbreak.
- Expected fiscal bailout in 2020 appears to be successful in mitigation of economic fallout in 2020, but this positive effect seems to fade over short- to mid-term. This is the matter of the particular concern: the recent global economic crisis has left many countries with high public debt, means of monetary policy have been pretty exhausted, and anti-pandemic bailout considerably reduced fiscal space for the expansive counter-cyclical fiscal policy in the future.

- The effectiveness in the implementation of containment measures to save population health tends to reduce growth, as expected. However, the finding that effectiveness of containment measures in preventing COVID-19 disease cases reduces growth only in short-run is encouraging; it indicates that effects of containment measures in preventing COVID-19 death cases on growth reduction are likely to also disappear in the mid-run.

Putting all conclusions together, one crucial policy recommendation can be derived: if the fiscal authorities worldwide aspire to accelerate economic recovery without endangering fiscal solvency and population health, future fiscal policy actions have to be more selective, tailor-made and focused on the critical economic sectors and activities, while government spending on medical means of healthcare protection against COVID-19 needs to intensify to gradually eliminate the application of strict containment measures.

REFERENCES

- [1] Anderson, J., Bergamini, E., Brekelmans, S., Cameron, A., Darvas, Z., Domínguez Jiménez, M., Midões, C. (2020). Bruegel Dataset “The fiscal response to the economic fallout from the coronavirus”.
- [2] Barro, R. (1991). Economic Growth in a Cross Section of Countries. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 106, No. 2, pp. 407-443.
- [3] Barro, R. (1989). A Cross-Country Study of Growth, Saving, and Government. *National Bureau of Economic Research Working Paper No 2855*.
- [4] Checherita, C., Rother, P. (2010). The Impact of High and Growing Government Debt on Economic Growth: An Empirical Investigation for the Euro Area. *ECB Working Paper N° 1237*.
- [5] Deb, P., Furceri, D., Ostry, J., Tawk, N. (2020a). The Economic Effects of COVID-19 Containment Measures. *IMF Working Paper WP/20/158*
- [6] Deb, P., Furceri, D., Ostry, J., Tawk, N. (2020b). The Effect of Containment Measures on the COVID-19 Pandemic. *IMF Working Paper WP/20/159*
- [7] Jorda, O., Singh, S., Taylor, A. (2020). Longer-Run Economic Consequences of Pandemics. *Federal Reserve Bank of San Francisco Working Paper 2020-09*
- [8] Mo, H. K. (2000). Corruption and Economic Growth. *Journal of Comparative Economics*, No. 29, pp. 66–79.
- [9] Reinhart, C., Rogoff, K. (2010). Growth in a Time of Debt. *American Economic Review: Papers & Proceedings*, No. 100, pp. 573–578.

APPENDIX:

Table A1. Cross-country Data

ISO	gg20	gg21	fbc	CC_pm	CD_pm	ISO	gg20	gg21	fbc	CC_pm	CD_pm
AFG	-7.50	-6.26	1.117	1,045.2	38.4	CZE	-14.00	-4.82	4.889	2,290.6	39.8
ALB	-13.01	-5.58	3.229	3,268.3	97.6	DNK	-12.50	-4.55	7.53	2,876.3	107.5
DZA	-11.39	-3.45	11.316	1,016.9	34.6	DJI	-7.50	-2.78	2.46	4,995.4	55.7
AGO	-4.02	-2.83	5.146	87.1	3.6	DMA	-8.12	-10.71	2.165	281.7	0.0
ATG	-17.96	-8.75	6.003	1,010.8	32.3	DOM	-4.97	-7.45	1.63	9,088.1	162.1
ARM	-6.25	-6.30	2.392	14,746.0	296.1	ECU	-10.13	-4.77	7.394	6,581.4	379.6
ABW	-25.80	-5.37	14.829	16,500.0	71.4	EGY	-0.88	-7.34	0.771	995.1	54.4
AUS	-12.78	-5.86	8.764	1,004.0	23.9	SLV	-9.90	-5.77	5.452	3,823.8	106.4
AUT	-11.51	-6.08	6.814	3,041.1	81.9	GNQ	-7.75	6.63	5.652	3,633.1	61.0
AZE	-2.89	-5.79	18.405	3,609.6	52.8	ERI	-5.74	-2.08	-0.218	51.6	0.0
BHS	-15.01	-3.73	2.946	5,603.7	112.9	EST	-15.37	-6.00	7.707	1,799.1	48.5
BHR	-6.58	-5.21	8.26	34,132.4	125.1	SWZ	-2.75	-0.30	2.261	4,090.6	81.6
BGD	-7.51	-3.55	1.303	1,865.8	25.5	ETH	-1.10	-7.13	1.195	534.5	8.3
BRB	-14.70	-3.15	3.627	602.8	24.4	FJI	-12.80	-5.50	7.852	31.3	2.2
BLR	-9.48	-3.12	1.864	7,565.9	71.3	FIN	-9.13	-6.08	6.013	1,463.8	60.7
BEL	-11.49	-5.30	7.688	7,452.7	863.2	FRA	-11.65	-5.65	7.067	4,041.0	470.0
BLZ	-19.60	-9.23	4.154	2,374.4	32.0	GAB	-4.76	-4.94	2.711	4,088.9	25.5
BEN	-1.46	-3.13	0.95	181.6	3.4	GMB	-3.98	-3.22	-1.126	1,190.7	40.9
BTN	-0.20	-7.94	0.681	269.9	0.0	GEO	-7.00	-11.16	5.727	400.5	5.1
BOL	-5.80	-7.72	0.235	9,987.4	427.5	DEU	-12.10	-4.86	6.676	2,921.3	112.1
BIH	-8.50	-6.94	5.263	5,650.8	169.0	GHA	-4.38	-2.62	4.302	1,465.3	9.1
BWA	-12.16	-9.46	3.868	686.7	2.5	GRC	-15.10	-9.45	9.2	945.9	24.5
BRA	-8.19	-7.02	2.439	18,318.3	573.7	GRD	-14.10	-7.85	4.792	220.2	0.0
BRN	-2.24	-3.58	15.023	322.1	6.7	GTM	-7.42	-4.01	1.9	4,196.4	155.6
BGR	-10.04	-4.50	3.663	2,326.1	88.1	GIN	-4.69	-1.56	2.539	687.7	4.3
BFA	-3.81	-4.42	3.265	67.3	2.7	GNB	-4.50	-8.69	0.696	1,210.0	18.6
BDI	-9.75	-2.57	-0.849	38.6	0.1	GUY	46.52	-32.15	11.377	1,508.3	44.6
CPV	-9.55	-8.94	8.17	6,890.9	71.6	HTI	-5.20	-5.56	1.97	729.8	17.9
KHM	-7.64	-9.56	0.816	16.6	0.0	HND	-6.40	-5.69	-0.454	6,216.9	192.0
CMR	-5.27	-6.08	2.617	750.5	16.1	HUN	-7.30	-5.33	2.065	610.9	62.9
CAN	-10.47	-5.79	10.974	3,408.7	243.3	ISL	-13.25	-5.31	5.068	5,896.4	28.0
CAF	-2.95	-5.10	4.102	907.2	11.8	IND	-5.55	-5.56	0.177	2,678.9	47.7
TCD	-6.23	-4.62	1.432	79.1	6.0	IDN	-7.71	-1.82	3.181	644.4	27.5
CHL	-9.76	-5.79	4.243	21,456.7	588.5	IRN	-9.10	-4.09	5.128	4,486.3	257.7
CHN	-8.03	-1.57	4.625	64.6	3.4	IRQ	-11.92	-6.45	20.834	5,910.2	177.9
COL	-6.13	-6.26	1.792	11,907.3	378.4	IRL	-13.06	-7.69	5.826	5,810.1	359.0
COM	-4.26	-6.11	2.12	484.0	8.0	ISR	-11.27	-7.95	6.487	12,545.9	104.5
COD	-5.78	-6.19	1.237	102.1	2.6	ITA	-13.96	-6.06	5.945	4,443.6	587.8
COG	-5.71	-3.68	2.112	871.1	17.1	JAM	-9.11	-5.04	1.728	735.0	6.6
CRI	-6.26	-5.82	1.659	7,816.3	82.3	JPN	-8.18	-3.23	4.289	537.8	10.1
CIV	-6.00	-3.18	2.244	683.1	4.4	JOR	-7.39	-5.28	3.463	195.2	1.5
HRV	-13.97	-9.81	6.999	2,493.3	45.3	KAZ	-6.66	-6.27	5.192	7,011.5	95.6
CYP	-12.07	-6.91	2.088	1,697.5	24.0	KEN	-5.12	-5.01	0.896	689.9	11.6

Table A1. Cross-country Data - continued

ISO	gg20	gg21	fbc	CC_pm	CD_pm	ISO	gg20	gg21	fbc	CC_pm	CD_pm
KOR	-4.58	-2.84	1.316	384.7	6.2	PRT	-13.00	-6.52	7.101	5,627.7	177.2
UVK	-12.50	-6.04	1.498	7,383.9	281.1	PRI	-7.50	-3.13	0.903	10,368.7	137.0
KWT	-4.54	-3.49	16.843	18,003.8	112.7	QAT	-9.38	-5.39	2.231	43,071.2	71.6
KGZ	-12.03	-3.68	7.485	6,870.9	165.8	ROU	-8.90	-7.90	4.659	4,445.5	183.3
LAO	-4.88	-7.32	2.01	3.1	0.0	RUS	-8.96	-6.11	5.662	6,783.3	117.1
LVA	-16.89	-6.81	4.71	722.1	17.6	RWA	-3.15	-6.58	4.887	324.8	1.3
LSO	-10.33	-3.86	-1.489	520.5	15.1	SMR	-17.57	-8.73	3.613	21,617.6	1,235.3
LBR	-6.53	-1.40	-1.63	284.6	17.9	STP	-11.50	-8.47	2.872	4,036.0	67.6
LBY	-139.3	-25.3	-18.16	2,040.6	35.3	SAU	-5.21	-3.88	7.922	9,237.2	113.5
LTU	-16.24	-5.84	7.949	1,032.3	30.9	SEN	-2.50	-5.54	2.187	808.5	16.9
LUX	-9.74	-5.80	3.49	10,789.9	202.0	SRB	-10.49	-3.92	7.36	4,503.2	102.1
MDG	-4.62	-5.30	0.928	548.6	7.1	SYC	-18.87	-11.27	16.446	1,364.6	0.0
MWI	-1.50	-7.36	2.246	272.9	8.6	SLE	-6.31	-8.07	2.062	261.3	9.0
MYS	-10.70	-2.37	3.627	284.6	3.8	SGP	-6.43	-3.19	7.227	10,012.5	4.8
MDV	-21.27	-7.83	6.445	20,610.2	75.3	SVK	-11.16	-7.07	5.08	711.1	6.1
MLI	-2.60	-4.42	5.064	145.2	6.6	SVN	-13.49	-8.78	6.926	1,384.7	61.9
MLT	-9.83	-4.22	8.665	3,839.2	22.7	ZAF	-9.80	-4.57	6.463	10,626.0	238.5
MRT	-6.17	-9.96	2.019	1,730.4	39.2	SSD	1.67	-5.37	-0.709	188.9	3.5
MUS	-12.70	-9.21	8.055	273.1	7.9	ESP	-12.28	-7.65	7.617	9,951.7	624.1
MEX	-9.65	-7.04	2.159	4,698.8	506.8	LKA	-4.72	-4.31	2.974	137.3	0.5
MDA	-7.10	-6.77	2.65	10,361.4	280.1	SDN	-4.19	-7.48	12.435	305.1	19.0
MNG	-9.00	-3.86	5.135	91.2	0.0	SUR	-9.80	-5.20	-2.288	6,612.0	112.0
MNE	-15.45	-8.55	10.958	7,731.9	158.9	SWE	-11.96	-5.51	5.844	8,160.3	565.0
MAR	-8.52	-7.12	3.719	1,725.3	31.2	CHE	-9.74	-5.31	6.229	4,904.2	201.8
MOZ	-2.50	-3.28	3.564	122.6	0.7	TJK	-4.50	-2.65	3.179	920.1	7.3
MMR	-5.74	-3.18	0.684	14.6	0.1	TZA	-2.55	-5.37	0.098	9.0	0.4
NAM	-5.68	-3.39	0.99	2,995.1	29.3	THA	-12.73	-7.60	3.246	50.2	0.9
NPL	-2.47	-4.78	1.63	1,355.2	7.8	TLS	-6.80	-9.35	-0.732	20.8	0.0
NLD	-10.48	-7.92	6.951	4,066.6	360.7	TGO	-3.00	-5.96	0.503	170.3	3.3
NZL	-13.15	-7.09	5.275	275.4	4.4	TTO	-7.14	-5.87	5.364	1,218.7	15.2
NIC	-6.00	-5.10	1.176	560.5	21.0	TUN	-8.36	-5.75	0.648	312.7	6.4
NER	-7.16	-2.84	0.82	50.4	3.0	TUR	-10.00	-6.32	2.546	3,234.6	76.2
NGA	-5.78	-6.23	2.033	268.0	5.0	UGA	-0.73	-4.82	-1.882	72.5	0.8
MKD	-11.00	-3.94	3.522	6,892.7	288.6	UKR	-11.30	-10.69	7.265	2,895.1	61.1
NOR	-9.22	-7.56	7.207	1,968.4	49.3	ARE	-6.77	-5.64	9.319	6,483.4	35.5
OMN	-5.82	-8.12	9.969	19,866.2	157.2	GBR	-10.54	-5.74	6.804	5,002.0	620.6
PAK	-3.52	-5.03	-1.646	1,445.1	30.7	USA	-10.65	-5.32	9.603	17,916.8	551.8
PAN	-6.08	-9.40	3.926	21,649.0	470.0	URY	-8.00	-3.52	2.184	446.1	12.5
PNG	-3.88	-3.22	0.506	53.4	0.6	UZB	-5.20	-3.43	3.631	1,261.2	9.6
PRY	-5.00	-5.45	4.29	2,303.1	41.1	VNM	-4.30	-3.53	0.969	10.9	0.3
PER	-9.78	-7.29	5.447	19,677.3	880.3	YEM	-9.10	-12.95	1.164	61.8	17.9
PHL	-6.97	-4.66	1.302	2,007.2	32.5	ZMB	-5.86	-4.69	0.308	656.4	15.7
POL	-8.81	-6.40	5.053	1,761.0	53.5	ZWE	-9.90	-10.36	1.631	430.2	13.1

Source: IMF, WHO and author's calculation

Note: gg20 – expected real growth in 2020, gg21 –expected cumulative real growth in 2020-2021, fbc – fiscal bailout cost, CC_pm – COVID-19 cases per million persons, CD_pm – COVID-19 deaths per million persons;

Expected growth gap outliers are marked in italic and bold.

ANALIZA REALIZACIJE UČENJA NA DALJINU U SRBIJI ZA VREME PANDEMIJE VIRUSA COVID 19

Danijela Stojanović¹

Apstrakt

Učenje na daljinu, kao jedan od oblika e-obrazovanja, u Srbiji je puno i masovnu praktičnu primenu dobilo u vreme pandemije virusa COVID 19. Istraživanje predstavljeno u radu, bavi se organizacijom obrazovnih procesa u uslovima privremene obustave rada u školama, pripremom edukativnih sadržaja za učenje na daljinu, načinima prezentacije školskih sadržaja, predavanjima putem društvenih medija, kao i proverom znanja učenika koji su korišćeni tokom realizacije obrazovno–vaspitnog procesa u specifičnim epidemiološkim uslovima. Takođe, u istraživanju su analizirani postignuti efekti sa stanovišta obučenosti nastavnog osoblja za realizaciju nastave na daljinu.

Ključne reči: e-obrazovanje, učenje na daljinu, COVID 19, Srbija

UVOD

Ovaj naučni rad je rezultat dugogodišnjeg istraživanja oblasti e-obrazovanja autora, kome je to i tema doktorske disertacije. Sveobuhvatnom sagledavanju i analizi učenja na daljinu u Srbiji za vreme pandemije virusa COVID 19 doprineli su i Izveštaj Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja o radu i aktivnostima za vreme pandemije COVID 19, zatim anketa Zavoda za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja sprovedena tokom pandemija korona virusa među 15 hiljada prosvetnih radnika u Srbiji o tome šta misle o ostvarivanju obrazovno-vaspitnog procesa putem učenja na daljinu, kao i istraživanje koje je *School Education Gateway* (Evropska *online* platforma za obrazovanje koju podržava Evropska Komisija) sproveo na svom portalu sa ispitanicima iz 27 evropskih zemalja.

UČENJE NA DALJINU

Sa tehnološkim razvojem društva sve više raste i značaj obrazovanja, koje na taj način postaje uslov opstanka i napretka modernog društva. Sve je izraženija potreba na osnovu toga i da se obrazovne aktivnosti realizuju nezavisno od vremena i lokacije. Primena savremenih tehnologija svakako može da unapredi

¹ Mr Danijela Stojanović, istraživač saradnik, Institut ekonomskih nauka, Beograd, e-mail: danijela.stojanovic@ien.bg.ac.rs

obrazovni proces, čineći ga modernim i efikasnim (Bogdanović et al., 2014).

Razvoj e-obrazovanja podstiču dostignuća nauke i tehnologije, kao i različite društvene i ekonomske promene. Izražene potrebe da se postigne veća sveobuhvatnost (više učenika po glavi stanovnika), lakši pristup nastavi (fleksibilnost u organizovanju, zadovoljavanje obrazovnih potreba u ruralnim krajevima i slično), da se podigne nivo efikasnosti (bolja usluga za ista ili manja finansijska sredstva) i poveća sposobnost učenika da samostalno uče sa ciljem efikasnijeg sticanja novih znanja pokreću razvoj e-obrazovanja (European Commission, 2014).

Stvaranjem pametnih obrazovnih okruženja unapređeno je i e-obrazovanje, koje se nadograđuje korišćenjem tehnologija pametnih obrazovnih okruženja. Pod pametnim obrazovanjem smatra se obrazovanje podržano tehnologijama, pametnim alatima i uređajima, odnosno obrazovanje u pametnim obrazovnim okruženjima (Stojanović et al., 2020; Petrović et al., 2017).

Zahvaljujući internetu, znatno se proširuje mogućnost upotrebe savremenih nastavnih sredstava u nastavnom procesu, a upravo primenom savremenih tehnologija u obrazovnom procesu se može pozitivno odgovoriti i na potrebe i zahteve tradicionalnog obrazovanja za unapređenjem edukativne prakse (Stojanović et al., 2019).

Naglim razvojem informacionih tehnologija, koja svoju primenu nalaze u gotovo svim područjima ljudske delatnosti (Stokić et al., 2019), edukacija postaje nezavisna od prostora i vremena, izlazeći iz okvira tradicionalne nastave (Petrović et al., 2017). Novi pristupi nastavi mogu doprineti boljoj vertikalnoj integraciji celokupnog obrazovnog procesa i tržište rada (Stankić et al., 2018).

U e-obrazovanju učenici mogu sami da određuju tempo, mesto i vreme učenja, što je i značajna prednost ovakvog vida obrazovanja. Ovakav vid učenja znatno je jeftiniji od klasične nastave, kvalitet obrazovanja je na višem nivou, vremenske uštede su velike, a za kratko vreme može se obrazovati veliki broj učenika. To je gotovo nemoguće ostvariti klasičnom nastavom koja podrazumeva ograničeni broj učenika na određenom prostoru. Pored toga, nije potrebno angažovanje većeg broja nastavnika niti plaćanje velikih prostora, već je dovoljno samo kreirati kurseve i kasnije ih održavati i eventualno nadograđivati i usavršavati. Kada su kursevi pripremljeni, potrebno je imati samo administrativno osoblje. Broj učenika koji pohađaju kurs minimalno utiče na cenu njihovog održavanja (Farhan et al., 2018).

Elektronsko obrazovanje često se dovodi u vezu s pojmom „učenje na daljinu“ i koristi u kombinaciji s učenjem na tradicionalan način, pod nazivom *Blended*

Learning (Hoic-Bozic et al., 2009). *Blended Learning* (mešoviti pristup učenju), daje nastavnicima i učenicima efikasnije okruženje za učenje i podučavanje. Učenici mogu da, u okviru *online* kurseva, odabrane aktivnosti prilagode mestu, vremenu, tempu i sopstvenom stilu učenja, stižući na taj način nezavisnost i samopouzdanje. Primenom *Blended Learning*-a učenici se podstiču da istražuju, kreativno i kritički razmišljaju, i donose samostalno odluke. Nastavnici, sa druge strane dobijaju uloge organizatora i supervizora. Oni takođe učenicima pružaju podršku u učenju, čineći dostupnim različite nastavne materijale i u različitim formatima (Petrović et al., 2018).

Osnove za uspešnu realizaciju obrazovanja na daljinu (eng. *distance education*) postavila je ubrzana globalizacija poslovnih procesa i pojava elektronskog poslovanja, koje je prouzrokovao intenzivan razvoj informacionih tehnologija. Obrazovanje na daljinu putem elektronskih udžbenika i komunikacije elektronskom poštom, predstavljalo je u početku samo podršku tradicionalnom obrazovanju, dok se danas obrazovanje u mnogim virtuelnim univerzitetima odvija u potpunosti na daljinu (Radenković i Despotović, 2005).

Obrazovanje na daljinu predstavlja jedan od oblika e-obrazovanja. Sistem u kome je omogućena interakcija između učenika i nastavnika, koji su prostorno odvojeni, predstavlja obrazovanje na daljinu. I pored prostorne odvojenosti, između predavača i učenika postoji dvosmerna komunikacija, koja treba da podrži i olakša edukaciju (Stojanović et al., 2019).

U toj dvosmernoj komunikaciji kao posrednik se koristi tehnologija (Stojanović et al., 2016; Stojanović et al., 2020). Obrazovanje na daljinu realizuje se pomoću sistema za upravljanje učenjem - LMS (eng. *Learning Management System*, LMS). LMS obuhvata komplet standardizovanih komponenti za učenje, koje učenje povezuju putem veb-portala za učenje ili sa postojećim informacionim sistemom unutar organizacije (Despotović-Zrakić et al., 2012).

Agenda obrazovanja 2030 (*World Educators Forum*, 2016) i cilj održivog razvoja 4, još pre pandemije virusa COVID 19, prepoznali su da postoji potreba za fleksibilnijim sistemima obrazovanja, koji treba da omoguće različite načine učenja i podrže jednakost i celoživotno učenje. Međutim, naponi za pružanjem podrške obrazovanju na globalnom planu sa jedne strane, kao i tekuća kriza prouzrokovana pandemijom korona virusa, pokazali su da nikada nije bila relevantnija posvećenost tim ciljevima (Brendan O'Malley, 2020).

Prema istraživanjima o značaju učenja na daljinu, upravo je COVID 19 ukazao na potrebu da se učenje učini još fleksibilnijim (Brendan O'Malley, 2020). Obrazovne institucije koje su bile fleksibilnije u načinima obrazovanja i imale efikasnije sisteme informisanja, bile su bolje opremljene da odgovore na globalnu krizu. Sa druge

strane, mnogi visokoškolski sistemi širom sveta koji nisu bili dovoljno pripremljeni, nisu bili u stanju da odgovore na izazove COVID 19 i ublaže njegove posledice, što je prouzrokovalo njihovo potpuno zatvaranje.

REALIZACIJA OBRAZOVNO VASPITNOG PROCESA UČENJA NA DALJINU U SRBIJI U VANREDNIM OKOLNOSTIMA

U Srbiji je učenje na daljinu dobilo punu i masovnu praktičnu primenu upravo u vreme pandemije virusa COVID 19.

Zbog epidemiološke situacije u Srbiji prouzrokovane COVID 19, Vlada Republike Srbije donela je Odluku o obustavi izvođenja nastave u visokoškolskim ustanovama, srednjim i osnovnim školama i redovnog rada ustanova predškolskog vaspitanja i obrazovanja ("Službeni glasnik RS", br. 30/2020 od 15.3.2020. godine), u skladu sa Odlukom o proglašenju vanrednog stanja ("Službeni glasnik RS", br. 29/2020, od 15.3.2020. godine) i Uredbom o merama za vreme vanrednog stanja ("Službeni glasnik RS", br. 31/2020, od 16.3.2020. godine). Privremeno je obustavljen vaspitno obrazovni i neposredan nastavni rad u svim osnovnim i srednjim školama, kao i u visokoškolskim ustanovama.

Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja od 17. marta 2020. godine organizovalo je učenje putem nastave na daljinu, kako bi se obezbedilo pravilno i ujednačeno postupanje obrazovno-vaspitnih ustanova, u skladu sa odlukama Vlade Republike Srbije. Ministarstvo je donelo operativni plan za nastavak rada škola u otežanim uslovima izvođenja nastave (Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, 2020b).

Operativni plan obuhvatio je veliki broj različitih programa i alternativnih digitalnih načina realizacije nastave i učenja na svim obrazovnim nivoima, od kojih je najznačajnije mesto pripalo organizovanju učenja na daljinu. Planom je bilo predviđeno da prioritet u učenju na daljinu imaju programski sadržaji opšteobrazovnih predmeta i predmeta sa većim brojem časova, s obzirom na različitost programa nastave i učenja u svim razredima osnovne i srednje škole. Škole su imale obavezu da nađu alternativne načine u pružanju podrške u učenju u situacijama kada nisu bile u mogućnosti da uspostave komunikaciju sa učenicima uz upotrebu savremenih informacionih tehnologija, uz obavezu da pri tom vode računa o svim preporukama za prevenciju širenja korona virusa.

Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, u saradnji sa Radio Televizijom Srbije organizovalo je snimanje i emitovanje edukativnih sadržaja za učenje na daljinu preko RTS 2, RTS 3 i RTS Planeta. Već 17. marta 2020. godine, samo dva dana nakon proglašenja vanrednog stanja u Srbiji, počelo je emitovanje edukativnih programa za učenike osnovnih i srednjih škola na programima Radio

Televizije Srbije. Svakodnevno, počev od osam sati, emitovani su posebno pripremljeni i adaptirani edukativni sadržaji za osnovce i srednjoškolce, sa nastavnim jedinicama izabranih opšteobrazovnih predmeta, a u skladu sa godišnjim planovima rada.

Jedan broj učitelja i nastavnika u vanrednoj situaciji stavio je na raspolaganje Ministarstvu i državi multimedijalne sadržaje koje su već imali i koristili ih u redovnoj nastavi, za organizovanje edukativne nastave na daljinu. Paralelno sa tim sprovedena je i priprema nastavnika, za snimanje obrazovnih materijala u kućnim uslovima.

Značajan doprinos u vanrednim okolnostima dao je UNICEF koji je u veoma kratkom roku sproveo nabavku i donaciju licenci za softver *Camtasia*. Time je već početkom aprila 2020. godine omogućeno snimanje časova u kućnim uslovima. Ti časovi počeli su da se emituju na programima RTS-a od sredine aprila 2020. godine.

Časovi su se emitovali na RTS 2 i RTS 3, a prema rasporedu časova koji je dan ranije bio objavljivan na sajtu Ministarstva (www.rasporednastave.gov.rs). Direktori škola i odeljenske starešine imali su obavezu da putem SMS-a ili društvenih medija (*Viber, Facebook* i druge) obavestavaju učenike o rasporedu časova na programima RTS-a, imajući u vidu da internet nije dostupan svim učenicima. Takođe, škole su bile obavezne i da na svoje sajtove postavljaju banere sa linkovima i obavешtenjima koja se odnose na emitovanje časova na programima RTS-a. Časovi koji su bili emitovani na programima RTS-a, bili su dostupni i na sajtu RTS-a, kao i na platformi RTS Planeta, gde su se nakon emitovanja mogli kasnije gledati i više puta. Obrazovni sadržaji bili su dostupni i preuzimanjem besplatne aplikacije „RTS Moja škola“ za mobilne telefone i tablete (<https://mojaskola.rtsplaneta.rs>).

Osnovno obrazovanje i vaspitanje

U periodu od 17. marta do 29. maja 2020. godine snimljeno je i na kanalima Radio Televizije Srbije emitovano oko 1.400 časova u okviru nastave na daljinu za učenike osnovnih škola (Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, 2020a).

Časove je snimalo ukupno sto nastavnika razredne i predmetne nastave, a Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja, kao nadležna institucija je tokom ovog perioda bio zadužen za pripremu plana nastavnih aktivnosti koje su predviđene za snimanje, a u skladu sa programima nastave i učenja određenih predmeta.

Časovi su trajali 25 do 30 minuta. Osnova za snimanje časa bila je prezentacija koju su najpre odobravale kolege predmetne nastave, zatim prosvetni savetnici, kojih je 28 bilo uključeno u ovaj proces, da bi najzad savetnici Zavoda za unapređivanje

obrazovanja i vaspitanja, njih 19, u procesu odobravanja snimljenih časova davali saglasnost na snimak.

Za učenike od prvog do sedmog razreda edukativni sadržaji emitovani su u blokovima od po tri časa dnevno, dok su učenici osmog razreda imali po četiri TV časa dnevno. Tako su za učenike prvog i drugog razreda osnovne škole organizovani TV časovi iz matematike, srpskog jezika, sveta oko nas, engleskog, likovne i muzičke kulture, dok su za učenike trećeg i četvrtog razreda takođe emitovani TV časovi iz svih ovih predmeta, osim što su umesto sveta oko nas, oni imali prirodu i društvo.

Za učenike petog razreda emitovani su TV časovi srpskog jezika, matematike, biologije, istorije, geografije, tehnike i tehnologije engleskog i informatike i računarstva, dok su u odnosu na njih učenici šestog razreda umesto tehnike i tehnologije pratili TV časove fizike. Pored toga, sedmci su imali još i hemiju, dok su osmci pratili TV časove srpskog jezika, matematike, biologije, istorije, geografije, fizike, hemije i engleskog jezika.

Samo u drugoj polovini marta, kada je na sajtu RTS Planeta bila objavljena tek četvrtina od ukupnog broja časova koji će biti snimljeni, broj pregleda svih časova na ovoj platformi prelazio je pola miliona pregleda, a broj posetilaca na sajtu RTS-a istog meseca bio je povećan čak za 47% (Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, 2020a). Pored časova nastave, snimljene su i emitovane 42 kraće video aktivnosti, koje su se odnosile na zdravstveno i fizičko vaspitanje, ili se radilo o psihološkim porukama.

U situaciji kada se zbog pandemije virusa COVID 19 obrazovni proces odvijao na daljinu, organizovan je test „Samoprocena znanja 2020“. Bio je to prvi *online* test u Republici Srbiji za celu jednu generaciju, koji je realizovan u periodu od 22. do 24. aprila 2020. godine. Svi učenici jednog razreda imali su prvi put priliku, da svoje znanje oprobaju u sasvim novim uslovima. Testovi za samoprocenjivanje znanja pružili su učenicima priliku da dva meseca pre polaganja završnog ispita na kraju osnovnog obrazovanja, svoje znanje provere rešavanjem tri testa (maternji jezik, matematika i kombinovani test) iz ukupno sedam predmeta (maternji jezik, matematika, fizika, hemija, biologija, istorija i geografija). Testovi su bili prevedeni i na osam jezika nacionalnih manjina.

U vanrednim okolnostima, samoprocena znanja realizovana je u digitalnom okruženju, na Moodle platformi „Moja učionica“. Od ukupno 68.504 učenika osmog razreda, maternji jezik je rešavalo 63.215, matematiku 62.220 i kombinovani test 62.863 učenika. Na osnovu ovih podataka, svaki test rešavalo je više od 91% učenika. Prosečan broj bodova bio je: iz srpskog/maternjeg jezika

13,68 poena, iz matematike 13,56 poena i na kombinovanom testu 14,63 poena (Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, 2020a).

Učenici osmog razreda do kraja juna 2020. godine preko sajta www.mojaucionica.gov.rs, preko kojeg su i realizovali test za samoprocenu znanja, mogli su preuzeti i testove i rešenja sa prethodnih malih matura koje su sprovedene u periodu od 2011. do 2019. godine. Na ovaj način, u uslovima učenja na daljinu, učenicima osmih razreda osnovnih škola omogućena je i pogodnost da se u digitalnom okruženju bolje pripreme za polaganje završnog ispita.

Srednje i dualno obrazovanje

Prema izveštaju Ministarstva, za gimnazije i srednje stručne škole ukupno je snimljeno 960 časova, od kojih 540 časova snimljenog materijala za opšteobrazovne predmete i 420 časova snimljenog materijala za sva područja rada srednjih stručnih škola. Ukupno je emitovano 480 sati edukativnog programa. Časovi su trajali po trideset minuta, a emitovani su edukativni TV prilozi iz srpskog jezika, matematike, istorije, geografije, fizike, hemije i biologije (Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, 2020a).

Za dualno obrazovanje na portalima „Moja škola“ i „RTS Planeta“ emitovano je ukupno 270 edukativnih časova.

Nastavi na daljinu doprinele su muzičke škole "Lisinski", "Stanković" i "Đorđević", koje su redovno svake nedelje snimale po osam do deset video klipova sa nastavnim jedinicama teoretskih predmeta za sve učenike, koji su trajali od pet do 30 minuta. Obrazovni sadržaji su objavljeni na *YouTube* kanalima i na sajtovima škola, i podeljeni su preko Zajednice muzičkih i baletskih škola.

Srednje škole likovne oblasti – Umetnička škola iz Niša i Politehnička škola iz Subotice snimile su nekoliko predavanja iz zajedničkih predmeta za sve učenike Istorija umetnosti i Teorija forme, koja su trajala između osam i trideset minuta. Ovi sadržaji postavljeni su na sajtove škola i na školski *YouTube* kanal.

Za realizaciju nastave na daljinu, kao podrška učenicima i nastavnicima na raspolaganju je bilo nekoliko *online* platformi:

- Nastavu emitovanu na kanalima RTS-a podržavala je i novouspostavljena nacionalna platforma za *online* učenje, na adresi mojaskola.gov.rs. Instaliran je sistem za upravljanje učenjem *Moodle*, koji je nazvan „Moja škola“. Reč je o softveru koji je besplatan i otvorenog koda, koji se rasprostranjeno koristi u svetu, kao i u našem obrazovnom sistemu. Na ovaj način je u učenju kod učenika uvedena interaktivnost kroz testove i samoprocenu.

Radom portala „Moja škola“ upravljalo je Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja. Međutim, od početka realizacije nastave na daljinu, raznovrsnosti i kvalitetu digitalnih sadržaja na ovom portalu doprinosili su i nastavnici opšteobrazovnih predmeta u osnovnim i srednjim školama, koji su volonterski izrađivali testove i postavljali ih na platformu.

- Tokom krize prouzrokovane pandemijom korona virusa, učenicima osnovnih i srednjih škola u Srbiji na raspolaganju je bila i platforma „Moja učionica TeslaEDU“ za održavanje *online* nastave, kao i za samoprocenu znanja za učenike osmog razreda osnovnih škola, koja je realizovana od 22. do 24. aprila 2020. godine.

Beogradska kompanija *Comtrade* je ovu platformu bez naknade ustupila Ministarstvu prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, a učenicima osnovnih i srednjih škola i njihovim nastavnicima, učinila je besplatnom i dostupnom i tokom vanrednih okolnosti usled pandemije virusa COVID 19. Platforma je dostupna na adresi mojaucionica.gov.rs. Za učenike osmog razreda koji nisu imali uslove da prate nastavu na daljinu i pristupe *online* probnom završnom ispitu zahvaljujući donacijama obezbeđeno je 4.400 uređaja i internet kartica.

- *Microsoft* je za vreme trajanja kriznog perioda omogućio besplatno korišćenje *Office 365* platforme, u okviru koje je bila dostupna verzija *Teams* aplikacije, prilagođena obrazovanju. Pristup platformi bio je obezbeđen za sve učenike i nastavnike u osnovnim i srednjim školama, a mogli su da joj pristupe sa mobilnih uređaja i računara. Za one koji nisu imali dostupan drugačiji pristup internetu, bio je obezbeđen besplatan pristup platformi posredstvom mobilnih mreža MTS Telekom i Telenor.

Ova platforma omogućava realizaciju nastave na daljinu preko interneta, tako što kroz grupni poziv nastavnik može sa učenicima da deli sadržaj svog ekrana, kao i da snima tok časa i svim učenicima iz odgovarajuće grupe ga učini dostupnim.

Microsoft je organizovao besplatne *online* obuke za nastavnike, kako bi se oni što bolje pripremili za korišćenje ove platforme. Prema obećanju *Microsoft-a* ova platforma bi i nakon pandemije trebalo da bude besplatno dostupna školama.

Za učenike koji nisu mogli da pristupe internetu na drugačiji način, bio je obezbeđen besplatan pristup aplikaciji *Zoom*. Ova aplikacija namenjena je održavanju *online* sastanaka i dostupna je u besplatnoj verziji, ali sa određenim funkcionalnim ograničenjima. S obzirom da su ovu aplikaciju neke škole koristile i

za učenje na daljinu, bio im je obezbeđen besplatan pristup aplikaciji putem mobilnih mreža.

Pored toga, omogućena je i upotreba aplikacije *Viber*, koja omogućava efikasnu grupnu komunikaciju i razmenu informacija, a za one učenike koji nisu imali drugačiji pristup internetu, takođe je obezbeđen besplatan pristup putem mobilnih mreža.

Zahvaljujući ovim aplikacijama, učenici i nastavnici su mogli da ostvaruju međusobnu interakciju i razmenu materijala, ali i da proveravaju stečena znanja učenika. Ministarstvo je nastavnicima preporučilo i horizontalnu razmenu edukativnih multimedijalnih sadržaja putem obrazovnih veb-stranica ili digitalnih sadržaja u školama.

Nastavnici i direktori, u osnovnim i srednjim školama, imali su obavezu da evidentiraju sve realizovane obrazovno-vaspitne aktivnosti na daljinu.

Nastavnici su u elektronskim dnevnicima (esDnevnik) evidentirali TV časove i druge nastavne jedinice, koje su realizovane putem ostalih vidova komunikacije, sa posebnim naznakama o oblicima i kanalima komunikacije koju su ostvarivali sa učenicima. Ovakva evidencija omogućila je verifikaciju razredne nastave, stvarajući uslove za redovan završetak školske godine. Od 2. aprila 2020. godine roditeljima je bilo omogućeno da kroz portal roditeljski modul (<https://moj.esdnevnik.rs>) u esDnevniku prate sve formativne ocene učenika.

Nastavnici u osnovnim i srednjim školama pripremali su predavanja sa radnim materijalima i prezentacijama, sa uputstvima za učenje, koja je učenicima trebalo učiniti dostupnim putem elektronske pošte ili društvenih medija, organizujući im na isti način uputstva za rad i dodatnu podršku.

Tokom vanrednih okolnosti usled pandemije virusa COVID 19, nastavnici su pratili i napredovanje učenika u periodu učenja na daljinu, ali i vodili računa o njihovoj dnevnoj opterećenosti, kao i o motivisanosti za učenje. Na osnovu materijala koje su dostavljali učenicima i povratnih informacija koje su od njih dobijali nakon praćenja televizijskih časova i drugih edukativnih sadržaja, nastavnici su beležili podatke o napredovanju učenika na osnovu domaćih zadataka, vežbanja, provera, eseja, projekata, prezentacija i slično. Učenici su u ovim uslovima dostavljali nastavnicima svoje domaće zadatke i radove putem *imejl*-ova ili odabраних *online* platformi. Zahvaljujući takvoj realizaciji procesa učenja na daljinu, već nakon mesec dana stekli su se uslovi da nastavnici daju učenicima i prve brojčane ocene.

Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja sa ciljem ostvarivanja jednakih prava na obrazovanje za svu decu, posebno u uslovima vanrednog stanja, obavezalo je nastavnike da pripreme posebne materijale za učenje i u saradnji sa roditeljima ih učine dostupnim i učenicima kojima je potreban strukturiran individualizovan pristup u radu (IOP-1, 2 i 3).

U Republici Srbiji više od 44.000 učenika pohađa celokupno osnovno ili srednje obrazovanje na jednom od osam jezika nacionalnih manjina. U vanrednim uslovima pandemije korona virusa COVID 19, a u skladu sa „Milenijumskim razvojnim ciljem 4“, koji podrazumeva postizanje inkluzivnog i kvalitetnog obrazovanja sve dece, organizovano je i učenje na daljinu na jezicima nacionalnih manjina.

U saradnji sa RTV Vojvodina, kao i sa lokalnim i manjinskim medijima, od 23. marta do 4. maja 2020. godine snimljeno je i emitovano 1.692 edukativnih televizijskih časova, sa nastavnim sadržajima na osam jezika nacionalnih manjina. U pripremi i izvođenju obrazovnih sadržaja bilo je uključeno 150 nastavnika koji predaju na jednom od jezika nacionalnih manjina.

Raspored emitovanja časova na jezicima nacionalnih manjina, uputstva, važni linkovi, kao i sve druge važne informacije vezane za nastavu na daljinu, nalazile su se na linku: "Obrazovanje na daljinu na jezicima nacionalnih manjina" <https://www.rasporednastave.gov.rs/obrazovanje-manjine.php>.

O učenicima osnovnih i srednjih škola iz osetljivih grupa (učenici sa invaliditetom i smetnjama u razvoju, pripadnici romske nacionalne manjine, učenici migranti i druge osetljive grupe), tokom pandemije virusa COVID 19 posebno se vodilo računa, kako bi bili u potpunosti uključeni u obrazovni proces u vanrednim okolnostima. Učenicima koji nisu imali ni jedan od modaliteta *online* praćenja nastave i učenja na daljinu, posebno kada je reč o probnom završnom ispitu za učenike osmog razreda osnovne škole, distribuirani su štampani nastavni materijali i materijali za probni završni ispit.

Pedagoški asistenti, njih 261, tokom vanrednog stanja pružili su adekvatnu podršku u učenju na daljinu učenicima iz osetljivih grupa, i to saradnjom sa nastavnicima u izradi nastavnih materijala i njihovoj distribuciji, kao i podrškom učenicima u izradi domaćih zadataka, ali i u ovladavanju i korišćenju informaciono-komunikacionih tehnologija.

Visoko obrazovanje

Nakon što je Vlada Republike Srbije 15. marta 2020. godine donela odluku o obustavi izvođenja nastave u visokoškolskim ustanovama, srednjim i osnovnim školama i redovnog rada ustanova predškolskog vaspitanja i obrazovanja ("Službeni glasnik RS", broj 30 od 15. marta 2020. godine), Ministarstvo prosvete,

nauke i tehnološkog razvoja 16. marta 2020. godine posredstvom Konferencije univerziteta Srbije i Konferencije akademija i visokih škola Srbije uputilo je visokoškolskim ustanovama preporuke povodom proglašenja vanrednog stanja i obustave nastave.

Visokoškolske ustanove koje koriste sopstvenu *online* platformu za realizaciju nastave i učenje na daljinu, u skladu sa tim preporukama, nastavile su sa njenim korišćenjem. One visokoškolske ustanove koje nisu imale sopstvenu *online* platformu, za učenje na daljinu koristile su besplatne *Google* alate, koje su samostalno mogli da preuzmu.

Kao načine obrazovanja na daljinu u vanrednim uslovima, visokoškolske ustanove su u skladu sa mogućnostima postavljale nastavne materijale na svoje sajtove ili ih direktno slale studentima putem *imejla*.

Analiza rezultata ostvarivanja obrazovno-vaspitnog procesa putem učenja na daljinu tokom pandemije korona virusa

Uspešnoj i sveobuhvatnoj realizaciji obrazovno-vaspitnog procesa učenja na daljinu u Srbiji u vanrednim uslovima prouzrokovanim pandemijom virusa COVID 19, značajan doprinos svojim aktivnostima dao je i Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja, i to prvenstveno kada je reč o edukaciji nastavnog osoblja za ovakav vid rada u digitalnom okruženju.

Ova obrazovna institucija, koja je u proteklih par godina dosta uradila na podizanju nivoa znanja nastavnika u oblasti informaciono-komunikacionih tehnologija, već prvog dana vanredno stanja na svom sajtu oformila je stranicu za podršku nastavnom osoblju kroz uputstva za različite alate učenja na daljinu, koje oni mogu koristiti u svom radu. Zahvaljujući tome, već 16. i 17. marta na njihovoj internet stranici bilo je više od 20 hiljada jedinstvenih poseta, da bi se taj broj sredinom aprila popeo na 109 hiljada jedinstvenih posetilaca i 309 hiljada posećenih strana.

U tom periodu, Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja nastavio je sa organizacijom obuka koje se izvode na daljinu, pa je tako 120 direktora pohađalo *online* obuku za polaganje licence za direktore obrazovno-vaspitnih ustanova.

Dve nacionalne, sistemske obuke, koje je Zavod trebalo da organizuje, i to Realizacija novih programa nastave i učenja orijentisanih prema ishodima i Digitalna učionica/digitalno kompetentan nastavnik, u vanrednim okolnostima transformisane su u obuke koje se izvode na daljinu.

Snimljeni su materijali, dodati i implementirani delovi koji se odnose na alate za učenje na daljinu, sastavljeni testovi i osim programa obuke namenjenih

nastavnicima razredne i predmetne nastave, kreiran je i snimljen materijal za nastavnike srednjih stručnih škola u oblasti elektrotehnika i ekonomija, pravo i administracija. Ovom obukom za realizaciju novih programa nastave i učenja planirano je da bude obuhvaćeno oko 20 hiljada nastavnika osnovnih i srednjih škola.

Obe ove nacionalne obuke, u saradnji sa UNICEF-om obogaćene su materijalima koji se odnose na alate za učenje na daljinu. U narednom periodu tim sastavljen od 15 digitalnih mentora, pružaće nastavnicima konstantnu podršku u vezi sa alatima i metodologijom učenja na daljinu.

Pored toga, tokom pandemije korona virusa, Zavod je bio i suorganizator prve *online* konferencije „Digitalno obrazovanje 2020“, koju je tokom dvodnevnog trajanja pratilo više od pet hiljada učesnika, što je do sada najmasovniji odziv jedne akreditovane konferencije u Srbiji.

U sklopu svojih redovnih aktivnosti tokom pandemije virusa COVID 19, Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja u maju 2020. godine započeo je anketu o realizaciji obrazovno–vaspitnog procesa u Srbiji putem učenja na daljinu u specifičnim epidemiološkim uslovima (Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja, 2020).

Tokom tromesečnih aktivnosti Zavoda, anketom je bilo obuhvaćeno 14.715 nastavnika, stručnih saradnika i direktora osnovnih i srednjih škola, a cilj je bio da se na osnovu rezultata ankete definišu novi pravci razvoja i organizacije obuke zaposlenih u obrazovnim institucijama, u skladu sa realnim i praktičnim potrebama ovog sistema.

Anketa Zavoda za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja usaglašena je sa istraživanjem koje je sproveo *School Education Gateway* (Evropska *online* platforma za obrazovanje koju podržava Evropska Komisija). *School Education Gateway* sproveo je na svom portalu anketu od 9. aprila do 10. maja 2020. godine, u kojoj je učestvovalo 4.859 ispitanika iz 27 evropskih zemalja, od kojih su 86% bili nastavnici ili direktori škola.

Na osnovu rezultata anketa, ali i praktičnih iskustava, zajedničko za obrazovni sistem u Srbiji i u Evropi, u uslovima pandemije virusa COVID 19, je prelazak na neki oblik nastave na daljinu u gotovo svim školama. Iz dostupnih podataka iz anketa u evropskim zemljama i u Srbiji, dominantni odgovori na pitanja koja se odnose na učenje na daljinu u velikoj meri su identični, bilo da je reč o dosadašnjoj primeni ovakvog vida obrazovanja, njegovim pozitivnim karakteristikama, glavnim problemima ili primeni nakon pandemije (*School Education Gateway*, 2020).

U evropskoj anketi preko 60% ispitanika smatralo je da školska praksa više neće biti ista nakon pandemije i da će se učenje na daljinu u obrazovnom sistemu koristiti više nego ranije. U Srbiji taj procenat u anketi bio nešto manji (46,1%), ali takođe dominantan među ispitanicima. Dve trećine evropskih ispitanika se izjasnilo, da se zbog zatvaranja škola usled pandemije, prvi put susrelo sa učenjem na daljinu. U Srbiji se 58% nastavnika izjasnilo da nisu sprovodili obrazovno-vaspiti proces rada, putem učenja na daljinu, pre pojave pandemije virusa COVID 19 i da je ovo za njih bilo prvo iskustvo sa ovakvim vidom obrazovanja.

Ispitanici i u evropskim državama, kao i u Srbiji, izjasnili su se u anketi da su ih u najvećoj meri prilikom učenja na daljinu pozitivno iznenadili veliki izbor digitalnih alata, fleksibilnost i mogućnosti slobodnog ekperimentisanja nastavnom praksom. Glavni problemi prilikom učenja na daljinu bili su identični, i to: dostupnost resursa i tehnologije učenicima i nastavnicima, zatim povećano radno opterećenje i stres prilikom rada od kuće, kao i nedovoljne digitalne kompetencije nastavnika i učenika.

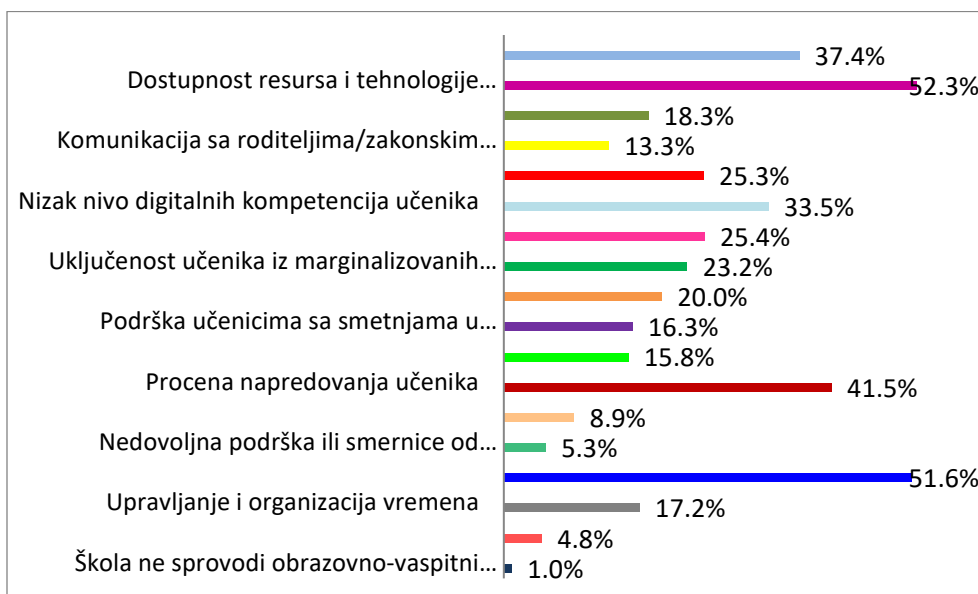
Među 14.715 ispitanika u Srbiji, koliko ih je anketirao Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja, 41,4% su nastavnici predmetne nastave u osnovnim školama, 30,9% nastavnici razredne nastave, 10,6% nastavnici opšteobrazovnih predmeta u srednjim školama, 10,5% nastavnici stručnih predmeta, po 1,8% direktori škola i nastavnici predmetne nastave u osnovnim i srednjim školama, 1,6% stručnih saradnika pedagoga i psihologa i 1,4% ostalog osoblja u obrazovanju.

Odgovarajući na pitanje u anketi Zavoda za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja koja tvrdnja najbolje opisuje iskustvo većine nastavnika sa učenjem na daljinu, ispitanici u Srbiji u najvećem procentu (54,9%) odgovorili su da je ovo njihovo prvo iskustvo sa realizacijom obrazovno-vaspiti procesa putema učenja na daljinu. Da imaju određeno prethodno, ali vrlo ograničeno iskustvo sa učenjem na daljinu izjasnilo se 34% ispitanika.

Dok je 3,1% ispitanika odgovorilo da većina nastavnika u njihovoj školi ne sprovodi učenje na daljinu a samo 8% anketiranih smatralo je da nastavnici njihove škole imaju veliko iskustvo sa učenjem na daljinu.

Birajući po tri odgovora od ponuđenih, na pitanje šta je ispitanike prijatno iznenadilo kod učenja na daljinu, najveći broj odgovora bio je veliki izbor alata (softvera) - 51,4%, dostupnost platformi, materijala i resursa – 44%, sposobnost prilagođavanja procesa učenja – 33,6% i sloboda eksperimentisanja nastavnom praksom – 33,5% (Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja, 2020).

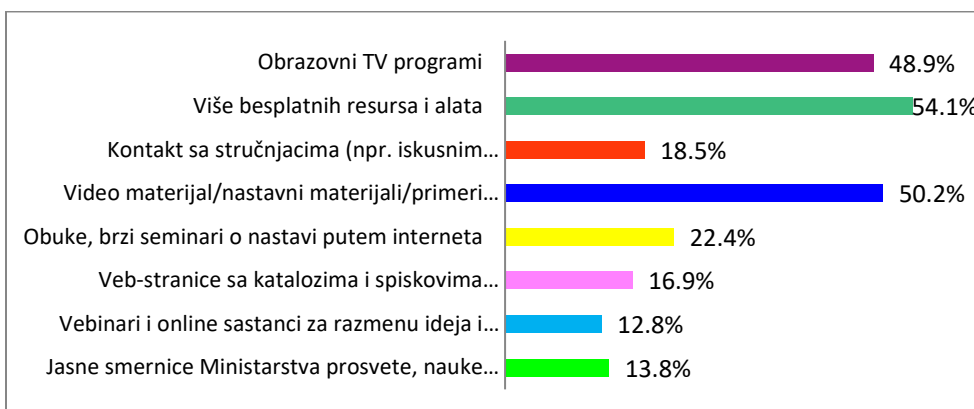
Grafikon 1: Glavni problemi sa kojima su se suočili nastavnici prilikom prelaska na ostvarivanje obrazovno-vaspitnog procesa učenja na daljinu

Izvor: <https://zuov.gov.rs/rezultati-ankete-sta-15-000-prosvetnih-radnika-misli-o-ostvarivanju-obrazovno-vaspitnog-procesa-putem-ucenja-na-daljinu>

Kao glavne probleme prilikom realizacije učenja na daljinu, birajući po pet odgovora od ponuđenih, ispitanici su istakli: dostupnost resursa i tehnologije učenicima (52,3%) i nastavnicima (37,4%), povećano radno opterećenje i stres prilikom rada od kuće (51,6%), procena napredovanja učenika (41,5%), kao i nizak nivo digitalnih kompetencija učenika (33,5%) i nastavnika (25,3%). Ispitanici su se najmanje izjasnili da nije bilo problema - svega 4,8% ispitanika, 5,3% da su imali nedovoljnu podršku ili smernice od škole, a 8,9% ispitanika jedan od glavnih problema videlo je i u izradi sadržaja za učenje na daljinu.

Grafikon 2: Šta je najviše pomoglo nastavnicima prilikom sprovođenja obrazovno-vaspitnog procesa putem učenja na daljinu?

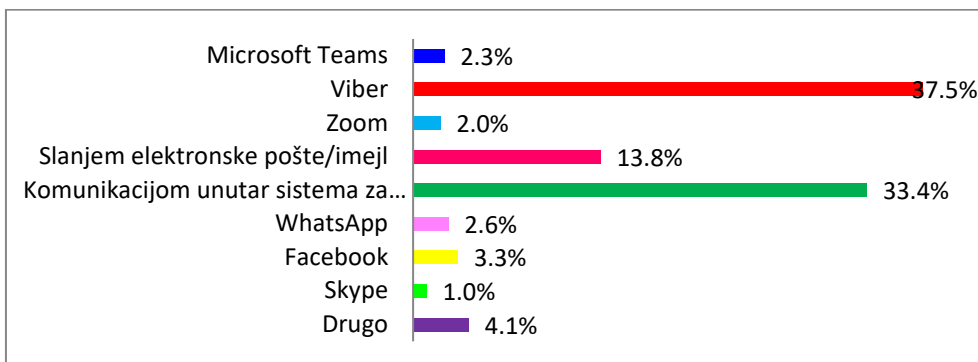
Izvor: <https://zuov.gov.rs/rezultati-ankete-sta-15-000-prosvetnih-radnika-misli-o-ostvarivanju-obrazovno-vaspitnog-procesa-putem-ucenja-na-daljinu>

Nastavnicima su u realizaciji učenja na daljinu najviše pomogli dostupnost više besplatnih resursa i alata (54,1%), zatim video materijali, nastavni materijali i primeri dobre prakse (50,2%), obrazovni TV programi (48,9%) i obuke i brzi seminari o nastavi putem interneta (22,4%). Zatim slede kontakti sa stručnjacima, specijalizovane veb-stranice, jasne smernice Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja i vebinari i *online* sastanci.

Čak 58,4% ispitanika odgovorilo je u anketi da će se nakon pandemije škole promeniti i biti drugačije, tako što će se učenje na daljinu koristiti više nego ranije i postati sastavni deo školske prakse. Dok se 52,6% ispitanika u anketi izjasnilo da bi nastavu na daljinu trebalo sistemski uvesti u škole kao dopunu redonom nastavnom procesu i bez izmena školskog kalendara (kombinacija *online* i nastave uživo).

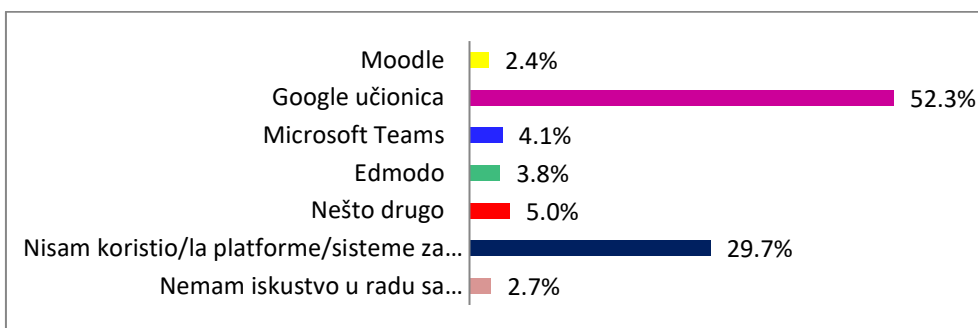
Da bi u budućnosti bili spremni za realizaciju učenja na daljinu, birajući po dva odgovora od ponuđenih, ispitanici su najčešće odgovorili da je potrebno obezbedili alate i softvere koji bi se koristili na nivou čitave škole (55,2%) i omogućiti nastavnicima i školama veći pristup IKT resursima (52,8%).

Grafikon 3: Alati putem kojih se najčešće vršila komunikacija sa učenicima

Izvor: <https://zuov.gov.rs/rezultati-ankete-sta-15-000-prosvetnih-radnika-misli-o-ostvarivanju-obrazovno-vaspitanog-procesa-putem-ucenja-na-daljinu>

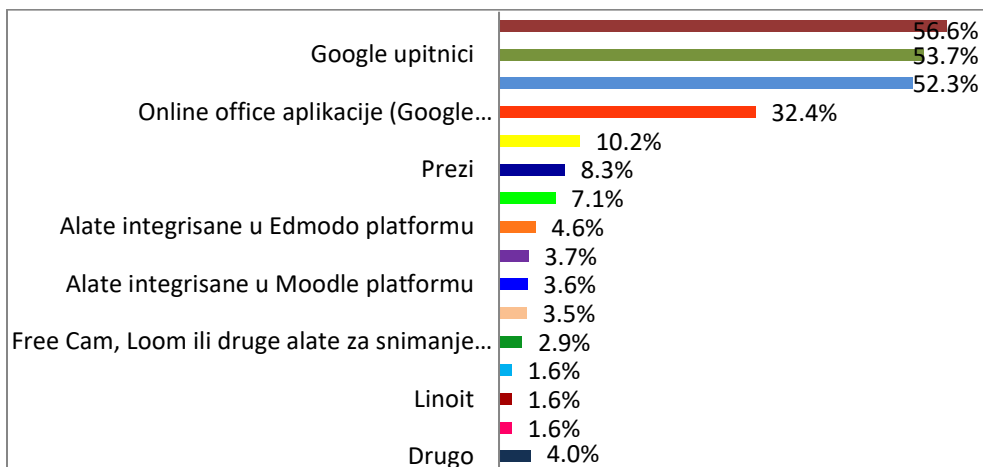
Grafikon 4: Platforme/sistemi za upravljanje učenjem koji su najviše korišćeni

Izvor: <https://zuov.gov.rs/rezultati-ankete-sta-15-000-prosvetnih-radnika-misli-o-ostvarivanju-obrazovno-vaspitanog-procesa-putem-ucenja-na-daljinu>

Prema rezultatima ankete, prilikom realizacije obrazovno–vaspitanog procesa učenjem na daljinu, ispitanici su od alata najčešće koristili *Viber* (37,5%), komunikaciju unutar sistema za upravljanje učenjem / *Google učionica*, *Edmodo...*/ (33,4%) i slanje elektronske pošte/imejl (13,8%), a od platformi *Google učionicu* (52,3%), dok se čak 32,4% ispitanika izjasnilo da nisu koristili platforme i sisteme za učenje i da nemaju iskustvo u radu sa njima.

Grafikon 5: Alati za izradu obrazovnih sadržaja koji su najviše korišćeni

Izvor: <https://zuov.gov.rs/rezultati-ankete-sta-15-000-prosvetnih-radnika-misli-o-ostvarivanju-obrazovno-vaspitnog-procesa-putem-ucenja-na-daljinu>

Birajući po pet odgovora od ponuđenih, ispitanici su u anketi odgovorili da su prilikom učenja na daljinu kao alate za izradu obrazovnih sadržaja najviše koristili Desktop aplikacije – *Word, Excell, PowerPoint* (56,6%), *Google* upitnike (53,7%) i već izrađene obrazovne sadržaje (gotove prezentacije i drugi materijali) ili su upućivali učenike na RTS snimke (52,3%).

Na anketno pitanje koliko su često prilikom realizacije procesa učenja na daljinu koristili digitalne udžbenike i platforme izdavačkih kuća, najviše ispitanika odgovorilo je da ih nije uopšte koristilo (29,6%), da su to činili ponekad (24,6%) ili retko (14,6%), čak 21,6% ispitanika odgovorilo je da za njihov predmet ne postoje digitalni udžbenici, a samo 9,6% ispitanika izjavilo je da veoma često koriste digitalne udžbenike.

Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja nastaviće anketiranje o realizaciji obrazovno–vaspitnog procesa u Srbiji putem učenja na daljinu u specifičnim uslovima pandemije virusa COVID 19, a čitav proces biće završen u septembru 2020. godine.

Anketiranjem o tome šta misle o ostvarivanju obrazovno–vaspitnog procesa putem učenja na daljinu biće ukupno obuhvaćeno oko 25 hiljada prosvetnih radnika. To je izuzetno veliki uzorak u odnosu na ukupan broj zaposlenih u obrazovnim institucijama.

Međutim, i na osnovu do sada obavljenog anketiranja i podataka koji su predstavljeni, osnovni stavovi prosvetnih radnika u Srbiji o realizaciji obrazovno–

vaspitnog procesa učenja na daljinu, u uslovima specifične epidemiološke situacije već se mogu prepoznati i definisati.

ZAKLJUČAK

E-obrazovanje i učenje na daljinu imaju značajne prednosti u odnosu na klasične oblike edukacije. To je pre svega velika fleksibilnost u radu, jer učenici mogu sami da određuju mesto, vreme i tempo učenja. Time se povećava efikasnost obrazovanja, jer utiče na zadovoljstvo u radu kod učenika i podstiče njihovu kreativnost. Učenje na daljinu omogućava da se za kratko vreme obrazuje veliki broj učenika, bez angažovanja većeg broja nastavnika ili velikih prostora, pa je samim tim ovakav vid obrazovanja i znatno jeftiniji od klasičnog.

U otežanim uslovima obustavljene klasične nastave u školama u Srbiji zbog pandemije virusa COVID 19, organizovan je veliki broj različitih programa i alternativnih digitalnih načina realizacije nastave na svim obrazovnim nivoima, od kojih je najznačajnije mesto pripalo upravo učenju na daljinu. Iako pre toga u Srbiji učenje na daljinu nije bilo na izrazito visokom nivou, prosvetni sistem u novonastalim vanrednim okolnostima primenio je niz mera i aktivnosti, koje su omogućile neprekidnu i nesmetanu realizaciju obrazovnog procesa u novonastalim uslovima.

Učenicima je na raspolaganju, pored televizijskih časova, bio na raspolaganju i veći broj platformi, koji su sveobuhvatno omogućili redovan završetak školske godine, ali i prvom *online* testiranju cele jedne učeničke generacije u Srbiji.

Organizovanje edukativnih sadržaja i nastave na daljinu u Srbiji u ekstremnim uslovima pandemije korona virusa COVID 19 potvrdilo je veliki značaj ovakvog vida obrazovanja i primene modernih tehnologija u realizaciji nastavnih procesa. Takođe je i otvorilo nove mogućnosti njihovog daljeg intenzivnog razvoja i primene u obrazovanju u budućnosti.

Imajući u vidu sve prednosti, iskustva i postignute rezultate u realizaciji obrazovnog procesa učenja na daljinu tokom pandemije virusa COVID 19, realno je očekivati da će ovakav vid edukacije u budućnosti biti sve pristuniji u redovnoj obrazovnoj praksi.

Doprinos tome mogu da daju država i nadležni organi i institucije, nastavljajući i u narednom periodu aktivnosti započete tokom pandemije i stvarajući bolje uslove za razvoj e-obrazovanja i unapređenje učenja na daljinu. A to se može postići obezbeđivanjem tehničkih pretpostavki, edukacijom nastavnika i učenika za

digitalne kompetencije u radu i učenju, kao i stvaranjem adekvatnog društvenog okruženja koje će afirmisati ovakav vid obrazovanja.

LITERATURA

- [1] Bogdanović, Z., Barać, D., Jovanić, B., Popović, S., Radenković, B. (2014). Evaluation of mobile assessment in a learning management system. *British Journal of Educational Technology*, Vol. 45, No.2, str. 231-244.
<https://doi.org/10.1111/bjet.12015>
- [2] O'Malley, B. (2020). COVID-19 shows the need to make learning more flexible.<https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20200324115802272>
- [3] Despotović-Zrakić, M., Marković, A., Bogdanović, Z., Barać, D., Krčo, S. (2012). Providing adaptivity in Moodle LMS courses. *Educational Technology & Society*, Vol. 15, No. 1, str. 326–338.
- [4] European Commission. (2014). Digital Agenda for Europe - Rebooting Europe's economy. In European Commission. <https://doi.org/10.2775/70618>
- [5] Farhan, M., Jabbar, S., Aslam, M., Hammoudeh, M., Ahmad, M., Khalid, S., ... Han, K. (2018). IoT-based students interaction framework using attention-scoring assessment in eLearning. *Future Generation Computer Systems*, Vol. 79, str. 909-919.
- [6] Hoic-Bozic, N., Mornar, V., Boticki, I. (2008). A blended learning approach to course design and implementation. *IEEE Transactions on Education*, Vol. 52, No. 1, str. 19–30.
- [7] Labus, A., Milić, A., & Vulić, M. (2011). Implementation of edutainment activities for improving e-learning. *InfoM-Časopis Za Informacione Tehnologije i Multimedijalne Sisteme*, Vol. 40, str. 51–58.
- [8] Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja. (2020a). IZVEŠTAJ MINISTARSTVA PROSVETE, NAUKE I TEHNOLOŠKOG RAZVOJA o radu i aktivnostima za vreme pandemije COVID-19.
- [9] Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja. (2020b). Operativni plan za nastavak rada škola u otežanim uslovima uz program učenja na daljinu za učenike osnovnih i srednjih škola.
- [10] Petrović, L., Jezdović, I., Stojanović, D., Bogdanović, Z., Despotović-Zrakić, M. (2017). Development of an educational game based on IoT. *International Journal of Electrical Engineering and Computing*, Vol. 1, No.1, str. 36–45.
- [11] Petrović, L., Stojanović, D., Labus, A. (2018). Development of an educational game: Augmented reality approach to edutainment. In: XVI International Symposium Doing Business in the Digital Age: Challenges, Approaches and Solutions SymOrg 2018, 96–107. Faculty of organizational sciences.
- [12] Petrović, L., Stojanović, D., Labus, A., Bogdanović, Z., Despotović-Zrakić, M. (2017). Harnessing Edutainment in Higher Education: an Example of an IoT

- Based Game. In The 12th International Conference on Virtual Learning, Sibiu, Romania-Europe, 318–324.
- [13] Radenković, B., Despotović, M. (2005). Integracija sistema za upravljanje procesom učenja i poslovnog informacionog sistema. XXIII Simpozijum o Novim Tehnologijama u Poštanskom i Telekomunikacionom Saobraćaju–PosTel., 335–342.
- [14] School Education Gateway. (2020). Survey on online and distance learning – Results.
- [15] Stankić, R., Stojković, D., Soldić-Aleksić, J. (2018). The analysis of the needs for business informatics specialists at the labor market of Serbia. *Anali Ekonomskog Fakulteta u Subotici*, Vol. 39, str. 235–247.
- [16] Stojanović, D., Bogdanović, Z., Despotović-Zrakić, M., Naumović, T., Radenković, M. (2019). An approach to using Instagram in secondary education. The 14th International Conference on Virtual Learning ICVL, 247–253.
- [17] Stojanović, D., Bogdanović, Z., Petrović, L., Mitrović, S., Labus, A. (2020). Empowering learning process in secondary education using pervasive technologies. *Interactive Learning Environments*.
<https://doi.org/10.1080/10494820.2020.1806886>
- [18] Stojanović, D, Bogdanović, Z., Nedeljković, N. (2016). Upotreba mobilnih tehnologija u srednjoškolskom obrazovanju. Zbornik Radova XLIII Simpozijum o Operacionim Istraživanjima - SYM-OP-IS 2016, 71–74. Medija centar “ODBRANA.”
- [19] Stokić, A., Stojanović, D., Bogdanović, Z., Despotović-Zrakić, M., & Radenković, B. (2019). Enhancing the customer relationship management in public libraries: Findings from three developing countries. *Library Hi Tech*, Vol. 37, No. 2, str. 251–272. <https://doi.org/10.1108/LHT-07-2017-0138>
- [20] World Educators Forum. (2016). Education 2030: Incheon Declaration and Framework for Action: for the Implementation of Sustainable Development Goal 4: Ensure Inclusive and Equitable Quality Education and Promote Lifelong Learning Opportunities for All. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
- [21] Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja. (2020). Rezultati ankete: šta 15.000 prosvetnih radnika misli o ostvarivanju obrazovno vaspitnog procesa putem učenja na daljinu.

UTICAJ COVID-19 NA ŽIVOTNU SREDINU I ENERGETSKI SEKTOR

Aida Hanić¹

Petar Mitić²

Apstrakt

Virus COVID-19 nastavlja da se širi planetom. Nakon što ga je Svetska zdravstvena organizacija proglasila pandemijom 11. marta 2020. godine, broj zaraženih i dalje raste u mnogim zemljama, a neke od njih koje su imale uspeh u suzbijanju prvih udara epidemije ponovo uočavaju porast broja zaraženih. Posledice izazvane širenjem virusa COVID-19 su, pre svega, kriza javnog zdravlja i povezani ekonomski i društveni poremećaji, koji će svakako imati istorijski uticaj na blagostanje ljudi. Sve više je stvar opšteg konsenzusa da je COVID-19 pandemija događaj koji definiše jednu eru postojanja. Nadalje, jasno je da razmere i neophodnost društvenih i ekonomskih promena i šokova predstavljaju neviđenu modifikaciju ljudskih interakcija sa životnom sredinom, čiji će uticaji biti dugoročni i široko rasprostranjeni. Sigurno je da uticaj čoveka na životnu sredinu povećava rizik od pojave zaraznih bolesti kod ljudi. Stoga i planovi za oporavak nakon COVID-19, a posebno planovi za smanjenje rizika od budućih epidemija, moraju ići dalje od ranog otkrivanja i kontrole izbijanja bolesti. Mora se smanjiti naš uticaj na životnu sredinu kako bi se smanjio rizik od nastanka zaraznih bolesti na samom izvoru – u prirodi. U okviru ovog rada, akcenat je stavljen na analizu uticaja COVID-19 na životnu sredinu, pitanje obnovljivih resursa i energetski sektor, kao jednog od najznačajnijih sektora kada govorimo o degradaciji životne sredine i fenomenu klimatskih promena.

Ključne reči: COVID-19, životna sredina, energija, pandemija

UVOD

Pandemija COVID-19 virusom promenila je svet. Kako pandemija još uvek nije prestala, gotovo je sigurno da ne možemo ni da sagledamo sve promene koje su se već desile, niti da predvidimo promene kroz koje ćemo tek proći i morati na njih da se adaptiramo. U momentu pisanja ovog rada, preko 31 milion ljudi se zarazio ovim virusom, a preko 900 hiljada ljudi je preminulo. Međutim, svakako je sigurno da je

¹ Ma Aida Hanić, istraživač saradnik, Institut ekonomskih nauka, Beograd, e-mail: aida.hanic@ien.bg.ac.rs

² Dr Petar Mitić, naučni saradnik, Institut ekonomskih nauka, Beograd, e-mail: petar.mitic@ien.bg.ac.rs

svim ljudima na svetu COVID-19 promenio život. Postavljena su najmasovnija ograničenja za putovanja, bioskopi, pozorišta i druga javna mesta su ili zatvorena ili imaju ozbiljna ograničenja u broju ljudi, a veliki deo stanovništva se moli da ostane u svojim domovima i da primenjuje sve mere socijalnog distanciranja. Većina ljudi ostaje kod kuće, praktikuje socijalno distanciranje i radi na daljinu (Harapan et al., 2020).

Neki ljudi su izloženi većem riziku od neželjenih efekata usled kontakta sa medicinskim otpadom, uključujući čistače, sakupljače smeća i druge ljude koji provode veliku količinu vremena na mestima gde je velika frekvencija ljudi, poput šalterskih radnika i radnika u prodavnicama. Širom sveta vlade su obustavile dolazak učenika i studenata u škole i univerzitete upućujući ih na različite oblike onlajn nastave, a od mnogih zaposlenih se traži da rade od kuće. Takođe, generišu se dodatne količine otpada. Maske se sastoje od materijala na bazi plastike koji su otporni na tečnost i dugotrajni su i nakon odbacivanja, a završavaju najčešće na deponijama, ali i u okeanima. Hirurške maske ne bi trebalo da se nose duže od jednog dana, a prazne boce sredstava za dezinfekciju ruku, rukavice i ostali medicinski otpad odlažu se u životnu sredinu (Saadat et al., 2020).

Međutim, sve ove promene imaju i čitav niz neočekivanih konsekvenci. Kako se ugasio veliki deo industrija, kako su relaksirani transportni sistemi i kako se gasi veliki broj preduzeća to je izazvalo na nagli pad emisije gasova sa efektom staklene bašte (Saadat et al., 2020).

Eksperti predviđaju da bi emisije gasova sa efektom staklene bašte mogle da padnu do proporcija koje nisu viđene još od Drugog svetskog rata. Ovaj ishod je uglavnom rezultat politika socijalnog distanciranja koje su vlade usvojile nakon pojave pandemije, a koje su uticale na glavne ekonomske aktivnosti. Na primer, elektrane i industrijski pogoni zaustavili su svoju proizvodnju, a upotreba vozila se znatno smanjila. Sve ovo je dovelo do snažnog smanjenja koncentracija azot-dioksida PM_{2.5} čestica. Nadalje, usled mere socijalnog distanciranja veliki broj plaža širom sveta je mnogo čistiji, jer je drastično opao broj turista koji posećuju plaže. Isto tako, u većini zemalja se beleži značajno smanjenje nivoa buke, koje je prouzrokovano smanjenjem upotrebe privatnog i javnog prevoza (Zambrano-Monserrate, 2020).

Iako postoji čitav niz pozitivnih indirektnih efekata COVID-19 virusa na životnu sredinu, postoje i negativni indirektni efekti. Na primer, u SAD-u su neki gradovi obustavili programe recikliranja jer su vlasti zabrinute zbog rizika od širenja virusa u centrima za reciklažu. S druge strane, u posebno pogođenim evropskim zemljama, održivo upravljanje otpadom je ograničeno³. S druge strane, kompanije

³ Na primer, Italija je zabranila zaraženim stanovnicima da sortiraju svoj otpad.

koje su nekada podsticale potrošače da ponesu torbe i nisu prodavale jednokratne kese sve su više prelazile na pakovanje za jednokratnu upotrebu. Takođe, povećalo se i naručivanje hrane putem Interneta, što rezultira povećanjem domaćeg otpada - organskog i neorganskog (Zambrano-Monserrate, 2020).

Polazeći od navedenog, u nastavku je prikazan odnos klimatskih promena i pandemija zaraznih bolesti u prošlosti, jer nam to pruža dublje i informisanije razumevanje trenutnih globalnih procesa. Potom je dat prikaz kako trenutna pandemija virusom COVID-19 utiče na životnu sredinu, uz posebno poglavlje koje se bavi uticajem COVID-19 na energetski sektor, kao jedan od najznačajnijih sektora kada govorimo o degradaciji životne sredine i klimatskim promenama. Na kraju su dataka zaključna razmatranja.

KLIMATSKE PROMENE I PANDEMIJE ZARAZNIH BOLESTI

Životna sredina ugrožena je antropogenim delovanjem na različite načine: prenaseljenost, hemijska i biološka zagađenja, sagorevanje fosilnih goriva, krčenje šuma i istrebljenje pojedinih životinjskih vrsta. Sve ovo dovodi do promena u „velikom krugu života“. DesJardins (2006) ističe da ekološki problemi postavljaju fundamentalna pitanja o tome šta to mi kao ljudska bića vrednujemo, koje je naše mesto u prirodi i u kojoj vrsti sveta bismo mogli da doživimo procvat.

Iako su određene promene i varijacije uobičajene u okviru nelinearnih i dinamičnih sistema kakva je naša planeta (Cheval et al., 2020) svako narušavanje prirodnih granica ima nesagledive posledice na celokupan ekosistem. Na primer, IPBES (2019) navodi da je uništeno čak 32% svetske površine šuma. Samim tim pandemija COVID-19 okarakterisana je kao sistemska kriza ljudskog razvoja nastala kao rezultat neadekvatne interakcije pojedinca sa prirodom i njenim ekosistemom, naglašene nejednakosti među ljudima i neravnomerne ekonomske aktivnosti (UNDP, 2020).

Pandemije oblikuju ekonomski, politički i društveni aspekt ljudske civilizacije (Huremović, 2019), a karakteristične su zbog toga što ih je usled neregularne cikličnosti teško analizirati (Saunders-Hastings et al., 2017) i što imaju značajne višedimenzionalne efekte (Norouzia et al., 2020). U tom kontekstu posebnu pažnju zauzima relacija između pandemije i životne sredine. Nakon izbijanja COVID-19 svet su obišle slike o velikom smanjenju emisije CO₂ u slučaju Kine ili o kristalno čistoj vodi u kanalima Venecije. Međutim, radi razumevanja uticaja pandemije COVID-19 na životnu sredinu potrebno je ovu vezu analizirati i dopuniti u kontekstu određenih naučnih istraživanja koja su se bavila ovom temom.

Iako su virusi i patogene bakterije prisutni u čovekom okruženju od praistorije, nove zarazne bolesti imaju uzlazni trend u njihovom izbijanju što može uništiti

ljusko zdravlje na globalnom nivou u veoma kratkom roku. Tako, na primer, Jones et al., (2008) su ustanovili pojavu 335 zaraznih bolesti između 1940. i 2004. godine, dok je u izveštaju Global-Preparedness-Monitoring-Board (2019) navedeno da je Svetska zdravstvena organizacija tokom 2011-2018. godine registrovala čak 1.483 epidemije u 172 zemlje.

Takav trend svakako je rezultat onoga što se literaturi naziva kao „veliko ubrzanje“ (*engl. Great Acceleration*) koje podrazumeva porast intenziteta ljudskih aktivnosti sa izuzetno destruktivnim uticajem na životnu sredinu. Upravo takav uticaj doveo je do toga da je planeta Zemlja ušla u novu geološku epohu koju su geolozi definisali kao antropocen. U toj novoj epohi, koja je u geološkom aspektu počela još 1950-tih godina kada se nakon Drugog svetskog rata krenulo sa intenzivnim razvojem industrije, čovek dominira nad životnom sredinom u negativnom kontekstu, što za rezultat ima, između ostalog, i sve učestaliju pojavu pandemija (Chin et al., 2020). Ovo je prikazano na slici 1.

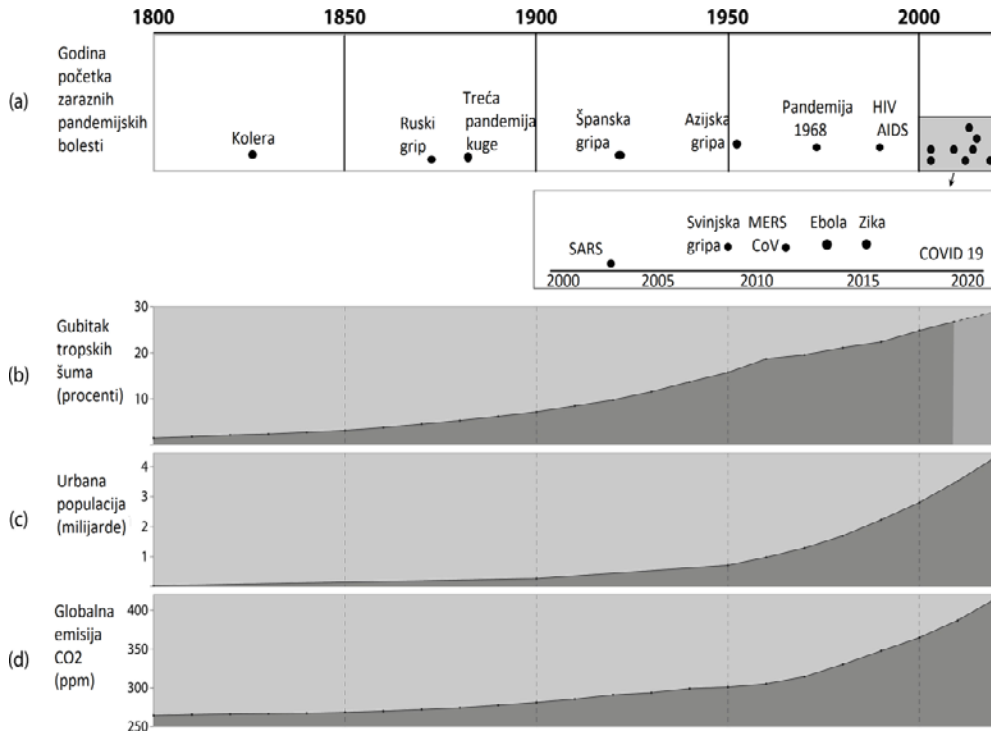
Do sličnog zaključka došli su i Morand i Walther (2020) koji su koristeći bazu podataka o epidemijama zaraznih bolesti kod ljudi (GIDEON) dokazali da se broj epidemija, različitih bolesti, i broj pogođenih zemalja povećao tokom čitave antropocene. Isto tako autori naglašavaju da prostorna raspodela ovih izbijanja postaje sve više globalno rasprostranjena i samim tim po prirodi pandemijska.

Jedan od faktora koji takođe imaju veliki uticaj na zarazne bolesti svakako jeste temperatura. Prema Sloan et al., (2011) temperatura je primarni prediktor u geografskoj rasprostranjenosti stope bolesti u različito doba godine. Autori Deyle et al., (2016) naglašavaju i da vlaga utiče na izbijanje gripa širom geografskih širina čemu u velikoj meri posreduje temperatura. Ako uzmemo u obzir i činjenicu da se 19 od 20 najtoplijih godina desilo nakon 2001. godine⁴, evidentno je da će taj negativni trend takođe imati veliki uticaj na pitanje pandemija u budućnosti. U praksi, to znači da velike i male životinje, na kopnu i u moru, tražeći zaštitu od visokih temperatura dolaze u kontakt s drugim životinjama sa kojima inače ne bi, radi granica prirodnih staništa, što stvara mogućnost širenja patogenih bakterija i virusa⁵. Samim tim dolazi i do promene lanca ishrane što takođe može imati negativne efekte.

⁴ <https://climate.nasa.gov/vital-signs/global-temperature/> (Pristupljeno: 28.8.2020).

⁵ <https://www.hsph.harvard.edu/c-change/subtopics/coronavirus-and-climate-change/> (Pristupljeno: 01.9.2020).

Slika 1: „Veliko ubrzanje“ i pojava pandemija

Izvor: (Chin et al., 2020). *Pandemics and the future of human-landscape interactions*

U ovom odnosu prisutna je cikličnost gde usled velikih temperatura dolazi do nestajanja polarnih kapa i glečera koji se tope što izaziva porasta nivoa mora i promene obrazaca padavina rezultirajući sa povećanom učestalošću ekstremnih vremenskih događaja (prema SZO evidentiran je rast od čak 46% u periodu između 2000 i 2013. godine). Drugačije rečeno, ekstremni vremenski događaji mogu pogodovati učestalijem izbijanju zaraznih bolesti ili njihovoj pojavi na netradicionalnim mestima (Epstein, 2000) kao što je slučaj sa malarijom i njenom pojavom u regijama istočne Afrike gde ta bolest ranije nije postojala (Lafferty, 2009). Isto tako, klimatski faktori utiču na geografsku i sezonsku pojavu zaraznih bolesti (Wu et al., 2016), dok vremenski uslovi utiču na vreme i intenzitet izbijanja bolesti (Wu et al., 2014), uključujući i pandemije.

Celokupan ovaj proces najbolje opisuje stav Svetske zdravstvene organizacije koja u izveštaju „Health and Climate Change“ navodi da su „klimatske promene najveći izazov 21. veka, koje imaju uticaj na sve aspekte društva u kojem živimo i čije kontinuirano odlaganje rešavanja povećava rizike po ljudske živote i zdravlje“. Trenutno najveći izazov svakako jeste pandemija COVID-19.

UTICAJ COVID-19 NA ŽIVOTNU SREDINU

Nakon proglašenja pandemije COVID-19, pitanje koje je bilo veoma zastupljeno jeste u kojoj će meri pandemija uticati na životnu sredinu i da li će taj uticaj biti kratkoročan ili dugoročan? Pandemija je prouzrokovala promenu društvene paradigme pa se počelo aktivnije govoriti o društvenim prioritetima i tome da li su isti ispravno definisani. Na primer, usled mera „zaključavanja“ koje su sprovodile vlade u cilju sprečavanja širenja virusa, društvene aktivnosti bile su u velikoj meri onemogućene, što je dovelo do porasta potražnje za nekretninama u prirodi. Samim tim čovek se ponovo okreće prirodi i traži od nje „zaštitu“ od virusa, ali i ljudi radi primene mera socijalnog distanciranja. U tom pogledu može se reći da je pandemija ispoljila dvojak uticaj: istovremeno negativan po ljudsku civilizaciju u kontekstu društvenih aktivnosti, dok je s druge strane imala izuzetno pozitivan uticaj na životnu sredinu i poimanje njene važnosti za dobrobit opstanka ljudske rase.

Prvi efekti pandemije su se uočili veoma brzo, posebno u smanjenu emisije štetnih gasova u visoko industrijalizovanim zemljama. Najizraženiji primer svakako je Kina kao zemlja u kojoj je epidemija i počela, a koja je usled sprečavanja širenja virusa „zaključala“ jednu trećinu svojih gradova. U analizi autora He et al., (2020) potvrđeno je da je takva mera dovela do značajnog poboljšanja kvaliteta vazduha u gradovima, što predstavlja veoma izraženu pozitivnu stranu pandemije, posebno ako se uzmu u obzir procene da u Kini oko 25 miliona ljudi godišnje umre usled zdravstvenih tegoba izazvanih zagađenim vazduhom u toj zemlji.

Do istog zaključka u slučaju Kine došli su i autori Wang i Su (2020) navodeći da je u mesecima trajanja zaključavanja, došlo do smanjenja upotrebe uglja i sirove nafte, čime se emisija CO₂ smanjila za 25% ili više. U praksi to znači da je Kina u periodu karantina smanjila emisije ugljenika za 1 milion tona (što je ekvivalentno 6% globalnih emisija ugljenika). Slično istraživanje sprovedeno je u regiji Jugoistočne Azije sa akcentom na Maleziju gde su Devi Kanniah et al., (2020) ustanovili značajno smanjenje koncentracije aero soli i drugih štetnih materija za 40-70% u roku od mesec dana (mart-april 2020. godine) u odnosu na isti period 2019. godine.

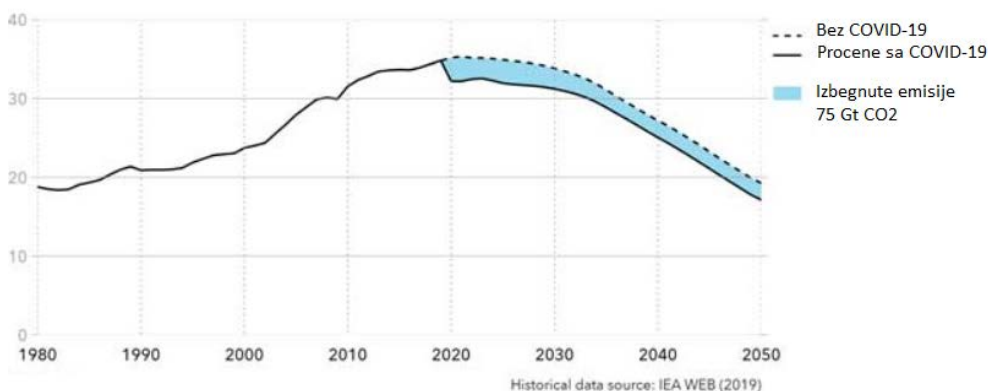
Na osnovu prvih sprovedenih istraživanja koja su pokazala pozitivan uticaj usporavanja ili onemogućavanja ekonomske aktivnosti na životnu sredinu, dalo se zaključiti da su takvi rezultati, u relativno kratkom vremenskom roku, zaista impresivni. Uostalom, to ne bi bio prvi put obzirom da je u vremenu Svetske ekonomske krize iz 2008. godine takođe, u periodu od godinu dana, došlo do smanjenja emisije štetnih gasova od 1,3%. Međutim, da li se može govoriti o dugoročnim efektima COVID-19, i ako da, u kom aspektu će oni biti najviše izraženi kada je u pitanju životna sredina?

U radu autora Forster et al., (2020) ističe se da je usled mera karantina došlo do kratkotrajnog hlađenja naše planete u mesecu aprilu u odnosu na početak godine. Ipak, isti istraživači smatraju da će, dugoročno posmatrano, pojava COVID-19 imati zanemariv efekat na celokupni proces hlađenja u odnosu na neke prvobitne procene. Kao rešenje autori ipak akcentu stavljaju na koncept održive ekonomije u smislu da bi ekonomski oporavak koji favorizuje takav koncept kao i smanjenje ulaganja u fosilna goriva imao veći efekat. Sa ovim se slažu i Mitić et al. (2017), koji ukazuju da je neophodno globalno usmerenje na ekonomiju sa niskim emisijama ugljenika (*engl. low-carbon economy*), bez obzira što tranzicija ka ovom tipu ekonomske aktivnosti ima značajne tehnološke, ekonomske, inženjerske i organizacione prepreke. Danas su ljudi svesni činjenice da je degradacija životne sredine globalni problem koji je neophodno rešiti jer može ugroziti blagostanje (Petrović-Ranđelović et al., 2020).

Isto tako i u slučaju pomenute Svetske ekonomske krize došlo do ponovnog povećanja emisije štetnih gasova već nakon 2010. godine, pa je taj procenat bio veći nego pre izbijanja krize. U slučaju COVID-19 ovo svakako zavisi i od trajanja same pandemije kao i procesa otvaranja zemalja u cilju vraćanja u predpandemijsko stanje.

Prognoze ukazuju da su, posebno nakon ponovne stabilizacije cene nafte i kontinuiranog pada upotrebe uglja, emisije CO₂ najverovatnije već dostigle vrhunac u 2019. godini. Ovo je prikazano na slici 2.

Slika 2: Svetske emisije CO₂ iz energije – sa i bez COVID-19

Izvor: <https://www.dnvgl.com/energy-transition/impact-of-covid19-on-the-energy-transition.html>

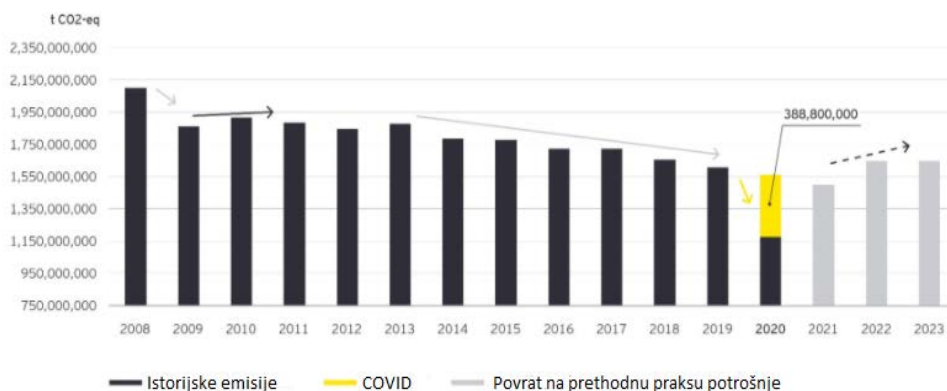
Iako se čini da pad emisija treba posmatrati pozitivno iz ugla klimatskih ciljeva, verovatno je da pandemija neće biti uzrok pada emisija u dugom roku. Alvik i Irvine (2020) navode da čak i ako su najviši nivoi štetnih emisija ostali iza nas, i ako

budemo imali nepromenjenu tražnju za energijom do 2050. godine, Čak i sa vrhunskim emisijama iza nas i ravnomernom potražnjom za energijom do 2050. godine, „energetska tranzicija koju predviđamo još uvek nije dovoljno brza da dozvoli pariskoj ambiciji da globalno zagrevanje zadrži znatno ispod 2 °C iznad predindustrijskih nivoa“.

Isti autori dalje naglašavaju da treba imati u vidu da su emisije padale u prvoj polovini 2020. godine iz pogrešnih razloga. Pandemija COVID-19 nanosi i dalje teške žrtve, pre svega u životima, a potom i povećavajući siromaštvo i glad i smanjujući izgleda za rast onima kojima je on najpotrebniji. Postoji potencijal za mnogo pravedniju i zdraviju energetska tranziciju koja ne uzrokuje štetu i poremećaje povezane sa krizom COVID-19.

Kada je u pitanju Evropa, pandemija je pored smanjenja zagađenja u najviše pogođenim zemljama na početku pandemije (Italija i Španija), u mesecu martu imala negativan uticaj na evropski sistem trgovine emisijama gasova sa efektom staklene bašte (*engl. European Union Emission Trading System ili skraćeno EU – ETS*) koji, prema Hanić (2018), funkcioniše po principu da se ekonomski odredi cena štetnih gasova koje jedno preduzeće emituje. Prve procene ukazivale su da se očekuje pad emisija EU ETS-a od 388,8 miliona tona za 2020. godinu u odnosu na isti period prošle godine⁶. Ovaj odnos ne prikazan na slici 3.

Slika 3: Podaci o sistemu trgovanja u okviru EU ETS

Izvor: https://www.ey.com/en_gl/eu-institutions/how-europe-s-post-COVID-19-economy-and-environment-can-both-prosper

Ipak da bi sprečili situaciju kakva je bila u vremenu Svetske ekonomske krize kada je došlo do gomilanja dozvola za trgovanje emisijama, u 2019. godini uspostavljena

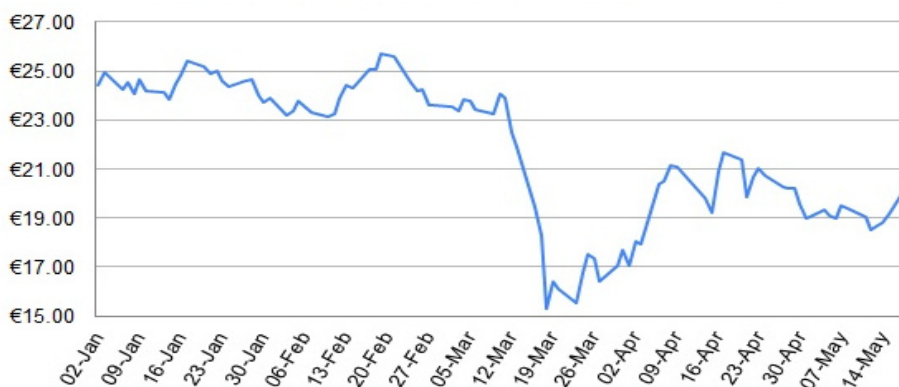
⁶<https://www.icas.com/explore/resources/news/2020/03/27/10487371/european-power-and-carbon-markets-affected-by-COVID-19-an-early-impact-assessment> (Pristupljeno: 01.9.2020).

je rezerva stabilnosti tržišta za automatsko prilagođavanje ponude dozvola stvarnoj potražnji tako da je u mesecu maju došlo do oporavka u kretanju cene emisije jedinice (*engl. European Union Allowance ili skraćeno EUA*). Samim tim zvanični stav je da je EU ETS „preživeo“ i pokazao otpornost na COVID-19 što se može uočiti sa slike 4.

Koliki je ekonomski značaj sistema trgovanja govori podatak da su vlade zemalja uključenih u EU ETS u 2019. godini ostvarile prihod od trgovanja emisijama u vrednosti od 45 milijardi američkih dolara (State and Trends of Carbon Pricing, 2020).

Zbog velikih ekonomskih gubitaka i nesigurnosti na svetskim tržištima, pitanje životne sredine je stavljeno „na čekanje“ što se posebno osetilo u domenu održivih investicija.

Slika 4: Kretanje cene EUA

Izvor: <https://www.petroleum-economist.com/articles/markets/trends/2020/co2-shrugs-off-the-COVID-19-slump>

Smatralo se da će sličan scenario doživeti i Evropski zeleni dogovor (*engl. Europe Green Deal*) kojeg je Evropska komisija usvojila u novembru 2019. godine kao „*mapu puta sa aktivnostima za jačanje efikasne upotrebe resursa prelaskom na čistu, kružnu ekonomiju i zaustavljanje klimatskih promena, povrat gubitka biološke raznolikosti i smanjenja zagađenja. Evropski zeleni dogovor pokriva sve sektore ekonomije, posebno transport, energetiku, poljoprivredu, građevinu i industrije poput čelika, cementa, IKT-a, tekstila i hemikalija*“⁷. U suštini, ovaj dogovor podrazumeva dekarbonizaciju Evrope i primenu cirkulane ekonomije kao temelja daljnjeg razvoja EU.

⁷<http://europa.rs/evropski-zeleni-dogovor-cilj-evropa-kao-prvi-klimatski-neutralan-kontinent-do-2050-godine/> (Pristupljeno: 06.8.2020.)

U početku pandemije smatralo se da će upravo Zeleni dogovor biti odgođen radi ekonomskih posledica saniranja krize. Međutim, desilo se da je veliki broj zemalja članica zapravo stava da Zeleni dogovor treba biti temelj za borbu protiv posledica pandemije COVID-19. U tom kontekstu, Evropska komisija je u maju 2020. godine usvojila novi program pod nazivom *EU Sledeća Generacija* u vrednosti od 750 milijardi evra, a planirano je i ciljano povećanje dugoročnog budžeta EU za 2021-2027. godinu. Osnova ovog programa jeste da bude održiv, ravnomeran, inkluzivan i pravedan za sve države članice jer, u osnovi, težnja savremenog društva jeste održiv privredni sistem zasnovan na harmonizaciji odnosa sa prirodom (Sućeska i Hanić, 2012).

Program se sastoji od tri stuba što uključuje:

- **podršku državama članicama u području ulaganja i reformi** (mehanizam za oporavak i otpornost u vrednosti od 560 milijardi evra u području zelene i digitalne tranzicije, pomoć za oporavak za koheziju i evropska područja, poboljšani programi ruralnog razvoja i ojačani mehanizam za pravednu tranziciju);
- **ponovno pokretanje ekonomije i podsticanje privatnih ulaganja** (instrumenti za podršku solventnosti, instrumenti za strateška ulaganja i ojačani program investEU);
- **Izvlačenje pouka iz krize** (novi zdravstveni program EU4Health, ojačani sistem rescEU odnosno mehanizam Unije za civilnu zaštitu, ojačani programi za istraživanje, inovacije i vanjsko djelovanje).

Međutim pored ove institucionalne borbe protiv posledica pandemije, veliki izazov i dalje postoji kada je u pitanju ljudsko ponašanje. Sve češće smo svedoci nesavesnog odlaganja smeća, a posebno medicinskog otpada koji se naglo povećao zbog brzog širenja epidemije i rapidnog povećanja broja umrlih. Vrlo brzo su se pojavili izveštaji o velikoj količini zaštitnih maski i rukavica koje su završile na dnu reka i okeana.

Isto tako, pandemija je uticala i na migracije stanovništva u smislu naseljavanja ruralnih područja u odnosu na gradska čime se povećava mogućnost širenja infekcije na ta područja narušavajući navike lokalnog stanovništva. Pored toga, sve veći broj ljudi teži ka tome da živi u prigradskim područjima budući da to omogućava mogućnost rada od kuće, čime će se stvoriti dodatni pritisak na prirodu.

U strukturu pogledu, COVID-19 je definitivno promenio odnos prema pandemijama u budućnosti. To se odnosi na samo inkorporiranje troškova pandemije sa ciljem adekvatnije reakcije i spremnosti zdravstvenog sistema ali i celokupnog društva. Takođe, ova kriza nudi određeni uvid u način upravljanja klimatskom krizom koju možemo očekivati (Manzanedo i Manning, 2020) budući

da postoje paralele između njih a veliku ulogu u tom procesu treba da ima koncept održivog razvoja kao dugoročnog rešenja za zaštitu životne sredine.

UTICAJ COVID-19 PANDEMIJE NA ENERGETSKI SEKTOR

Elektroenergetski sektor predstavlja motor svakog ekonomskog sistema, jer omogućava rad svim ostalim sektorima. Sve robe i usluge zavise od njega. U kriznim vremenima, poput pandemije COVID-19, pouzdano snabdevanje električnom energijom postalo je presudno za pružanje medicinskih usluga i rad na daljinu pod uslovima izolacije (International Finance Corporation, 2020). Global Energy Review 2020 ukazuje da zemlje koje su bile potpuno u zaključavanju beleže prosečan pad tražnje za energijom od 25% nedeljno, a zemlje u delimičnom režimu zaključavanja pad od 18% nedeljno (IEA, 2020).

Pogođen je celokupni energetska sektor, i energija dobijena iz obnovljivih izvora i ona dobijena iz neobnovljivih izvora. Ovaj sektor suočava se sa problema kao što su kašnjenja u lancu snabdevanja, problemi na poreskim berzama i rizik da neće moći da se iskoriste državni podsticaji 2020 godine (Biro, 2020). Takođe opšti je zaključak da je došlo do značajnog pada tražnje za energijom zbog izbijanja pandemije (Eroglu, 2020).

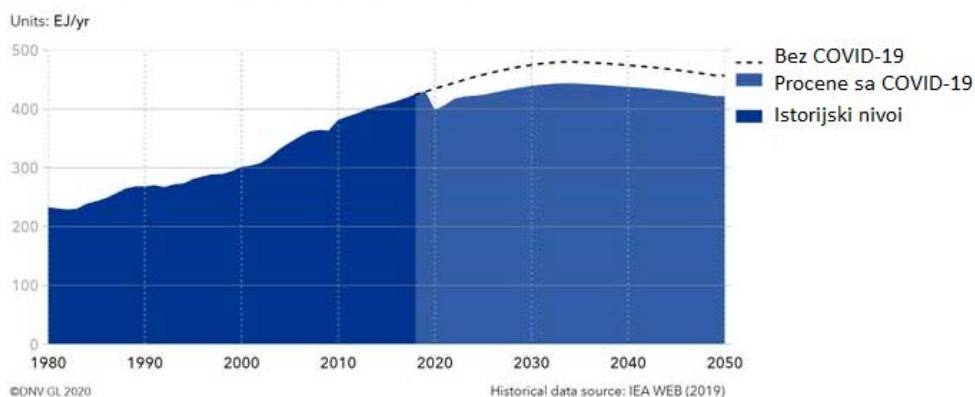
Kao što smo već napomenuli, upotreba energije snažno je povezana sa ekonomskom aktivnošću. Energetska prognoza koju predstavljaju autori Alvik i Irvine (2020) zasnovana na MMF-ovom scenariju dugog trajanja pandemijske krize, koji predviđa da će se svetski BDP smanjiti za 6% u 2020. godini. Prema ovom scenariju, svetski BDP 2050. godine biće 9% manji u odnosu na prognoze pre izbijanja COVID-19 pandemije. Čak i sa predviđenim sporijim rastom, do sredine XXI veka svetska ekonomija će biti dvostruko veća. Ali tražnja za energijom neće rasti i u 2050. godini biće približno ista kao danas, uprkos većoj populaciji i svetskoj ekonomiji. Ovo je uglavnom zbog značajnih poboljšanja u energetska sektoru, ali i zbog efekata COVID-19. Njihov model pokazuje da će pandemija smanjiti tražnju za energijom do 2050. godine za 8%. Drugačije rečeno, potreba za energijom u 2050. godini biće gotovo identična nivou iz 2018. godine, kao što je i prikazano na slici 5.

Implikacije pandemije COVID-19 na energetska sisteme i tranziciju ka čistoj energiji i dalje se razvijaju, ali posebno se ističu tri:

- energetska sigurnost ostaje kamen temeljac svake ekonomije, posebno tokom turbulentnih vremena;
- sigurnost električne energije i otporni energetska sistemi preko su potrebni za moderna društva;

- tranzicija ka čistoj energiji mora biti u centru ekonomskog oporavka i podsticajnih planova (COVID-19 – Topics, 2020).

Slika 5: Svetska finalna tražnja za energijom – sa i bez COVID-19

Izvor: Prilagođeno prema <https://www.dnvgl.com/energy-transition/impact-of-covid19-on-the-energy-transition.html>

Trenutna situacija posebno je uticala na obnovljive izvore energije, pre svega kroz smanjenje investicija u obnovljive izvore energije. Takođe, državni podsticaji i subvencije svrstani su u drugi plan zbog velikog broja podsticaja koje su države usmerile na direktnu borbu protiv izbijanja COVID-19 krize (Eroglu, 2020) i njenog kontrolisanja. Obnovljivi izvori energije, u poređenju sa fosilnim gorivima, predstavljaju alternativa sa potencijalom za smanjenje emisija gasova sa efektom staklene bašte (Mitić i Cvetanović, 2018), te nikako ne smeju biti zanemareni. Isto tako, Birol (2020) navodi da izvršni direktor Međunarodne agencije za energiju savetuje vlade da povećaju svoje garancijske i ugovorne mehanizme za smanjenje finansijskih rizika, kako bi sprečili investitore da odustanu od investicija u čistu energiju.

Izbijanje virusa COVID-19 takođe ima razarajući efekat na globalni lanac snabdevanja obnovljivom energijom (Birol, 2020). Ako se podsticaji udaljavaju od ciljeva čiste energije, verovatno će doći do ozbiljnog smanjenja ulaganja u čistu energiju i domino efekta (Emma, 2020). Procene obnovljive energije za 2020. godinu smanjuju se za 28% zbog izbijanja COVID-19. Na primer, postoje značajni disbalansi u proizvodnji energije iz vetra. Predviđa se da će se dodaci energije vetra 2020. godine smanjiti za 4,9 GW globalno (David, 2020). Slična situacija važi i za solarnu industriju. Takođe, navodi se da su radnici sektora solarne energije otpušteni ili podlegli patnji zbog izbijanja COVID-19.

Eroglu (2020) ističe da je došlo do smanjenja upotrebe obnovljivih energenata najviše zbog prekinutog lanca snabdevanja. Konkretno, kada je u pitanju EU, prema izveštaju Evropske komisije „*Impacts of COVID-19 on RES: EU response and Green Deal*“, u sektoru solarne i energije vetra došlo je do pada od 20% do 33% dok je u slučaju biomase došlo do značajnog ograničenja ponude usled zatvaranja postrojenja proizvođača.

Na osnovu prethodno navedenog, opšti je zaključak da je i energetska sektor pretrpio posledice pandemije ali da zajednički cilj zemalja treba biti tranzicija ka čistoj energiji i obezbeđivanju uslova za ostvarenje datih ciljeva.

ZAKLJUČAK

Pandemije nisu samo krize zdravstvenog sistema, već oblikuju ekonomski, politički i društveni aspekt ljudske civilizacije razotkrivajući sve slabosti čovekovog upravljanja ovim procesima. Jedan od njih svakako je i životna sredina. Posmatrajući pandemiju COVID-19 iz tog aspekta, može se reći da je ista rezultat destruktivnog odnosa čoveka prema životnoj sredini i konstantnom narušavanju cikličnosti prirodnih procesa. U osnovi, ona je nastala kao posledica onoga što je u literaturi poznato kao „veliko ubrzanje“ gde je usled negativne dominacije čoveka nad prirodom, planeta Zemlja ušla u novu geološku epohu koju su geolozi definisali kao antropocen. Takav trend uzrokovao je klimatske promene koje omogućavaju sve učestaliju pojavu pandemija zaraznih bolesti sa globalnim karakterom.

Imajući u vidu da je pandemija COVID-19 potpuno paralizirala ekonomske aktivnosti, pažnja javnosti usmerila se na analizu uticaja neekonomske aktivnosti na životnu sredinu. Prvi efekti ovog uticaja uočili su se veoma brzo, posebno u kontekstu izražajnog smanjenja emisije štetnih gasova u visoko industrijalizovanim zemljama. Tu se posebno ističe slučaj Kine gde su istraživanja pokazala da je u mesecima karantina, na nivou cele zemlje, došlo do smanjenja CO₂ za 25% ili više. Do istog zaključka došlo se i u istraživanjima koja su sprovedena u Evropi i Aziji.

Međutim mora se naglasiti da su ovakvi efekti više bili kratkoročnog karaktera i da su se mogli i očekivati budući da se sličan trend uočio i ranije, bez otklona nakon izbivanja svetske ekonomske krize 2008. godine. Ipak, potpuno zaustavljanje ekonomskih aktivnosti nije dugoročno rešenje već se mora težiti ka ostvarivanju čiste odnosno kružne ekonomije koja omogućava taj balans između čoveka i njegovog uticaja na prirodu. To svakako podrazumeva prilagođavanje čoveka životnoj sredini i znatno veći stepen odgovornosti prema istoj jer su svet vrlo brzo obišle slike potpuno neadekvatno odlaganog medicinskog otpada koji se znatno uvećao usled mera koje su donele vlade širom sveta a odnose se na upotrebu zaštitnih maski.

Isto tako, posebna pažnja se mora posvetiti i energetsom sektoru kao jednom od najznačajnijih u kontekstu degradacija životne sredine i fenomena klimatskih promena. Naime, pandemija je posebno uticala na obnovljive izvore energije, u sektoru solarne i energije vetra došlo je do pada od 20% do 33% dok je u slučaju biomase došlo do značajnog ograničenja ponude usled zatvaranja postrojenja proizvođača. Posebno je došlo do smanjenja investicija u ovaj sektor gde su i državni podsticaji usmereni na direktnu borbu protiv izbijanja COVID-19 krize pa se može reći da je koncept obnovljivih resursa „stavljen na čekanje“.

Međutim da bi ovaj trend promenio i da b se se uspešno izborili sa ovom i svim narednim pandemijama, kojih će sigurno biti u budućnosti, mora se omogućiti tranzicija ka čistoj energiji na način da upravo taj fokus bude u centru ekonomskog oporavka i podsticajnih planova i sastavni deo buduće društveno-ekonomske paradigme.

LITERATURA

- [1] Alvik, S., Irvine, M. (2020). *The impact of COVID-19 on the energy transition*. Dnvgl.Com, dostupno na: <https://www.dnvgl.com/energy-transition/impact-of-covid19-on-the-energy-transition.html>
- [2] Birol, F. (2020). Put clean energy at the heart of stimulus plans to counter the coronavirus crisis—Analysis—IEA (pp. 1–4). IEA, dostupno na: <https://www.iea.org/commentaries/put-clean-energy-at-the-heart-of-stimulus-plans-to-counter-the-coronavirus-crisis>
- [3] Cheval, S., Adamescu, M. C., Georgiadis, T., Herrnegger, M., Piticar, A., Legates, D.R. (2020). Observed and Potential Impacts of the COVID-19 Pandemic on the Environment. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. Vol. 17, No.11, str. 1-25.
- [4] Chin, A., Simon, G.L., Anthamatten, P., Kelsey, K.C., Crawford, B.R., Weaver, A.J. (2020). Pandemics and the future of human-landscape interactions. *Anthropocene*, Vol. 31, str. 1-6.
- [5] *COVID-19 – Topics*. (2020). IEA. Dostupno na: <https://www.iea.org/topics/covid-19>
- [6] David, M. (2020). Coronavirus ‘a crisis unlike anything the market has even seen’ for wind sector, Woodmac says—News for the oil and gas sector. Dostupno na: <https://www.energyvoice.com/otherenergy/230431/coronavirus-a-crisis-unlike-anything-the-market-has-even-seen-for-windsector-woodmac-says/>
- [7] DesJardins, J.R. (2006). *Environmental Ethics: An Introduction to Environmental Philosophy*. Belmont, Calif: Wadsworth.
- [8] Devi Kanniah, K., Fatihah, N.A., Zaman, K., Kaskaoutis, D.G., Latif, M.T. (2020). COVID-19's impact on the atmospheric environment in the Southeast Asia region. *Science of The Total Environment*, Vol. 736, str. 1-11.

- [9] Deyle, E. R., Maher, M. C., Hernandez, R. D., Basu, S., Sugihara, G. (2016). Global environmental drivers of influenza. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, Vol. 113, No. 46, str. 13081-13086. doi: 10.1073/pnas.1607747113
- [10] Emma, N. (2020). Coronavirus could weaken climate change action, hit clean energy. Preuzeto 21 aprila 2020 sa <https://www.cnbc.com/2020/03/13/coronavirus-could-weaken-climate-change-action-hitclean-energy.html>
- [11] Epstein, P.R. (2000). Is global warming harmful to health? *Scientific American*, Vol. 283, No. 2, str. 50-57.
- [12] Eroglu, H. (2020). Effects of Covid-19 outbreak on environment and renewable energy sector. *Environment, Development and Sustainability*, 1-9. <https://doi.org/10.1007/s10668-020-00837-4>
- [13] Forster, P.M., Forster, H.I., Evans, M.J. et al. (2020). Current and future global climate impacts resulting from COVID-19. *Natural Climate Change*. <https://doi.org/10.1038/s41558-020-0883-0>
- [14] Hanić, A. (2018). Princip zagađivač plaća kroz primenu evropskog sistema za trgovinu emisijama (EU ETS) u Srbiji U Ljumović, I., Stevanović, S. (ur.) *Pravni i ekonomski aspekti primene principa zagađivač plaća*. Institut ekonomskih nauka, Beograd.
- [15] Harapan, H., Itoh, N., Yufika, A., Winardi, W., Keam, S., Te, H., ... & Mudatsir, M. (2020). Coronavirus disease 2019 (COVID-19): A literature review. *Journal of Infection and Public Health*, Vol. 13, No. 5, str. 667-673. <https://doi.org/10.1016/j.jiph.2020.03.019>
- [16] Huremović, D. (2019). Brief History of Pandemics (Pandemics Throughout History). U Huremović (eds) *Psychiatry of Pandemics: A Mental Health Response to Infection Outbreak*. Springer
- [17] IEA (2020). *Global Energy Review 2020*, IEA, Paris. Dostupno na: <https://www.iea.org/reports/global-energy-review-2020>
- [18] International Finance Corporation. (2020). *The Impact of COVID-19 on the Power Sector*. https://www.ifc.org/wps/wcm/connect/f73f9cf3-3abd-4378-b5b6-c8eb8c4c1b45/IFC-Covid19-PowerSector-final_web_rev.pdf?MOD=AJPERES&CVID=n9.O4sQ
- [19] IPBES. (2019). *Global Assessment Report on Biodiversity and Ecosystem Services*. Germany.
- [20] Jones, K.E., Patel, N.G., Levy, M.A., Storeygard, A., Balk, D., Gittleman, J.L., Daszak, P. (2008). Global trends in emerging infectious diseases. *Nature*, Vol. 451, str. 990-993.
- [21] Lafferty, K.D. (2009). The ecology of climate change and infectious diseases. *Ecology*, Vol. 90, No. 4, str. 888-900.
- [22] Manzanedo, R.D., Manning, P. (2020). COVID-19: Lessons for the climate change emergency. *Science of the Total Environment*, Vol. 742, 10.1016/j.scitotenv.2020.140563.

- [23] Mitić, P., & Cvetanović, S. (2018). Exploring Economic Growth and Environment Nexus in Nine Southeastern European Countries. *Economic Themes*, Vol. 56, No. 2, str. 253-268.
- [24] Mitić, P., Munitlak Ivanović, O., Zdravković, A. (2017). A cointegration analysis of real GDP and CO2 emissions in transitional countries. *Sustainability*, Vol. 9, No. 4, <https://doi.org/10.3390/su9040568>
- [25] Morand, S., Walther, B.A. (2020). The accelerated infectious disease risk in the Anthropocene: more outbreaks and wider global spread. Dostupno na: <https://www.biorxiv.org/content/10.1101/2020.04.20.049866v1.full>
- [26] Norouzia, N., de Rubens, G.Z., Choupanpiesheh, S., Enevoldsen, P. (2020). When pandemics impact economies and climate change: Exploring the impacts of COVID-19 on oil and electricity demand in China. *Energy Research and Social Science*, Vol. 68, str. 1-14.
- [27] Petrović-Ranđelović, M., Mitić, P., Zdravković, A., Cvetanović, D., & Cvetanović, S. (2020). Economic growth and carbon emissions: evidence from CIVETS countries. *Applied Economics*, Vol. 52, No. 16, str. 1806-1815. <https://doi.org/10.1080/00036846.2019.1679343>
- [28] Saadat, S., Rawtani, D., & Hussain, C. M. (2020). Environmental perspective of COVID-19. *Science of The Total Environment*, 138870. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2020.138870>
- [29] Saunders-Hastings, P., Crispo, J.A.G., Sikora, L., Krewski, D. (2017). Effectiveness of personal protective measures in reducing pandemic influenza transmission: A systematic review and meta-analysis. *Epidemiology*, Vol. 20, str. 1-20.
- [30] Sloan, C., Moore, M.L., Hartert, T. (2011). Impact of pollution, climate, and sociodemographic factors on spatiotemporal dynamics of seasonal respiratory viruses. *Clin Transl Sci*, Vol 4, No. 1, str. 48-54.
- [31] Sućeska, M., Hanić, A. (2012). Zakonska regulativa zaštite životne sredine, prirodnih i zajedničkih dobara u BiH i njena usaglašenost sa regulativom EU U Drašković, B. (ur.) *Ekonomski aspekti ekološke politike*. Institut ekonomskih nauka: Beogradska bankarska akademija - Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije, Beograd.
- [32] Wang, Q., Su, M. (2020). A preliminary assessment of the impact of COVID-19 on environment – A case study of China. *Science of The Total Environment*, Vol. 728, str. 1-10.
- [33] Wu, X., Lu, Y., Zhou, S., Chen, L., Xu, B. (2016). Impact of climate change on human infectious diseases: Empirical evidence and human adaptation. *Environment International*, Vol. 86, str. 14-23.
- [34] Wu, X., Tian, H.J., Zhou, S., Chen, L.F., Xu, B. (2014). Impact of global change on transmission of human infectious diseases. *Science China Earth Science*, Vol. 57, No. 2, str. 1-15.

- [35] Zambrano-Monserrate, M. A., Ruano, M. A., & Sanchez-Alcalde, L. (2020). Indirect effects of COVID-19 on the environment. *Science of the Total Environment*, 138813. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2020.138813>

Internet izvori

- [1] <https://www.undp.org/content/undp/en/home/coronavirus.htm>
- [2] <https://climate.nasa.gov/vital-signs/global-temperature/>
- [3] <https://www.hsph.harvard.edu/c-change/subtopics/coronavirus-and-climate-change/>
- [4] <https://www.dnvgl.com/energy-transition/impact-of-covid19-on-the-energy-transition.html>
- [5] https://www.ey.com/en_gl/eu-institutions/how-europe-s-post-COVID-19-economy-and-environment-can-both-prosper
- [6] <https://www.petroleum-economist.com/articles/markets/trends/2020/co2-shrugs-off-the-COVID-19-slump>
- [7] <http://europa.rs/evropski-zeleni-dogovor-cilj-evropa-kao-prvi-klimatski-neutralan-kontinent-do-2050-godine/>

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

616.98:578.834]:33(082)(0.034.2)

616.98:578.834]:316(082)(0.034.2)

BLACK swan in the world economy 2020 [Elektronski izvor] / urednici
Petar Mitić, Darko Marjanović. - Beograd : Institut ekonomskih nauka, 2020
(Beograd). - 1 elektronski optički disk (CD-ROM) : graf. prikazi, tabele ; 12
cm

Tiraž. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki
rad.

ISBN 978-86-89465-54-9

1. Митић, Петар, 1987- [уредник]

а) Корона вирус -- Друштвено-економски аспект -- Зборници

COBISS.SR-ID 21886473

INSTITUT
EKONOMSKIH
NAUKA

